

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

30. AASTAKÄIK 2018 NUMBER 1 (346)

“Tõsine on kogu meie aeg...”: Eesti Vabariigi

1. aastapäevaks 1919 3

Tõde, tõlgendus ja tõevõrdsus

Jan Kaus 36

Lihtsad tõed. Lihtne maailm

Toomas Kiho 43

Tillukesest aatomist tuumapommini. III

Taivo Liiva 46

Arheoloogilise materjali tõlgendamine:

Keskastme teooriate meetod

Kristin Kokkov 69

Luulet

Claus Ankersen 87

Tõlkinud Kersti Unt

Eesti Vähiregistri loomise lugu ja käekäik

Mati Rahu 96

Arvustus: Võimu analüüsimisest kultuurisemiootika perspektiivist. Andrey Makarychev, Alexandra Yatsyk. *Lotman's Cultural Semiotics and the Political*. (Reframing the

Boundaries: Thinking the Political.) London — New York: Rowman & Littlefield, 2017. xxxvii + 190 pp.	
<i>Andreas Ventsel</i>	130
Kultuuri sogases vees kuldkalakest püüdmäs. Kurmo Konsa. <i>000 ja 111 taga on maailm: Kultuuritehnoloogia käsiraamat</i> . Tartu: Kleio, 2016. 207 lk.	
<i>Leo Luks</i>	140
Mis maailma eikusagilt vaadates nägemata jääb. Thomas Nagel. <i>Vaade eikusagilt</i> . Tlk Märt Väljataga. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2015. 360 lk; Thomas Nagel. <i>Viimane sõna</i> . Tlk Märt Väljataga. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2015. 152 lk.	
<i>Eve Kitsik</i>	149
Abstracts	164
Demonstratiivid: Essee demonstratiivide ja teiste indeksikaalide semantikast, loogikast, metafüüsikast ning epistemoloogiast. V	
<i>David Kaplan</i>	171
<i>Tõlkinud Anto Unt</i>	

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Graafika lk 35, 45, 68, 86, 192:

EMMA EENSALU (1992) on lõpetanud Tartu Kunstikooli 2013. aastal kujundusgraafika erialal ja Tartu Kõrgema Kunstikooli 2017. aastal meedia- ja reklaamikunsti erialal. Töötanud disainerina firmas Moon-cascade, praegu jätkab vabakutselise disainerina.

MIHKEL-KRISTJAN PANT (1990) on Tartu Kõrgema Kunstikooli meedia- ja reklaamidisaini IV kursuse üliõpilane.

“TÕSINE ON KOGU MEIE AEG. . .”

Eesti Vabariigi 1. aastapäevaks 1919

Eduard Hubel¹

TALLINNAS, 24. VEEBRUARIL 1919

Vabadus! Iseseisvus!

Need sõnad oli keeldud ja igatsuski vabaduse ja iseseisvuse järele rahva hingest kustumas.

Aga mitmeaastase üleilmlise verevalamise järele, kui selle ilma vägevad valitsejad väljakutsutud vaimudest enam isegi võitu ei saanud, tulid need sõnad kuuldavale, esite arglikult ja harva, siis ikka sagedamalt ja kõvemini. Suurrahvad, kes väikesi rõhuvad, kandsid neid suuri sõnu silmakirjalikult keelel, et omi sõjasihte ilustada, omi maadeahnitsemise ja väikerahvaste allaheitmise plaane varjata ehk et omakasu tagamõttega neid rahvaid oma seniste peremeeste vastu üles ässitada.

Väikerahvastele olid aga iseseisvus ja vabadus eluküsimuseks, nende suust kostsid need sõnad tõsise hädakisana kadumise, suurte rahvaste hulka sulamise, rahvuslise kultuuri kadumise hädaohu eel.

Kui ike järjest kergemaks läks, kui suurriikidel enam jõudu ei jatkanud sisemiseks rõhumiseks, hakkas üks väike rahvas teise järele oma selga sirgeks ajama ja jalule tõusma. Kes neist jõudis end veel jalule ajada, sel oli õigus iseseisvust nõuda ja vaba rahvana elama hakata.

Koostanud Mart Orav. — Tekstides on on parandatud ilmsed trükkivead ning tehtud väiksemaid ortograafiaparandusi.

¹Eduard Hubel (ps Mait Metsanurk; 1879–1957), *Tallinna Teataja* toimetuse liige 1910–1917 ja juhtiv toimetaja 1917–1920. Siin ja edaspidi koostaja kommentaarid.

Kui Eesti välimiste ja sisemiste vägivaldavalitsejate alt vabanes — see oli täna aasta eest — siis seisime saatusliku küsimuse ees: on meie rahval jõudu omal jõul jalule tõusta, oma selga pärast seitsmesaja-aastast orjapõlve veel sirgeks ajada? On tal julgust ennast iseseisvaks ja vabaks rahvaks tunnistada ja jõudu oma saatust ise juhtima hakata?

Ja vaata, meie rahvas tõusis võõra ikke alt vabanedes silmapilkselt üles. Tal oli jõudu vabaks, iseseisvaks elamiseks, järelikult on tal selleks ka õigus.

Aga üürikene aeg nägi meie rahvas vabaduse ja iseseisvuse päikest, siis katsid seda jälle pilved, mis niisama tumedad ja läbipaistmatud kui aastasadade jooksul varemini. Jälle olime suurrahva vägivaldse rõhumise all, mis lühikese vabaduse järele endistest veel rängem tundus.

Arad, aatevaesed ja ahned hiilisid rõhujate leeri, et seal oma rahva vastu äraandliku töötamise eest juudase tasu teenida. Kes seda ei teinud, oli näljale pühendanud; kes rõhujatele vastu julges rääkida, heideti vangitorni.

Aastatki ei seisnud rõhujate vägivald, aastapäevigi ei püsinud nende ülekoht[uselt] rajatud ike. Siis varises see kokku ja uuesti ajas meie rahvas end jalule ja võttis kindlasti oma saatuse juhtimise enese kätte.

Aga iseseisval, vabal Eestil seisid kõige raskemad katsumisajad ees. Meie pidime oma iseseisvust tema esimesist päivist saadik uute vägivaldavalitsejate ja orjastajate vastu sõjariistade abil kaitsema. Meie peame oma iseseisvuse heaks paremad mehed ja suure osa oma varandusest ohverdama.

Veel ei ole võitlus lõppenud, veel ei ole hädaohud mööda, vaenlane koondab suuri jõudusid meie vastu, ja tõstab raske käe meile surmahoo-
bi andmiseks.

Kas suudame seda kõrvale saata?!

On enimgi vägevad Koljatid, kes väikesele Taavetile surmahoopi läksid andma, ise armutult kokku langenud.

Meie paremad, tugevamad ja elujõulisemad mehed on kodumaa pii-
ril võitlemas, kodudes on lein, nälg ja viletsus —, nii pühitseme esimest iseseisvuse püha.

Ei ole aeg rõõmustada ega hõisata, aga südames on suure sünd-
muse mälestuse pühalik tunne, julgus ja kindlus:

Meie lunastame vabaduse ja iseseisvuse raskete ohvritega ja kalli
verehinnaga, kes julgeks teda meilt riisuda.

Tallinna Teataja, nr 45, 22. [tgl 24] II 1919, lk 1.

A. J.²

EESTI ISESEISVUSE AASTAPÄEVAKS

Eesti riikline iseseisvus! Kes oleks sellest veel mõne aasta eest unistada tohtinud, või selle sisse uskuda julgenud? Prohveti pilguga luuletajad aimavad kaugemale tulevikku, kui igapäise tegeliku elu kained juhtijad. Ka meie luuletajad on midagi hääd ja lootusrikast meie rahvale tulevikus näinud. Kreutzwald, kes “kaugelt nägi kodu kasvavat”, kirjutas oma “Kalevipoja” lõppu tumedad, trööstirikkad sõnad: “Aga üks kord algab aega, kus kõik piirud kahel otsal lausa lähevad lõkendama: küll siis Kalev jõuab koju oma lastel õnne tooma, Eesti põlve uueks looma.” Ja kange käega Jakobson arvas: “Veel Taara tammikutes ma kuulen kanget häält: kõik ennemuistsed tuuled veel pole kadund säält.” Ja nõdrameelsuse sumedast udust ümberpiiratud, laulis Juhan Liiv

“Ja nõnda on lugu ka Eestis
Ja nõnda on elu kiik:
Ükskord — kui terve mõte —
Ükskord on Eesti riik!”

Selle unistaja järele puhkas Jaan Lõo, nagu ette aimates seda, mis ukse ees, vana mälestuste külge sõlmides oma “Jüri öö” fanfare:

“Hüüd üle maa käib hinge põhjani,
nüüd üles “Maa”, su pojad viimseni;
nüüd lõpetagem oma piin ja vaev,
nüüd tuleb ots, või hele võidupäev:
Kõik üles, edasi!
Mäelatvil loit, käi “maija” maleva,
uus surmasõit käib üle kodumaa:
me vabadust, mis võeti vanasti,
nüüd verehinnal toome tagasi:
Kõik üles, edasi!”

Mis luuletajad prohvetlikult aimanud, on rutem ja selgem teoks saanud, kui nemad seda arvasid. Meil ei ole praegusel silmapilgul mitte

²Anton Jürgenstein (1861–1933), *Postimehe* toimetuse liige 1906–1929.

üksi tegelikult juba iseseisvus maksmas, vaid temal on juba oma aasta-päev, mil “piirud kahe[1] otsal lausa läksid lõkendama”, see oli, kui meie iseseisvus välja kuulutati.

Küll oli see tol korral julge samm! Vaevalt olid Vene rüüstajad salad idasse taganenud, vägevama eest, kes kõige ilma isandaks näis tõusvat, Saksa võimu eest, mis meie maa kui oma vana asumaa pääle vaatas, mida uuesti emamaa külge tuleb liita. Päälnäha ei olnud siin muud kui peremeeste vahetus. Eesti seisis kahe hiiglase vahel, kes ainult teineteise jõuga rehendasid, Eesti rahvast aga tema tuleviku määramises niihästi kui sugugi arvesse ei võtnud. Saksa keisri vend, Preisi prints Heinrich³ suurstas kevadel 1918, kui Saksamaa otsustav pääle tungimine läänesõjaväljal edurikkalt oli alganud, Tartu Eesti seltskonna esitajate ees: “Riia landesraati otsused jäävad seisma, tagasi ei astuta sammugi! Teie iseseisvast Eestist ei tule midagi välja. Ta on liig väikene. Venelased neelaksid Teid ära, ja kui venelased mitte, siis neelaksime Teid meie, sakslased!”

Niisuguse kahe kõva kivi vahel seistes oli meie Maapäeva esitajatel⁴ ometigi julgust Eesti iseseisvust sellel silmapilgul välja kuulutada, kui üks peremees teisega vahetuda tahtis.

See oli tol korral enam diplomaatiline kui sõjaline samm. Sissetungivale Saksa okupatsioonivõimule ei olnud mingit reaalselt jõudu vastu panna, see ei olnud ka õigusliselt esimeses joones otsustandva tähtsusega, sest sissetulejad tõendasid: nemad ei tule maad mitte omale alla heitma, vaid enamlaste toore vägivalla vastu kaitsema. Nende sõjaüle-mad asusid esiotse iseseisvuse kuulutuse vastu, mis neile nähtavasti päris ootamata tuli, äraootava seisukohale. Kuid varsti said sõjamehed poliitikameestelt juhtnööre: Meie asuvatelt Eesti pataljonidelt võeti sõjariistad ära, nad saadeti koju, ja kes Eesti iseseisvusest kõnelda tahtis, see rändas vangide laagrisse, eestkätt meie võimuesitajad, kes mitte väljamaal ei olnud.

³Albert Wilhelm Heinrich (1862–1929), Saksa mereväe suuadmiral, Wilhelm II vend, Esimese maailmasõja algusest Balti laevastiku juht, üks Balti hertsogiriigi troonipretendente.

⁴Eestimaa Kubermangu Ajutise Maanõukogu (ka: (Eesti) Maapäev) vanemate nõukogu moodustas 19. veebruaril 1918 Eesti Päästekomitee koosseisus Konstantin Konik, Konstantin Päts ja Jüri Vilms; 24. veebruaril avaldas vanemate nõukogu manifesti kõigile Eestimaa rahvastele, kuulutades välja iseseisva Eesti Vabariigi ning Päästekomitee nimetas ametisse 13-liikmelise Eesti Ajutise Valitsuse eesotsas Konstantin Pätsiga.

Nüüd hakkas õudne aeg, kus sellel, kes mitte poliitiliselt arenenud kaugemalenägi pilguga varustatud ei olnud või kellel küllalt optimisismi ei jatkunud — ja oleme õiglased — neid oli kaugelt rohkem osa meie arvust — lootus meie iseseisvuse päälle üsna madalale vaos.

Kuid vihast, millega iseseisvuse mõtet kodumaal maha suruti, millega meie välisesituse tööd suures ilmas otse kuriteoliseks seletati ja õhinaga salaühendusi, mis neid kodumaaga sidus, otsiti ja hävitada püüti, tunnistas arusaajale, et hoop, mis meie vastastele Eesti iseseisvuse väljakuulutamisega anti, otse kulmu pihta oli trehvanud. See oli riigiõigusline, rahvusvaheline akt olnud, mida raske on olemataks teha. Hoolimata vägivald oleks sellega ju ajutiselt valmis saanud, aga niipea, kui see hoolimata võim pragunema hakkas, tõstis õigus seda julgemalt päd.

Ja sellesse võimusse peksid liitlased varsti suured praod, kuni terve hiiglahoone vankuma löi ja kuulumata kombel kokku langes.

Ja siis tuli silmapilk, kus meie võim pörandalt võis ilmuda, meie Ajutine Valitsus ennast formeeris ja maa saatuse oma kätte võttis. Raske oli see silmapilk. Saksa taganevad väed jätsid meid paljaste kätega enamlaste kätte, kes saagihimulistena piiri ääres juba valmis olid korraldatud. Mis siis sündis, kuidas enamlased laastates maale tungisid, kuidas katsumise tules meie rahvas iseennast leidis, oma jõudu arendas ja maa puhastas — seda kõike ei maksa enam korrata.

Meie oleme kergemini hingata saanud, kuid võitlus iseseisvuse eest kestab edasi. Enamlased teevad meeletult katseid meid uuesti oma käpa alla saada. Sellele peame kindlasti vastu seisma. Liiga pikaks meie katsumise aeg ei või venida, sest rahvusvaheliselt on meie seisukord ühte lugu paremaks muutumas. Europa tahab sõja koleduste järele rahu ja kosumist. Ta ei saa seda, kui Venemaa edasi käärib korralageduses. Venemaa küsimus nõuab sellepärast rutulist otsustamist. Liitriigid saavad varsti enamlastelt kodusõja seismapanemist nõudma, nõudmise tagasilükkamise puhul võtavad liitlased vististi otsustavad abinõud tarvitusele, kusjuures meie küsimus ära otsustatakse. Seniks aga vastupidavust ja kindelt lootust!

Postimees, nr 35, 24. (11.) II 1919, lk 1.

R. K.-P.⁵

EESTI ISESEISVUSE AASTAPÄEVA PUHUL

Eesti iseseisvuse mõiste oli veel hiljuti asi, mille peale mõtleminegi peeti riigivõimude poolt suureks kuritööks.

Olla oma peremees, talitada oma huvides, vabalt, ilma võõra käskkirjata, kohendada ise oma kodu ja kasvatada oma vaimlisi jõudusid oma kodu kasuks, see on praegu nii ilmsüüta, et ainult äärmist õudust tunneme aegade vastu, mis olid selles suhtes meie vastu armuta karmid.

Eesti iseseisvuse aastapäeva pühitsemine olgu nüüd kui suur sünnipäevapidu, mille läbi astume uude ellu, uute inimestena, kes tahavad välises iseseisvuses ka tõeste oma iseseisvuse maksma panna, nii tegeliku kui ka vaimuelu aladel.

Iseseisvuse aastapäev toogu rahvale üllatusi, nagu toovad sünnipäevad üksikuile inimestele.

Tänavu tuleb see püha liig vara, keset igale algusele loomulikku segadust, kujunematust. Mis suudame meie sellel pühal?

Palvetada kirikutes, koolilastele kõnesid pidada ja manifesti ette lugeda ning linnades korraldada sõjaväe paradiseid, majad panna lipu-ehetesse ning määrusi anda sõjaseaduse ärakaotamiseks mõnes maakonnas ja linnarahvale lubada õhtuti kauem vabalt uulitsatel liikuda. Kindel, et tulevikus sellelt suurelt rahvuspühalt tahame loota ja ka saame rohkem kui väline ametlikult ettekirjutatud pidutamine.

Eesti iseseisvuse aastapäeva peab olema päevaks, mil rahvas demonstreerib kõige, mis tal on ilusat, elujõulist, uhket, mil rahvas rõõmu keerises tervitab tegudega seda, mille järele ta pikkade aastate kestes vaikselt on saanud unistada uduetes ettekujutustes.

Kõigepealt on loomulik, et meie iseseisvatena enestele ka iseseisva, omapärase kodu korraldaksime.

Kui Soome vabatahtlikud tulid Tallinna, kirjutasid nad esimeses joones väikese järelepärimise "Päevalehes": Eesti- või Venemaal? Muu seas oli seal öeldud: "Igal pool näikse venekeelseid kuulutusi ja isegi "Marina" juhataja ei ole heaks arvanud Eestimaa pealinna piltide seletust Eesti keeles muretseda ja kuulutusi uksele, et järgmisel päeval uus programm on, vaid kõik on venekeelsed. Piletite müüja kassas vastab Soome soldatile Vene keeles, sama kui Petrogradis oleksime. Arvame kõik, et nüüd oleks Eesti vendadel aeg, niisama kui mööda läinud aastal

⁵Rasmus Kangro-Pool (1890–1963), *Postimehe* (1917–1920) ja eelkõige a-st 1920 *Päevalehe* kaastööline.

Soomes, kogu maa puhastada ja Vene keele asemele Eesti keel võtta, mis meile ja niisama ka teile palju armsamalt kõlab.”⁶

Soomel meestel on tuline õigus. Meie oleme ihkanud oma kodu järele, kuid oleme siiaaani kahe silma vahele jätnud kõik välised märgid vanast ajast. Kõikides avalikkudes kohtades ripuvad endiselt vene- ja saksaakeelsed juhatusildid, õnn kui eestikeelseid näed kuskilgi kõrval. Kinos ei saa pilti vaadata ilma vene keeleta, kohvimajas ei saa kohvi juua ilma saksa keeleta jne. Ma ei ole keelte ega rahvuste vaenlane, aga näeksin siiski enesetunde tõusuks paraja aja olevat.

Ehk mis tähendab see, kui oleme nii nürid ja taipamatud, et templi valmistamise endise tsaari krooniga, nagu on teinud üks Eesti haigemaja. Ometigi kompetentidelt isikutelt võiks nõugi küsida. Ehk mis tähendab see, kui mõni ametnik allkirja kirjutades nimele lisab ette sõna “hoovinõunik”. Kus on meil “hoov”, — meil, demokraatlikus vabariigis!?

Kas oleme tõeste kahe jala ja peaajuga vanades Vene kommetes ja mälestustes nii kinni, et ette naeruväärilikuks saame istudes Eesti Vabariigi teenistuse laua taga?

Eesti iseseisvuse teine päev ei peaks mitte seda enam nägema: “hoovinõunikud” ja kroonidega pitsati valitsejad — usun, et see kõik tuleb naivsusest — ei tohiks järgmisel aastapäival mitte enam meie vabariigile “naljakat maiku” anda. Need sõnad mõistetagu kui sõjakäik “lapsikuste” vastu, mis “loomise segaduses” on juhtunud mähkmetest “meeste” näol eesrinda kõndima.

Siis veel üks nähtus. Meie loome Eesti raha. Selleks kuulutati konkurs välja ja mõisteti meestele auhinnad. Kuid nüüd kuuleme, et rahasid trükkima hakatavat, ilma et paremate auhindade saajad sellest kuulnudki oleks. Rahad joonistada keegi herra, keda konkursil ei olnud. Milleks võistlus, milleks auhinnad? Muidugi, et raha oleks maitserikkam, nägusam, nii nagu võistluskomisjon ühiselt välja valib.

Aga miks siis nüüb tellimine mööda juhuslikku põikteed? Kas selleks, ei meie raha saaks jällegi juhuslik ja jõuetu, nagu on olnud seni asjad, mis käisid Eestit esitamas väljamaal enne sõda, sest ka siis talitati juhuslikult. Ärgu ustagu, et rahamärgi välimusel pole mingisugust tähendust; ei ole ju meie ajutised postmargid suutnud pakkuda midagi üle keskpärase maitse verevaesuse.

Kodu peab kauniks saama. Oma paremad jõud peame koduehtimise frontidele mobiliseerima.

⁶Vt Soome vabatahtlikud. Eesti- või Venemaal? — *Päevaleht*, nr 12, 6. I 1919, lk 4; siinkohal parandatud esmatrüki järgi.

Politiline võitlus ei võitle mitte enese pärast, vaid seks, et võidetud olukorras vaim vabalt võiks töötada.

Miks on olnud arenematud meie omad välisvormid, miks meil keel aher ja kindlamate piirjoonteta, miks meil kirjandus ja kunst seltskonnas võõrakslapseks ja meistrite eneste käes küllalt kujunematu?

Eks sellepärast, et meie naturid ja huvid on elanud võõrastes tuulteeristes. Eks meie lähemad päevad pea nüüd esimeses joones neid tuuli pillutama, ja eks iseseisvuse päev oma väljaastumisega pea katsuma sellele seesmisele vabanemisele iseäralikke tugevaid tõukeid andma.

Jääme lootma, et valitsus sellele liikumisele vastu tuleb järgmisteks iseseisvuse päevadeks. Eks ole võimalik võistlusüleskutsete läbi iseseisvust mälestada kirjandusliste teostega, kunstitöödega ja monumentidega. Eks ole võimalikud edaspidi ka mõned üllatused seadusandluses, mis tunduksid kingitustena. Palumise ja paradi kõrval astugu iseseisvuse päev juba järgmisel aastal suuri samme, millel pidulikkuse kõrval on ka otsekohesed realsed tagajärjed.

Päevaleht, nr 45, 24. II 1919, lk 2.

K. K-ar.⁷

TAGASIVAADE JA UNISTUSED

Meie pühitseme täna, 24. veebr., Eesti iseseisvuse püha. Sel puhul tulevad tahtmata seda teed meelde, mida mööda nii kaugele on jõutud. Kui selle peale mõelda, siis tunned, et imelik on saatusetee, mis ühe rahva edasi juhib.

*

Kusagil Aasias, võib olla Altai mägedel, võib ka olla, et mujal, jäi suures rahval elu kitsaks ja ta hakkas teist, lähedamat eluaset otsima. Ta liikus põhja ja lääne poole, kuni viimaks esimestele suured veed vastu tulid, mis edasimineku kinni panid. Urali mägedest kuni Lääne merele ja Põhja-Jäämereni laiali, jäid üksikud rahva osad teineteisele võõraks. Aastasajad aastasade järele läksid mööda. Iga nurga elanikud täiendasid puudulikkust keelt oma viisi. Nii tekkis hulk murrakuid. Nendest hakkasid mitmed kaduma, sest et teine suurerahva keel ümber ja

⁷Kustas (Gustav) Kotsar (1873–1942), *Tallinna Teataja* toimetuse liige 1913–1921.

keskele tungis. Kõige tugevamaks jäi see hulk, kes Soome kaljudele ja järvede vahele oli asunud. Lõuna pool Soome lahte elavad langesid võõraste võimu alla ja tehti tööloomadeks. Neile tuli aastasadade pikkune hirmus orjaöö, kus vabaduse koidukuma aimatagi ei võinud. Rääkivad koduloomad ei tohtinud oma eluasemelt omapead kaugemale minna kui mõni verst, neil ei olnud omal midagi ja nad ei olnud ise midagi muud kui teise omandus, mida võis müüa ja lüüa.

Pikad aastasajad uinus rahvas hirmsa luupainaja kaisutuses, täis ahastust ja meeleheitmisel. Siis viimaks tuli vabanemine. Orjadel võeti esiti ahel ühe käe ja jala küljest ära, aga jäeti teise käe ja jala külge rippuma. Viimaks võeti ahelad hoopis ära. Endine ori oli vaba. Ta võis minna, kuhu ta tahtis. Kuhu võib aga inimene minna, kellel midagi ei ole ja kes midagi ei tea? Mitte kuhugi ei läinud ta mujale, kui mõisa ja kauples enese vabaks orjaks. Aegamisi võitsid üksikud juba tõsise vabaduse ja nende seast tulid need, kes sellest unistama hakkasid, kudas oma rahvast Punasest merest läbi Kaananimaale viia.

*

Viimased aastakümned. Nagu lainete otsas oleme laevukesega elu ja surma peale heidelnud. Kui mitu korda paistis, et näe nüüd tuleb vihaselt kohisev valges vahus voog ja matab. Aga ikka läks üle. Kergitas ainult laevukest, vintsutas, pani tugevamini nõõridest kinni hoidma, purjusid hoolsamini seadma, tuult rohkem tähele panema, taevatähtedest teed arvama, aga ei uputanud. Küll kohises kurjalt, küll paistis hävitav olevat, küll oli ligi, aga hukatust ei toonud.

*

Vana kiri ütleb, et kui Jehoova ei ehita maja, siis näevad ehitajad ilma asjata vaeva. Tõsi on see mõte, mis neis sõnades peitub, öeldagu seda mõtet mis sõnades tahes, nimetatagu seda ehitamise tõsist jõudu Jehoovaks, saatuseks, arenemisekäiguks või ükskõik kudas kellegile rohkem meeldib.

Kes võib inimestest öelda: “Mina olen Eesti iseseisvaks teinud?” Ja ometi — tõeasi on olemas. Kasvas kui puu karjatee ääres see iseseisvus. Tallati teda, näriti tal lehed ja oksad ära ja naerdi, et sellest taimest ei kasva üleüldse mingisugust puud, et ta on ainult umbrohi, mis suveks aia äärde tärkanud. Kõigest sellest hoolimata seisab juba suur ja tugev puu meie ees ja meie teame, kui laiali ja jõudsalt ta juuri ajab, mis talle elujõudu ja vastupidavust kangete tuulte vastu peavad andma.

Ja, Jehoova, saatuse on meie maja ehitanud. Hulk tingimisi, väikseid ja suuri, maailmasõjast alates kuni nägemata asjadeni tuli kokku ja sädemest, mis Eesti rahva südametuhas peidus oli, tõusis loitev leek.

Kes seda tahab kustutada? Kelle vastu see läheb? Saatuse enese vastu hakkab see, sest meie maja ehitab saatus ise.

*

Täna pühitseme Eesti iseseisvuse püha — peame oma maja õnnistamisepidu.

Kudas tahaks sellel suurel rõõmupäeval ühte lauda istuda Altai mägedest välja rännanud esivanematega, eestlastega, kes enne sakslaste tulekut siin metsades karusid taga ajasid ja mesilasi pidasid, nendega, kes kubjapiitsa vermed seljas, hauda viidi, ja Eesti ärkamiseaja tegelastega, kes unistasid tänasest päevast, aga mulda on läinud.

Siis peaks aga ka ilus nõu olema, kuhu neid rõõmupisaraid koguda, mis selles viirastuste pidulauas veerevad. Ja tempel peaks olema, kuhu see nõu nende rõõmupisaratega alalhoidmiseks viia.

Unistus. Ja, on, aga mis püha muud on kui unistus?

Tallinna Teataja, nr 45, 22. [tgl 24] II 1919, lk 2.

J. L.⁸

MEIE ISESEISVUSE JÕUALLIKAD

Üks kodanik, keda ei tarvitse olemas olla ega keda ma ei tunne, aga kes 24. veebruaril 1918. a. õhtul Tallinna kaudu Eestimaalt lahkunud, ligi 9 kuud Siberi metsades ümber luusinud, jõudis eila õhtuse rongiga jälle pealinna. Küsitledes tuttavatelt meiepoolseid uudiseid, olnud ta väga imestanud kuuldes, et Eesti vabariik nüüd nendega, kes 24 tundi enne teda Tallinnast jalga lasknud, sõda peab ja et me oma esimese iseseisva aastaga pole kaugemale jõudnud, kui praegu oleme.

Selles ajaarvamises on igatahes väike viga, meie riiklise kalendri aastast mitte mahaarvatuna 9 kuud kodanikule luupainajalikku und või poliitilist varjusurma.

See inimene oleks vahest kõige naiivim võõras meie vabariigi aastapäeva pidulauas.

⁸Ilmselt Jaan Lintrop (1885–1962), kes töötas Saksa okupatsiooni ajal 1918. a *Tallinna Teataja* toimetuses, kuni leht suleti; asutas pärast sakslaste lahkumist informatsioonibüroo AB ning juhatas seda 1919. a jaanuarini, mil astus Tallinna kaitsepataljoni.

Juba seks et seda vähe ajast maha jäänud kodanikku informeerida ja mõne teisegi teatavaks, kes küll kogu selle muutliku aasta raskused meiega koos kannud, peaksin kirjutama käesolevad read tagasivaatena möödalinud aasta peale Eesti vabariigi tähtsaamatus. Kuid lootuses et kaasvõitlejad ja ametvennad oma laudkõnedes ja artiklites ajaloo käiku tarvilikult valgustavad, pööran oma vaimusilma meie iseseisvuse järgmise aastapäeva peale. Kuigi seeläbi mõni valguse- või varjukül peaks kahe silma vahele jääma, mõni teine vahest üles märkimata, mõni nurjatus kinni naelutamata — suurem asi nüüd! See oleks ikkagi ainult ajalooline hindamine, milleks meil aega edaspidigi.

Mind paneb mõtlema täna vabariigi 2., 3., 5., 10. ja 15. aastapäev, ütleme otsekohe kuni 25-ni. Meie riiklise iseseisvuse majanduslikka aluseid on mitu korda ja mitmest küljest vaadeldud. Asjatundjad on otsusele jõudnud, et me omaga välja tuleme, mõned lisavad juurde: “kui kokku hoiame”, teised arvavad: “koguni lahedasti”. Sest meil saavad olema oma majanduslikud jõuallikad: vabasadam, transiitkaubandus, tsemendi-, telliskivi-, puu- ja muu tööstus, karjasaadused jne. Meie hari-me oma sood üles, hakkame põhjalikult põldu viljeldama, peame ratsionaalselt metsamajandust, kasvatame laialdaselt suhkrunaerid ja aiavilja. Asutame kaubalaevastiku, mis seni pööningul tolmunud Eesti lipud üle merede kannab, meie maa tooted maailma turgudele toimetab. See ei ole veel mitte kõik. Meil on maapõues puutumata lademed “põlevad kivi” ja muidki varandusi peidus. Alles mineval nädalal kujutati selles lehes niisugust lugu: kusagil saarel puuritakse kaevu. Korraga hakkab maa põhjas sisisema ja visisema, gaas tungib välja, valgustab ja kütab ja ta nimi on methan.⁹ Ent methani ilmumine on nähtus, mis meid teiste peidetud varanduste jälgile juhatab. Need on nafta ja kivisüsi. “Kas tunnend maad, mis Peipsi rannalt?”... Ei me tunne. Oleme vahest sõitnud raudteed Tallinnast Tapale, leivakott ligi ja lõbusad reisiseltsilised kaasas; mõni jaamavahe on posthobustelgi maha haigutatud, mererannas või üksikus talus suvitatud. Viimati oleme hakanud nägema oma kodumaad ka maa- ja postkaartidel, aga me ei tea, mis ta anda suudab ja kanda jaksab.

Uued väljavaated ja võimalused, kuigi piiratud, võivad meile avaneda majanduslikel ja ärilisel alal, lasevad senised arutused oletada. Seni pole ju vaevaks võetud, aga tarvitseb ainult labidaga kaevata või mõne

⁹Vt R. Schiller. Eestimaa põlev gaas. — *Tallinna Teataja*, nr 40, 18. II 1919, lk 2. See juhtunud paarkümmend aastat tagasi Keri saarel (rts Kockskär) Pranglist natuke üle 6 km põhja pool, samuti Moh-ni (rts Ekholm) saarel.

terava asjaga urgitseda, ja kohe hakkab maa sees visisema ja vuhisema ja tekib voolus, mis valgustab ja soendab ja mille nimi on methan. Võib olla sütt, võib olla naftat, meie ei tea. Pärlidki olla, aga kes neid püüdnud, püütud on silku ja maadki küntud ja kaevatud ainult nii palju, kui kartuli kasvatamiseks ja rahaaugu (aarde) leidmiseks vaja.

Kuid ometi — meie iseseisvuse jõuallikad teevad mulle muret. Meie elame peost suhu, meil puuduvad absoluut tagavarad kõige tähtsamast materjalist — inimestest: riigimeestest, poliitikutest, õpetlastest, eriteadlastest, õpetajatest, ametnikkudest, kaupmeestest, ajakirjanikkudest. Kõnelemata tagavaradest, puuduvad mehed, keda eelseisukohtadele välja panna. Meid ei rahulda maapäev ise ega tema esimehed, meie ootame asutavat kogu; temal oleks meie täielik usaldus. Aga kas tema kokkusead kusagil meist väljaspool tekib? Eks mängi sealgi juhtivat osa näputäis sama isikuid, kes ministritena maad valitsevad ja maapäeva ees vastutavad, maanõunikudena aga saadiku kohtadelt valitsust teravasti arvustavad. Ühed ja needsamad inimesed seadusi andmas ja täide saatmas ja ometi — missugused vastolud parlamendi ja kabineti vahel! Meil on valitsus, nagu ta on — paratamata pahe. Meie võib olla ei ole temaga rahul, meie võib olla ei usalda teda, aga meie ei saa teda muuta. Kukatada teda võib, aga uut asemele panna ei ole. Igaks juhtumiseks peaks meil olema vähemalt kaks vahetust ministrid. Muidu võib kõik olla kõige paremas korras: tublid ametnikud ajavad riikliku aparadi kibedasti ümber, agarad tööstajad toodavad saadusi, osavad kaupmehed toimetavad neid turule, head ajakirjanikud loovad kohase avaliku arvamise — elu läheks oma harilikku rada ja meil oleks igapäevast leiba, aga see teadmine, et Toompeal on 10 tooli ja need on tühjad, rõõviks meilt öösel unerahu.

Ongi nad kaetud ja istuvad ministrid kõige sügavamas rahus oma toolidel, siis närveerib juba see fakt harilikku kodanikku. Kui hõlpsasti võib inimene vääratada, iseäranis kui ta väga julgelt ja rahulikult istub, kuna ta samm uut rada käies veel küllalt kindel ei ole. Vaenlane ju ei maga, ta veeretab kiva teeale, avatleb valesihtidele ja lõppeks — inimene on iseendastki juba ekslik. Ja ühel päeval on Toompeal üks tool tühi. Aga võib veel tõusta torm, tulla maruhoog, võivad vinguda ja lõõtsuda tuuled paremalt ja pahemalt, Valges saalis võib “tõmmata”, nii et toolid kolisevad. Ja teise[l] päeval?

Hommikul ärkad kassiahastuses. Laual puudub suhkur ja kohvi, sest kaubandusminister on ametist lahkumise palve ära annud. Ei ole koort ega piima, sest (põllutöö)minister, kelle alla need asjad käisid, on ära. Leib on otsas, sest toitusminister on läinud. Öösel on vargad korteris käinud ja su viimsed pennid ära viinud. Nüüd ei ole siseministrit, kes

nad kinni nabiks, ega kohtuministrit, kes nad pogrissse pistaks. Seisukorrast pääseks vahest ainult sisemise laenu abil, aga rahaminister on lahkunud. Sa oled nii vihane, et hüppaks ühes aknaga välja, aga korraga algab akna taga sant oma haledat joru ja palub armuandi, ei ole ju tööministrit, kes tema eest hoolt kannaks. Sul on tuju, et langeks maa alla, sa otsustad kindlasti selle maa tolmu oma jalgelt maha puistata ja minna laia maailma, aga oh häda! Ka teedeministrit ja välisministrit ei ole enam. Ei ole kedagi, kes sulle toimetaks priisõidu ja väljamaa passi. Ja kogu selles situatsioonis olla süüdi üks auahne isik või partei, kes spekuleerib loorberide ja portefeuillede peale. Nüüd aga seisavad nemadki nõutuna väljapääsemata seisukorras: ei ole teist vahetust ministrid.

On laastatud meie maad ja hävitatud tema varandusi. Otse kui rohutirtsude parved idast ja läänest on meist üle läinud. Enne juhuslikult röövides siit ja sealt, siis süstemaatiliselt rüüstates, võõrandades viimastki püksinööpi; viimaks metsikult tappes, ja meeletumalt purustades kõike, mis ette juhtub, nii on meie maal talitanud võõrad võimud. Kannatanud on ka inimmaterjal. Palju oleks sellest muidu riigi ülesehitamisel tarvitatud, aga nüüd kas ei ole neid enam ehk nad on eitavate arvudena. Kiusatusi oli palju. Nii mõnigi, kes Scyllast mehiselt mööda sai, langas haledasti Charybdi. Enamlaste röövkäigu tagajärjel kaotasime hulga häid riigikodanikke langenutena, aga Saksa okkupatsioonijast saime häbemata palju poliitilisi invaliide.

Kuid loodus ei salli tühja kohta, on üks tema uurija ütelnud. Meie püüded oleks tühi töö ja väimu närimine, kui meil ei oleks “lootustäratavat noorsugu”. Värske kodaniku kändude ja pehastanud tüvede vahelt võrsus lopsakalt noor võsu. On ära tuntud ja tunnistatud, et Eesti riigi päästsid õieti — koolipoisid. ... Seda inimjõuallikat võime nimetada lootust-äratavaks noorsooks ilma hanijalgadeta. Aga kui me nende peale oma tulevikulootused rajame, siis peame aegsasti selle peale mõtlema ja kõik abinõud tarvitusele võtma, ei need ei petaks. Kuigi see põlv soodsatel tingimistel alles aasta 15–25 pärast annaks uue vahetuse ministrid, parema valiku ametnikka, õpetlasi jne., kuna seni peaksime kõige tunduvamat puudust kannatama, siiski peame juba kohe tegema kõik, et neid eeldusi luua.

Praegu on selles suhtes väljavaated tumedad. Kõik teed kõrgemale ja eriharidusele on kinni. Haridusministri tool seisab tühi, on ikka tühi seisnud kõige aja, mil meie tegelikult iseseisvad olnud. Küll on kord üks, kord teine partei sellele kohale oma käpa peale pannud, aga haridusministrit ei ole nad meile mitte annud. Alal, millele me võrdle-

missi kõige kauemini saanud ette valmistada, ei saada ikka veel juhtivat meest. . .¹⁰

Isamaa ja aadete eest oma rinnaga seistes küpseb praegune noorus sõjatules ja valmib täisealisteks kodanikkudeks. Mõned neist saavad ainult päevi vabas Eestis elada. Mitmed ei näe enam seda maad, mis nad nii väga armastanud.

Seda enam on meie kohus juurdekasvava nooresoo edenemisvõimaluste eest hoolitseda. Antagu meile haridusminister! Seatagu koolid korda, põhjendatagu kasvatus kodus ja koolis õigele alusele. Need ei ole mitte ilusad asjad, mis ainult peaministri deklaratsioonis hästi kõlavad, vaid meie noore riigi kõige elulisemad huvid.

Rahva laiemate hulkade rüppes peituvast jõuallikaist peab usinasti ammutama inimmaterjaali ja kõige suurema hoolega haridusasutustes ümber töötama. Siis vahest jätkub meil inimesi kodanikkudeks ja ministritekski.

Tallinna Teataja, nr 45, 22. [tgl 24] II 1919, lk 3.

G. E. L.¹¹

PÄEVAMULJED

Raske on praegu pidukõnesid pidada, süda ei anna ilutseda ja hõisata.

Kui Koidula omal ajal laulis: “Mõök ühes, lubi teises käes, nii teeme rahva tööd,”¹² siis oli see ainult piltlikult öeldud ja luuletaja palav hing ei aimanud, et need sõnad kord otsekoheses, asjalikus tähenduses täide lähevad.

Meie jaoks on saatus selle osa hoidnud.

¹⁰24. veebruaril 1918 nimetas Päästekomitee haridusministriks Peeper Põllu (1878–1930); Haridusministeerium alustas tegevust 12. novembril 1918. aastal ning 27. novembril määrati tagaselja Eesti Ajutise Valitsuse haridusministriks Eesti Sotsiaaldemokraatliku Partei esindajana Karl Friedrich Luts (1883–1942 Ussolje), kes viibis Peterburis, tema ülesandeid täitis August Rei; 12. märtsil 1919 kinnitati haridusministriks Harald Laksberg (1887–1963 Frankfurt am Main), samuti sotsiaaldemokraat.

¹¹Georg Eduard Luiga (1866–1936), *Päevalehe* vastutav ja peatoimetaja 1908–1934, Eesti ajakirjanduslik esindaja Helsingis 1918–1920.

¹²Lydia Koidula luuletuse “Ei eksi” algusread.

Nüüd, kus meil kõiki käsi tarvis oleks oma riigi alusmüüri rajamisel, peavad võimsamad käevarred meie seast mõõka hoidma ja meie kodu kurja kallalekippuja eest kaitsema.

Ja pea iga päev peame mõnda nii kallist jõudu oma kaitsjate hulgast sõja verisele jumalale ohverdama, iga päev teeb harvemaks neid ridasid, kes on kutsutud tööd tegema meie kodu, meie õnnelikuma tuleviku ülesehitamisel.

Neid ohvrisid vaadates, keda meie leinavalus saadame isamaa mulda, mille lunastamiseks nad oma vere on valanud, neid ohvrisid meelde tuletades, kes haavatutena peavad tänast päeva pühitsema haigemajades — kes suudaks küll pidutseda ja hõiselda?

Aga kas peame seda päeva siis ära needma nagu Hiib oma sündimise päeva?

Seda tohime veel vähem!

Meie ei tea mitte, missuguse otsuse kord ajalugu annab selle sammu üle, mille aastapäeva meie täna peame, ei tea, kui palju ta meie praegusest külvist laseb viljaks valmida, kui palju rahe ja halla ohvriks langeda, aga juba seegi, mis ta senini meile on annud, on väärt küll, et teda tänulikult meeles peame.

Mis on ta siis meile annud?

Et idast tulevad röövsalgad novembrikuul üle maa Pärnuni ja Haapsaluni ei saanud laenetada, et majandusline laastamine maad lagedaks ei saanud teha kõigest, mis vähegi väärtusline, et terve maa ei tehtud surmakambriks nagu Tartu tapakelder,¹³ lühidalt: et meie veel elame ja oleme, et meie veel võime päikesevalgust näha ja vaba õhku hingata, et meil veel hing sees, et meil peavarju, leivapalukest ja ihukatet on, et meie veel tohime loota tulevikus paremaid aegu näha saada ja rahus oma tööd teha — selle eest võlgname tänu oma iseseisvaks kuulutamisele, mis sündis 24. veebruaril 1918.

Et see nii on, seda tõendab meile võrdlus Lätimaaga: palju hiljemalt kui Eestisse jõudsid enamlaste parved Läti piirile, aga paari nädalaga oli peaaegu terve maa nende võimuses ja nad valitsevad seal kui täie võimulised peremehed.

Sest ei olnud kedagi, kes vastupanekut oleks korraldanud, kes oleks maa jõudusid sihikindlalt koondanud ja välist abi nõutanud, vaid kui

¹³Silmas on peetud vahetult enne enamlaste taganemist toime pandud massimõrva 14. jaanuaril 1919 Tartu Krediitkassa keldris, kus Eesti Tööraha Kommuuni Tartu kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjoni korraldusel tapeti 19 inimest, sh õigeusu piiskop Platon (Kulbusch).

vaenlase salgad juba maal sees olid, siis alles hakkas keskväim ennast koondama.

Juba Saksa okupatsiooni ajal oli meie seisukord selle poolest märksa parem, et meil keskkohu oli, kust ühised juhtnöörid välja läksid, nii ei meie ülespidamine Saksa surve all liiduriikides suurt tähelepanemist äratas ja meile poolehoidmist võitis. Ja isegi meie asemikkude saatmine väljamaale oli ainult sel alusel võimalik, et Eestimaa oli enese iseseisvaks kuulutanud ja et tal oma keskvalitsus oli. See takistas ka Saksa okupatsiooni võimu ennast siin niisugusena peremehena tunda, nagu ta tundis enese olevat Saaremaal ja Kuramaal.

Meie tulevik ei ole veel selge. Meie riigilaeu ei ole veel rahusadamasse jõudnud. Veel vintsutavad meid tormid ja tahavad neelata meid lained, kelle vastu võitlemiseks oma jõudu äärmiselt peame pingule tõmbama. Aga kõige parema eest oleme seni hoitud olnud, meil on võitlemise võimalus alles jäänud, meil on sellega parema tuleviku lootus jäänud.

Kord saab seda päeva suuremalt pühitsetama, tema väärtust kõrgemine hinnatama, kui meie seda praegu teeme, kus meie hing keeldub rõõmule ja pidutsemisele andumast. Aga see ei tohi meid takistada selle päeva väärtust tänulikult tunnistamast ega tema saavutustest uut julgust, jõudu ja lootust ammutamast tuleviku võitlusteks.

Päevaleht, nr 45, 24. II 1919, lk 1.

Mulk Lane¹⁴

LANGENUTE MÄLESTUSEKS

Hiiglavõitluses heitleb meie rahvas. Väike Eesti peab võidurikast sõda suure Venemaaga, peab võitlust oma vabaduse, oma iseseisvuse eest.

Sõjatuli, millest pika ilmasõja kestvusel meie kodu terveks jäi, on kantud meie kodumaale. Võõrad maadeahnitsejad sõjaväed tungisid meie kurnatud kodumaale, et tuua viletsusi, röövimisi ja tapmisi kaasa.

Ja siis tuksatas midagi rahva hinges. Muistsed kallid mälestused, aastasadad orjust ja võõrast survet, millest kõigile juba jätkub, ärkasid võimsal hool rahva hinges, tõusis vabadust ihkav rahvas ja puhastas kui maruhoog kodumaa.

¹⁴Tundmatu pseudonüüm.

Vapralt võitlesid kord meie esiisad, võideldi kaua, kuid traagiline oli võitluse lõpp. Nüüd on Eesti jälle jõudnud vabadussõdadeni ning noored kodumaa pojad on hiilgava võitluseksami ära teinud. Purustatud on suur Vene sõjajõud, purustatud ka maailmasõjast kuulsad Läti polgud.

Ikka selgemini, ikka kindlamini esineb vabadusaade ja on juba läbi-lõõnud rahva hinges!

Kuid juba palju on nõudnud vabadussõda meilt ohvrid. Sagedasti näeme linnas liikuvaid leinaronge, kus sõjaseltsimehed saadavad kodumaa eest võitluses langenud kangelasi, saadavad nad viimsesse rahupai-ka.

Kurvad on langenute omaksed ja verise südamega leinab neid terve rahvas.

“...Sõuaksin ma sõjis surra...” laulsid muistsed eestlased. Sõjas taheti surra, taheti langeda ilusas võitluses kodumaa eest. Sõjasurm oli ilus surm ja vaprate langemine äratas tasasemaid vägitegudele.

Vabadussõjad on meil jälle käes. Vapramad langevad ja uued kangelased astuvad nende asemele. Terasmüürina seisavad sõdurite read kodumaa piiridel ning veriste päiega taganevad võõrad pealetungijad. Suureks Eesti sõjavägede võiduhümnuseks on kujunenud meie vabadussõdade teine ajajärk.

Nüüd vaatleme nende langenud kangelaste leinaronge, meie süda kisub kokku valusas teadmises, et meie neis oma paremad pojad oleme kaotanud, kuid ühtlasi tõuseb suur austus nende vägilaste vastu.

Nad on langenud pühas ideelises võitluses ja pühaks jäägu meile ning tulevastele põlvedele nende mälestus. Kuldsete tähtedega jäägu nende nimed meie südamesse ja ajaloosse ja langenute mälestus er-
gutagu sõjamehi uutele vägitöödele.

Ei ole tarvis pisaraid ega kurbust — õnnelik on inimene, kellele saatusest osaks antud võitluses isamaa eest langeda, ja iseäralise uh-ke austamisega tahame mäletada neid kangelasi täna, Eesti iseseisvuse aastapäeval.

Tallinna Teataja, nr 45, 22. [tgl 24] II 1919, lk 3.

H. Rebane¹⁵

MEIE ISESEISVUSE OKKALISTEL RADADEL

Suur Põhjavaim on toonud — ajalooteadlaste arvamise järele pooleteisetuhanda aasta eest — väikese Eesti rahva esivanemad ilusa Läänemere kaldale, Soome lahe lõunapoolsesse osasse. See Põhjavaim oli meie rahva geenius, kes oli osanud neile nii õnneliku eluaseme välja valida. Maadeteadlased nimetavad meie asukohta “õnnelikuks geograafiliseks seisukohaks”, ukseks Ida- ja Lääne-Europa vahel, vahejaamaks Aasia ja Europa vahel. Põhjast ja läänest ümbritseb meid meri, idas pakub loomulikku kaitset suur Peipsi järv, ainult lõunaküljest oleme avatud, kuid sealgi oleme ära piiratud samasugusest väiksest, meile loomu ja keele poolest võhivõõrast Läti rahvast. Ajalugu on seega meid õnnelikku jumalanurgakesesse toonud, mis väikesele rahvale Maarjamaaks nagu loodud näis olevat.

See õnnelik seisukoht Läänemere kaldal on aga teisest küljest meile saatuslikuks saanud, on kõik meie naabrid meie maale saaki saama toonud, kes, arvuliselt tugevamad meie esivanematest, meid üksteise järele oma orjadeks tegid. Liig hea oli meie seisukoht, kus meie esivanemad peatama olid jäänud, nii et ta nõrgemate ja tugevamate naabrite isu ligemal ja kaugemal alati meie maa järele elava on hoidnud ja tänapäevani veel hoiab.

Just sellepärast oleme meie ajaloo rataste vahelt nii lugemata palju kordi läbi kistud, meie maa on nii palju kordi veriste sõdade tallermaaks olnud, et meie rahval ainult kaks võimalust järele jäi: kas kõige selle all lämbuda ja hoopis ära kaduda, ehk neist piirita katsumistest karastatuna välja tulla.

Meie saatus, hea Põhjavaim, on viimase tee valinud. Meie oleme püsti jäänud ja pühitseme täna oma riiklise iseseisvuse väljakuulutamise aastapäeva. Vene tsaaririigi kubermangust iseseisvaks riigiks, see on hiiglahüpe, kõige julgemate ja salasemate unistuste teokssaamine, viirastuste täidminek.

Kui mungal Albrechtil¹⁶ korda oli läinud 13. aastasaja algul oma palgatud õneotsijate ja röövlite abil, kes siia olid tulnud ennast oma pattudest puhtaks pesema, meie maad Daani kuninga abil ära võtta, olid meie esivanemad, kes iseseisva rahvana siia oma kodu olid asutanud,

¹⁵Hans Rebane (1882–1961 Stockholm), *Päevalehe* peatoimetaja 1918–1927.

¹⁶S.t Albert von Buxhövdén (ka Albrecht von Buxthevden, piiskop Albert jm; u 1165–1229), Riia (Liivimaa) piiskop a-st 1199.

maa peremeestest selle maa orjadeks tehtud. Kolmekümne aasta jooksul olid “ristiinimesed” paganate maal puhta töö teinud, kus enam rohi ei kasvanud ega kukk ei laulnud. Ja sest saadik on meie maa seitsmesaja aasta jooksul sarnase ajajärgu läbi elanud, millesarnast ajalugu vaevalt veel tunneb. Venelased, poolakad, leedulased, daanlased, rootslased, sakslased — kõik on nad siit lugemata kordi tule ja mõõgaga üle käinud, siin rüüstanud, põletanud, röövinnud, riisunud, meie maad tükk-tükilt üksteise käest ära kiskunud, temaga sahkerdanud, kaubelnud, lepinguid teinud ja neid rikkunud — ja kõige selle juures maa pärisperemeest, maa pärisrahvast armutalt püganud, koorinud ja tallanud.

Ja kõigi nende meie rahva peale nagu külluse sarvest puistatud ajalooliste “katsumiste” juuretiseks Saksamaalt sisserännanud tumeda minevikuga “kristliku” ordo rüütlid ja nende vasallid — pärastised Balti mõisnikud, kes oma kätte kistud eesõiguste kaitseks meie maale ühe sõja teise järele veeretasiid, ühe naabri teise järele töid, poolakad, daanlased, rootslased ja lõpuks venelased.

Meie ei hakka tänasel pidulikul päeval oma kurba minevikku silmade ette kiskuma. Jäägu see jäädavalt minevikuvalda. Meie elame olevikus, et elada tulevikule.

Meil on olevikus iseseisev Eesti riik, meie töötame praegu palehigis tema vundamendi kallal, mille peale ehitada tulevast riiklist hoonet. Juba näeme müürisid kerkivat. . .

Hiljuti on see töö alles alganud. Nagu eila paistab meile veel see aeg olevat, kus meie selle teostamise peale mõeldagi ei võinud. Meie olime selle tee peale välistest sündmustest tõugatud, võib olla, et meie ise omast algatusest selle tee peale nii pea ei oleks astunud.

Suur Vene revolutsion käristas kunstlised sidemed, mis endise Vene riigi muurahvaid kahepeaga kotkaga sidus. Samm-sammult taganesime sellest maast ja rahvast, kellel meile midagi pakkuda ei olnud, peale hävituse ja barbarsse surve. Esite laialine autonomia, siis föderatsioon ja lõpuks — täieline iseseisvus.

24. veebruaril 1918 a., täna aasta eest, kuulutas meie rahvaesitus, Eesti Maapäev, Eesti iseseisvaks riigiks. Mitte et teist pääseteed ei olnud, vaid seda nõudis ka sündmuste raudne loogika.

Meie maa ägas enne seda enamlaste hirmuvalitsuse all, kelle asemele sakslased tulid, välispidi tsiviliseritud, kuid hingeliselt samasugused enamlased. Ainult mõni päev kestis vaheaeg mõlemate “valitsuste” vahel. Ja seda vaheaega ära kasutades kuulutati Eesti iseseisvaks.

See samm oli rohkem kui tarvilik, nagu pärastised sündmused näitasid, sellel otsusel oli sügavam tähendus, ta oli ajanõuetest rohkem väl-

ja kasvanud, kui esialgu arvati, kui väljakuulutatjad vahest isegi aimata võisid.

Mis tähendus sellel sammul riigiõigusliselt oli, selle üle harutamine jääb kõrvalisemaks küsimuseks, sellel ei oleks ka otsekohe tegelikku tähendust. Kuid sel sammul oli määratu suur ideeline tähendus.

Meie tundsiime ju kõik seda plaanilikku, otse saatanliku peensusega väljatöötatud survet Saksa okupatsiooni ajal, kus meie rahvast ja meie rahvuslikka püüeid põrmuks taheti tallata ja lõpuks Vene ja Hiina enamlaste kätte kaitseteta jäeti. Kuid vist ühegi Vene piirirahva juures, kellel see õnnetus osaks sai tegelikult Saksa rusikat tunda saada, ei ole see kultiveritud vägivald nii plaanilikku passivset vastuseismist leidnud kui Eesti rahva juures. Kõigi iseteadvamate Eesti kodanikkude juures, kõigi saatkondade suust, kes mitmesuguste okupatsiooniaegsete “suuruste” poolt vastu võeti, kuulsid need ainult ühte vastust küsimise peale: mis teie tahate? “Meie tahame iseseisvaks saada!” Kõige selgemini ütlesid seda isegi meie tsaariaegsed vallavanemad, kes salakesi Riia ländsrati kokku olid küüditatud.

Eesti iseseisvus — see põhiheli juhtis igat meie vastutusrikkamat sammu raskel Saksa okupatsiooni surve ajal. Selle heli on liikuma pannud Eesti Maapäeva ajalooline otsus, mille aastapäev meil täna kätte on jõudnud.

Kui sakslased meie maa tolmu oma jalgadelt pühkinud, pandi Eesti iseseisvus tegelikult maksma, leiti mahti Maapäeva otsust elusse viia. Kuid vaevalt saadi sellega algama, kui meie noort tärkavat iseseisvust Tatari verega läbiimbunud Slaavi imperialismus Vene enamlaste näol isiklisest kättetasumise vihast aetud meie oma suguvendade kihutusel ida poolt ähvardama hakkas.

Terve rahvas pidi kõik oma jõu kokku võtma, et sissetunginud vaenlast maalt välja lüüa. See on nüüd korda läinud, vaenlane piirini tõrjutud, sisemine ülesehitusetöö võib osalt alata, kuigi sõjaraskused veel kaugeltki mööda ei ole, vaid suurelt jaolt veel ees seisavad.

Seni on aga kõik meie jõud, kõik meie tähelepanek välise vaenlasega sõdimise peale ära kulutatud. See on meid ühendanud ja sundinud meid ridasid koomale tõmbama, see on tervele ilmale tegelikult näidanud, et meie oma iseseisvuse väärt oleme, on meie seisukorda rahvusvaheliselt kindlustanud. See on kahtlemata Eesti esimese ja loodetavasti viimase sõja suur teene. Iseseisvuse mõte, mis meid Saksa okupatsiooni ajal ideeliselt kannud, on sõja karedast koolist läbi käies seal karastult välja tulnud, meie vahvamad ja paremad pojad on verega seda mõtet pühitsenud, on meid Soome sugurahvaga, kelle liikmed üle mere mei-

le vabatahtlikult appi tõttasid, kellest meid ajalugu seni lahutanud, ühte sidunud.

Kuid meil ei ole seni ikkagi veel mahti olnud oma iseseisvusele sisu anda, ei ole veel suutnud oma iseseisvuse hoonele kestva alust panna.

Missugune aga see sisu ehk alus peaks olema, selle peale vastuse otsimine ei ole mitte raske. See vastus on kokkuvõetult lühikene. Maa rahva kätte! See sõna ei tohi mitte sõnakõlinaks jääda, paljaks lubaduseks. Peetagu silmas, et meie vabariik siis õhku rippuma jääb, kui vabariigi pind mitte tema kodanikkude käes ei ole.

Mis aitavad kõik kodanlised vabadused, ilusad töötused, kui inimesed võõraid edasi orjama on sunnitud. Meie maa looduslistest varandustest kõnelemata on pool meie maa pinnast kümne- ja sajakordselt meie palehigiga läbi niisutatud, aga seni meile siiski kättesaamataks jäänud. Terve kolmandik meie rahvast on oma esiisade maalt välja rändama pidanud. Kaugelt suurem osa paigalejäänutest rändavad iga jüripäev kui igavesed juudid ühest kohast teise.

Meie pühitseme oma iseseisvuse aastapäeva. Mitte agrarprogrammi ei taha meie sel päeval üles seada, küll aga põhjusemõtet üles seada: Ei saa asja meie iseseisvusest, kui meie seda kisendavat sotsiaalset ülekohut mitte kõrvale ei saada. Maa rahva kätte — see jäägu meie lipukirjaks, see olgu selleks vundamendiks, mille peale meie oma riiklise hoone üles ehitame. Selle täidesaatmist nõuavad meilt meie riiklised, poliitilised ja rahvusmajanduslised huvid, selle teostamine annab meile jalad alla ja loob alles pinna, mille peale meie ennast võime toetada, selle tarviduse äratundmine peab meil meie iseseisvuse aastapäeval seda selgemalt silmade ees seisma.

Et sellepoolt meie elujõulised poliitilised erakonnad olema saavad, et sellele seisukohale ka meie Asutav Kogu asub, selle kohta ei ole meil kahtlust, tema peaülesandeks jääb ära määrata, kudas, millal ja missuguses järjekorras seda teha.

Riikline hoone tarvitab sambaid, riikline mõte kandjaid, need tulevad luua. Meie ehitame alles oma riiki ja ehitajad vaadaku ette, et nad meie riigi mitte liiva peale ei ehita.

Päevaleht, nr 45, 24. II 1919, lk 1.

Marie Reisik¹⁷

MIS ÜTLEB TÄNANE PÄEV MEILE, NAISTELE?

Äärmiselt raske ja kannatusrikas oli ta, see meie esimene iseseisvuse aasta. Meie noor vabariik sündis maale sisse sammuva võõra võimu ähvarduse all. Meie tundsimine ja nägime ette, et võõrad, kes maal võimu oma kätte võtavad, meist, meie vabadusest, meie püüdmistest ja tahtmistest palju hoolima ei saa, kuid siiski tahtsime neile vastu astuda vabalt ja sirgelt, vaba ja iseseisvate riigikodanikkudena. Üheksa kuud, mil meie võõra surve all elasime, surve all, mis rõhuvam kui seda enesele ette kujutada oskasime, ei tohtinud meie kõnelda Eestist ega liiati veel Eesti Vabariigist. Meie paremad mehed, meie iseolemise aadete kandjad sunniti vaikima, viidi kinni, meie välissaatkonna tööd väljamaal, kus meie iseseisvuse hääks tegevuses oldi, püüti igatepidi takistada, selle tegevusest ei tohtinud meie kõrvu midagi ulatada. Kuid kõik see ei hirmutanud meid.

Kõik need, kes algusest pääle olid unistanud ja lootnud Eesti iseseisvust, näinud selles ainukest õiglast teed meie edaspidisele arenemisele ja elule, ei lasknud ennast ka väliselt nii tugeva, rõhuva võimu poolt heidutada, ei paendunud ikka ja ikka jälle uuesti päälesunnitava arvamise alla, et Eesti Vabariik üksikute lapselik unistus on, mida tõsisel elus arvesse võtta ei või ega tohi, et meie sellega leppima peame, et meie paratamata saatus on — ikka teiste käsualustena elada... Ei, kõik need, kellel kallis on olnud Eesti ja selle tulevik, kandsid eneses kogu raskel surve ja kannatuse ajal vankumata kindlat Eesti Vabariigi kodanikutunnet, teadsid ja uskusid kindlasti, et ajaloo ratas paratamata edasi veereb meie iseseisvuse poole, ja iga vabadus, mis meilt võeti, iga uus katsumine, mis meile pääle pandi, kinnitas ikka jälle uuesti tundmust, et meie, eestlased, peame vabanema, peame saama iseseisvaks. Selle asemel, et meid rõhuda, kasvatas see läinud surveaeg aina meie kodaniku-tundmust.

Ja kui lõpuks elu ja ajalugu oma rada paratamatalt edasi minnes ka meie juures asja niikaugele viisid, et võõrad väed ja võõras võim meie maalt lahkusid ja meie ise oma elu kodumaa ja saatuse juhtimise enese kätte võtsime, kui tõeasjaks sai Eesti Vabariik, siis ei olnud sel puhul kusagil üllatavat rõõmu. Oli nagu sügav, rahuldatus hingetõmbus, mis üle kogu maa käis. Rahulikult ja iseenesestmõistetavalt võtsime vastu tõeasja, tundus iseenesest mõistetavana, et meie kodumaa iseseisva

¹⁷Marie Reisik (snd Tamman; 1887–1941), kooliõpetaja Tartus 1909–1919 ja Tallinnas 1919–1921.

riigina teiste rahvaste ja riikide hulka astub. Teadsime ja tundsim ka, et meie saatust veel lõpulikult otsustatud ei ole, et meil veel palju kannatusi ja katsumisi ees võib seista, kuni me rahulikult ja sihikindlalt, oma sõja-aastate raskustest vapustatud kodumaal ülesehitavale kultuurilisele tööle asuda võime. Ja nii see tuligi. Ei olnudki meie maa veel täitsa meie eneste päralt, ei olnudki võõrad väed siit veel lõpulikult lääne poole lahkunud, kui juba uus vaenlane idast meile päälle tungis. Omi esimesil iseseisvuse päivil olime sattunud sõjaseisukorda.

Suure Venemaa poolt tungis meie päälle vägev ja kultuurivastane vaenlane, ähvardades rüüstata ja hävitada kõike. Pea üliloomuliku jõupingutusega tuli seadida väsinud, korralagedat maad sõjaseisukorda, pea paljaste kätega tuli vastu astuda korraldatud, hästi varustatud vaenlasele. Kuid ka see ei heidutanud meid. Tõsi on, suur osa meie rahvast oli väsinud, oli väsimusest ükskõikne, tal puudus usk, et saame võitu vaenlasest. Kuid meie noored tormasid vastu vaenlasele, pea ainuke varustus, mis neil oli, oli tuline usk ja armastus isamaa vastu. Usk, et iseseisev Eesti peab enese ise maksma panema, et tulevase kodumaa eest ilusama, parema tuleviku eest tuleb panti panna elu, kihutas neid välja külma ja tuisu kätte, vaenlase vastu, kes kõike seda, mis Eesti tahtis ja uskus, hävitada ähvardas. See üksikute ja pääasjalikult meie nooruse usk aitas meid üle kõige raskemast ajast, nende kangelasmeelsus, kangelasmeelsus, nii ilus ja suur, nagu seda ajalugu harva näinud, võimaldas maa korraldamist, võimaldas meie esimesi võituseid. See kiskus teisi kaasa, ja kui siis Soome väed meile appi jõudsid, võisime jälle lahedamalt hingata.

Nüüd, Eesti Vabariigi aastapäeval, on maa vaenlasest vaba. Kuid suur osa kodumaad, mis kannatanud metsiku vaenlase hirmutegude all, ei ole veelgi toibunud ahastuse- ja hirmupäevadest. Rõhutatud on meeleolu, lein on paljudes majades. Üle elatud metsikused ja toorus on jätnud tugevad jäljed hinge. Ei ole vist kellelgi pidumeeleolu, ei tunne vist keegi kerget rõõmu. Ja siiski süütame täna omas hinges põlema kõik pidutuled, siiski peame täna tõsist suurt püha, tunneme, et meil on suur ja ilus pidupäev kogu maale ja rahvale. Meie Vabariigi aastapäev, mitte vabaduse aastapäev, kõneleb meile siiski selgesti, et nüüd oleme jõudnud kogu rahvana piirile, kus hakkab meile koitma ilus ja hele vaba tulevik.

Meie peame tõsist püha. Meie teame, et varad, nagu seda on iseseisvus ja vabadus, nii kallid on, et nende eest palju anda tuleb, et nende eest kõik antakse, kui tarvis. Ja ehk nõuab meilt veel palju ohvrid meie ilusam tulevik. Kuid see ei kohuta meid. Vabadus, mille meie verega lunastanud, on meie ja peab meie omaks jääma igal tingimisel ja iga hinna eest.

See tundmus on vist kindel igal eestlasel, kes täna Eesti Vabariigi püha tõsiselt tunneb ja pühitseb. Ja mis ütleb Eesti Vabariigi päev meile, naistele?

Meie oleme samuti riigi kodanikud nagu mehedki. Oleme täisõiguslised kodanikud omas riigis. Eesti Vabariik on meile samad kohustused päale pannud kui meestele. Seda peame tundma kõigepäält. Peame teadma, et meilt oodatakse küpset riikluse tunnet, et meie samuti peame valvel olema oma vabaduse eest, samuti peame suutma selle eest ohverdada nagu mehed.

Eesti Vabariigi tulevik on ka meie tulevik. Naine on ikka suurel määral olnud tuleviku kasvataja. Lastes ehitab ta tulevikku. Eesti emale on au annud ta pojad, need noored, vaevalt kodust väljatulnud mehed, kes nii sügavasti tundsid kohustust isamaa vastu, et valmis olid üksi, pea paljaste kätega minema surma selle eest.

Kõik need emad, kes saatsid välja omi poegi, kes kodu jäädes nendega kaasa tundsid, iga tund nende eest valvel olid, olid valvel isamaa saatuse eest. Eesti Vabariik on meie kõigi oma. Kõik ta sündimisvalud, ta mured ja viletsused, kõik ilusad väljavaated, mis ta meile pakub, on meie omad. Seda peame tundma ja teadma. Ja kodumaa saatuse otsustajaks ja määrajaks oleme meie, täisõigusliste kodanikkudena, samuti kutsutud kui mehed. Seda peame meie teadma, see peab ära määrama kogu meie tegevuse, iga sammu.

Meie peame samuti valvel olema, samuti täitma omi kohustusi, samuti tõsiselt tundma, et Eesti Vabariik on meie riik, millega me lahutamata tihedalt seotud, millele meie ohverdama peame kõik, millele meie valmis oleme ohverdama kõik.

Ja nooruses, mis meie kätte usaldatud, mis meie mõju all, mida meie kasvatame, peame meie juba maast madalast kasvatama armastuse ja kohustustunde oma riigi vastu. Peame kasvatama iseseisva kodanikutunde kõige päält eneses ja siis teistes, sest need ajad on minevikku vajunud, kus teised meid käskisid ja sundisid ja meil ainult tarvitses alla heita ja sõna kuulda. Nüüd määrame ise oma saatuse ja selleks kasvatame eneses äratundmist ja selgust selle kohta, mis meie maale ja riigile tarviline, missuguses joones meie riikline elu edenema peab. Tänapäeva tuletagu meile tõsiselt meele, et meid suur töö ootab, kodumaa ülesehituse töö. Ei ole aega alla anda väsimusele ja ükskõiksule, lõtvusele, mis viimased rasked ajad meis sünnitanud. Liig palju tööd on, kui et keegi meist võiks kõrvale jääda. Valvel peame olema isamaa eest, mida ikka veel ähvardab vaenlane; olgugi et meie, naised, sõjamehed ei ole, et meie vaenuväljadel ei võitle, meist oleneb siiski suurel määral ka maa sõjalik seisukord.

Sõja seljatagune, kogu maa peab kandma sõjaväge ja selle vaimu. Siin on naistel suured ülesanded ja kohustused.

Varsti astub kokku Asutav Kogu, kus meie oma maa saatuse ühes meestega ära määrama peame. Meil peavad selged olema kohustused, mis meil selle vastu, meil peab täielik selgus olema, missugusena meie oma riigi tulevikku tahame.

Need on suured ülesanded, mis nõuavad oma täitmises täit tõsidust.

Tõsine on kogu meie aeg.

Seda peame tundma täna ja peame enesele töötama kogu oma jõudu tõsise asja tõsiste ülesannete täitmiseks ohverdada. Ainult siis, kui meie kõik, nii mehed kui naised, Eesti Vabariigi kodanikkudena teadlikult elame ja toimetame, võime loota, et iga tulevane Eesti Vabariigi aastapäev meile näitab ikka jälle uusi saavutusi meie maa edenemise alal.

Postimees, nr 35, 24. (11.) II 1919, lk 1–2.

O. V.¹⁸

24. VEEBRUAR 1919

Maailmasõja verisest tulekeerust sündinud põhjusemõtte — rahvaste enesemääramise õiguse põhjal rajas t ä n a aasta eest E e s t i oma riikluse nurgakivi ja kuulutas enese i s e s e i s v a k s demokratliseks vabariigiks. Selle õiguse nimel asus tema oma riigihoone ülesehitamisele, mis tema paremad püüded pidi kehastama ja heledamat tulevikku kindlustama.

Kuid õigus ei olnud veel maa peale tulnud. Sõja ebajumalale tuli veel palju veriseid ohvrid tuua, enne kui teed õiglusele võisid avaneda. Vägivald kõige tooremal kujul takistas Eesti rahvast tema ülesehitamisetöös, surus teda raudsetesse ahelatesse ja püüdis teda ennast jäädavalt ära hävitada.

Sellel õudsel kaheksakuulisel ajajärgul, mis peale Eesti iseseisvuse väljakuulutamist järgnes, oli Eesti rahval ainukeseks lootusekiireks tema vankumata usk, et ometi kord õ i g u s võidab. Ja see usk ei petnud teda mitte. Lääne-Euroopa lahinguväljadel langes Eesti rahva vägista-ja võim — Saksa imperialismus pihuks ja põrmuks. Tumedad sügispäevad muutusid meile uueks vabadusekevadeks. Jällegi lehvib sinine-

¹⁸Avamata nimemärk.

must-valge lipp Eestis ja töö, mis kaheksa kuu eest vägivaldselt katkestati, algas uuesti.

Raske oli see töö, sest uus vägivald ähvardas teda takistada, ähvardas kogu Eesti rahvast ära hävitada. Ida poolt sissetunginud röövlid ujutasid poole Eesti pinnast oma metsikute salkadega üle, röövisid ja riisusid ning panid kõige hirmsamad veresaunad toime.

Aga hädaohu kõige raskemal tunnil leidis Eesti oma vennasrahva poolt abi, ta tõmbas iseenese jõu pingule ja tõrjus vaenlased oma piiridest välja.

Ja täna, meie vabariigi esimesel aastapäeval võime uhkusega ütelda, et E e s t i m a a vaenlastest vaba on, et meie oma kodus p e r e m e h e d oleme.

Tänasel päeval peab iga eestlane, iga Eesti vabariigi kodanik kõigepealt sügava tänutundmusega neid meele tuletama, kes meid niikaugele on viinud, kes meie riigi aluse nii tugevaks on teinud, et meie julgelt oma riigi teist aastat võime alustada: meie vahvaid, ennastsalgavaid Eesti sõjamehi, meie Soome vennasrahva kangelasi ja meie lääne liitlasi, kes meid selles raskes võitluses sõbralikult on toetanud.

Tänane päev on meil rõõmupüha. Ta peab meid julgustama ja kindlustama ning uut hoogu ja jõudu andma nendeks rasketeks ülesanneteks, mis meid veel ootavad. Vaenlane on meie piiridest välja tõrjutub, kuid tema jõud ei ole veel ammugi murtud. Viimased päevad on selgelt näidanud, et meie veel palju ohvrid peame kandma, kui meie mitte uuesti tema verise meelevalla alla ei taha langeda. Rasked võitlused kõikidel väerindadel kestavad edasi ja seisukord on väga tõsine. Aga kui meie kõik, viimase meheni — väerinnal ja seljataga — ausalt oma kohust täidame, siis loome ka kalju kindla müüri, müüri, mille vastu vaenlane oma pea asjata veriseks jookseb.

Möödaläinud aasta on meile ka palju õpetust andnud meie vabaduse ja iseseisvuse kindlustamiseks välispoliitilisel alal, mis meile selget teed tulevikku näitab. Kõige raskemal okupatsiooni ajal oli Eesti rahva rõhuva enamuse välispoliitiline orientatsioon vankumata ja kindel, ilma vähema kompromissita rajasid kõik juhtivad jõud oma lootused l i i t l a s t e toetuse ja abi peale. Ja need lootused ei ole ka mitte asjata olnud. Praegu, kus meie iseseisvuse vastased kõik rattad käima panevad, et meie rahvusvahelisel pinnal tõkkeid teha, peame endid seda kindlamini Lääne demokratliste võimude peale toetama ja nendelt abi ja toetust otsima. Niisama tuleb endistele püüetele, oma Soome vennasrahvaga l ä h e m a t r i i k l i s t ühinemist leida, viibimata realne ja tõsine alus panna. Mõlemad Soome sugu rahvad seisavad praegu võitluses Aasia metsi-

kuse vastu Europa eesrinnal ja täidavad üleüldis-kulturalist ülesannet, mida kogu haritud maailm peab hindama ja tõsiselt arvesse võtma.

Suured on ka ülesanded, mis tulevane aasta meie riigile sisepoliitiliselt peale paneb. Asutav Kogu peab meie riikluse põhijooned kindlaks rajama ja riigihoone ülesehitamise tööd nii kaugele viima, et rahva edaspidine arenemisekäik kindlustatud oleks. M a a k ü s i m u s, mille lahenduse peale meie rahvas põlvest põlve on kannatlikult oodanud, peab Asutavas Kogus ära otsustatama. Meie maa peab põlluharija maa-rahva kätte minema ja suurmaaomandus i s e s e i s v a t e l e v ä i k e p õ l l u p i d a j a t e l e aset tegema. Kogu ühiskondline elu Eestis tuleb niisugusele alusele seada, mis kõikidele Eesti vabariigi kodanikkudele õiglast olukorda kindlustab ja meie rahvale võimalust annab mitmekülgsest ja edukalt majandusliselt ja vaimliselt edeneda ning oma üleüldis-inimlist ülesannet kulturarahvaste peres täita.

Tänane aastapäev olgu meie kõikidele rõõmupühaks, aga ühtlasi ka tõsiseks järelmõtlemispäevaks.

24. veebruaril oleme meie maailma näitelavale astunud, jäägu see päev kõrgeks teesambaks meie rahva ajaloolisel arenemisekäigul.

Maaliit: Eesti Maarahva Liidu häälekandja, nr 44, 24. II 1919, lk 2.

[***]

VABARIIGI ESIMESEL AASTAPÄEVAL:

Eesti minevikus. — Eesti käesoleval ajal. — Eesti tulevikus

Homme pühitsetakse meie vabariigi esimest aastapäeva.

Missugune sõna: Eesti vabariigi aastapäev! Kes oleks seda Europa sõja algul ette kuulutada osanud? Kes oleks sellest alles mullu suvel viiksatada võinud?

Tõesti, imelikka teid on rahvaste saatus tallanud ja üllatavad on need lõputähised, mis inimkonnale praegu paistavad.

Sündmused käivad sündmuste kannul, otsekuul oleks neid tulepurtskamine kuhja ladunud, otse kui tahetaks nüüd kõike seda kiirelt parandada, mis aastasade keskel ülekohtust on valitsenud.

Ja nii see tõepoolsest ka ongi: verevalamise, sõjakärina, kannatuste ning viletsuste keerus on inimkonna südametunnistuse hääle kõnelema hakanud, nõudes jalge alla sõtkunud õiguste au sisse tõstmist ning rõhutute vabastamist orjuse paeltest.

Eestis, selles palju kannatanud ning mitmetes ülekohtutes vangistatud maal, seisavad Asutava Kogu valimised ees, mille varal meie rahvale võimalus avaneb kõiki mineviku ahelaid maha raputada ning uue päeva heledat koitu tuppa tulla lasta.

Heidame sel puhul lühikese pilgu mineviku aastatesse tagasi.

O, kui vähe rõõmustavat paistab sealt silma!

Kõige põlatum asjaolu, mille all meie rahvas kannatas, oli see, et tervelt pool meie maa pinnast võõraste sissetungijate käes seisis. Aga ka teine pool meie kodumaa pinnast, mis küll päris-elanikkude tarvitada oli jäetud, oli õiguse pärast mõisnikkude röövsalga oma. Meie põlumees tarvitas seda kas rendilepingu ehk ostulepingu põhjal, misjuures tal vägevale rüütlipesakonnale koormavaid maksusid tuli maksta.

Kuid kurjus ei seisnud ainult maaomanduse õiguse porissetallamises, vaid veel enam selles, et meie rahvas poliitiliselt niisamasugusesse paljasjalgsusesse ning linnupriiusesse oli heidetud kui majandusiseltki.

Vene tsaaririigi haikalalikkudesse õgimisapparatidesse sattudes oli meie rahvas veel enne seda painajaliku päranduse orja ajast kaasa toonud. Meie ei olnud üleüldse mitte rahvas, vaid tükike muda rüütlite saapatalla küljes.

Need rüütlid — ihu ja hinge isandad meie õiglusetu oludes — oskasid ka Vene tsaaridelt endale igasuguseid eestkostmise ohje “maarahva” üle kätte nõutada. Nii palju, kui Eestis maaomavalitsusest juttu tohtis olla, nii palju oli see omavalitsus rüütelkonna käes ning mõisnikkude maapäeva teadu all. Valdadele anti küll 19. aastasaja keskpaigas mõned omavalitsuslised funktsionid kätte, kuid tsaari komissarid oskasid seda kärpida ja laostada, nii et lõppude lõpuks valdade eneste otsustamiseks kuigi palju asju ei jäänud. Ja kes olid need kuulsad komissarid, Saaremaa kangelase Kassatski¹⁹ taoliste meestega oma ridades? Ikka needsamad rüütlite kannupoisid, üks nobedam ja ülbem kui teine.

Ja kui nüüd meeles pidada, et poliitiline võim iseendast sinna poole kipub vajuma, kus pool majanduslik ülekaal valitseb, missugust kloaaki,

¹⁹Jossif Kassatski (Kossatski; 1850–1903) töötas Kuramaa aktsiisivalitsuse sekretärina, a-st 1889 Saaremaa talurahvaasjade komissar, a-st 1896 Saare maakonna ülem, vangistati 1899; Saaremaa vallareformi teostaja, uute vallamajade ja ministeeriumikooli majade rajamise nõudja, Väikse väina tammi ehitada laskja. Era- ja riigi huvide segamise tõttu sai rahvalt hüüdnime Passatski.

missugust kahe kaaluga kaaki pidi küll siis meie maa õigusline kord enesest kujutama!

Rõhuti igauht, rõhuti rahvusliselt, rõhuti poliitiliselt, rõhuti majandusliselt. Kui meie rahvas kõigest sellest hoolimata ikkagi veel teatud viisil edeneda jaksas, kui ta hoopis ära ei kängunud, siis tuleb küll uskuda, et meil iseäranis häid kõrvalisi tingimisi vaimliseks ning aineliseks arenemiseks leidub ja et meil visadust ei puudu oma kodukolde kohendamiseks.

Nüüd on see pime ajajärk selja taga.

Kõige orjastatumast ning kõige rõhutumast on saanud vaba inime-ne. Kõlaga siis tänasel vabariigi aastapäeval vabaduse hümnused üle maa.

Kahjuks ei jaks me siiski täit vabaduse- ning võidupeekrit tühjendada. On veel nähtusi, mis masendavatena südame peale langevad, on veel asju, mis hinge ummistavad.

Kõige pealt verine sõda mitmetel frontidel nende vastu, kes oma maal vabadusi ei mõistnud austada ja sellepärast ka teiste vabadusest lugu ei pea. Pühitsedes riigirajamise aastapäeva, oleme sunnitud mõõka hoides valvel seisma, otsekui virmaliste tunnimehed, kellele õnn ja õnnetus korraga osaks langenud.

Erakorralised raskused, tingitud nii välistest kui sisemistest põhjustest, takistavad riigimasina korralikku töötamist, kutsudes esile sarnaseid nähtusi, mis õigust annavad karmide, sõjaaegsete abinõude maksmapanemiseks. Kahtlemata on sel teel mõnigi samm kaugemale astunud, kui hädapärast vaja oli, kuid süü selles asjas ei lange üksi valitsuse peale, vaid eestkätt just nende peale, kes olgu kas meelega või eksiteele juhitutena, välisele vaenlasele toetavat kätt on püüdnud ulatada.

Häbi meile, et ajal, mil kõik loovad jõud ühesainsas tuhinas edasi peavad rühmama, neid leidub, kes valmid on isiklistel ning erakondlistel põhjustel maa koguhuviseid ära andma. Pärast kõiki üleelatud kannatusi oleks ometi kord aeg aru saada, et ainult seal, kus riikline kord kindlustatud, ka üksikute pisemate seltskondliste rühmituste huvide arendamine loomulikul teel võib sündida.

Loodame, et edaspidi mõtlemata ülesastumise enam ei kordu ning et sellesamaga kõigile ühiskondlikkudele kihtidele maa vabade seaduste piirides võimalus avaneb oma huvide kaitsemist mõjuval, organiseeritud viisil korraldada.

Üleelatava aja raskused, olgu nad nii suured kui tahes, ei tohi meid oma ülekaaluga maha muljuda. Kui juba kord iseseisvale riiklasele loo-

misele oleme suutnud asuda, siis suudame ka kõigist kõrvalistest raskustest üle jõuda. Kui aga natukenegi tahtmist, natukenegi usku leiduks!

Asudes rõvedatele teedele, tõstma luhtaminekutele määratud vastuhakkamise katseid, nagu seda veel hiljuti ühest kodumaa nurgast kuulsiime,²⁰ paljastame kõigepealt tahtmise puudust ning jõuetust. Tugevate ja valgete saatus on tulevasteks põlvedeks kaljudele rajatud, kaitstud iganemise ning kõdunemise eest.

Sarnane saatus on kõige pealt töölisteklassile varaks antud, sest tööliste ideaalid ei saa ialgi närbuda, kuna neid miljonid ja sadanded juuretulevad miljonid kannavad. Nende jaolisele teostamisele asume juba lähemal ajal, võttes osa teadlikult ning solidarselt eelseisvatest valimistest.

Asutav Kogu, mis kutsutud on kõike ajaloolikku ülekohut heaks tegema, peab töölisteklassi tahtamise raskusest tunnistust tooma. Meil, töölistel, on ju iseäralikka põhjusi vihata minevikku ja võttes seda südimalt tuleviku rajamisest osa.

Kisume ära röövikute käest selle, mis kõigi inimliste ning looduste seaduste järele Eesti päris- ning põlisrahva oma pidi olema. Mingu need muistse aja sõdurid, kes kilpi kandes tulid, raudkindad käes, tagasi — raja taha, kepiga ja pilgrimi kuues. Mitte üht nõela, mitte üht viljapead ei tohi nendele lubatud olla oma ülekohtustest pesadest — mõisatest — kaasa võtta, sest seal on kõik meie rahva ja meie riigi oma. Kuigi nende pesade väärtus aja jooksul ärakõnelemata tõusnud on, siis ainult Eesti tööorja higi ning vaeva läbi.

Esimene asi Asutaval Kogul olgu maaomanduse õiguse põhjalik ümberehitamine. Sellest mööda ei pääse. Ja et seda hiiglatööd lõpuni ning kõiges täiuses läbi viia, peab Eesti tööliste klass tugeva väerinnana valimiste lahingus platsi astuma, luues revolutsioni pea- ning eelgarded.

Siis võime ka kindlad olla, et Eesti vabariigist tõepoolest vaba riik saab ja et järgmisel aastapäeval enam neid musti pilvi meie pea kohal ei ripu, mis praegu.

Leidku järgmine aastapäev Eestit rahujalal seisvat. Kujutagu järgmine aastapäev enesest iganemata ausammast meie kultuurile ning meie vabadustele. Olgu unustatud järgmiseks aastapäevaks vennatappev sõda ja kõik viletsused, mis selle kaasas käivad. Ilmutagu järgmine aastapäev heledamat lehekülge Eesti ajaloost. Saagu järgmine aastapäev tähiseks,

²⁰Mõeldud on 16.–21. veebruaril 1919 Muhu- ja Saaremaal toimunud Eesti Vabariigi vastast mässu.

mis tunnistab, et Eesti proletariat riiklist tarkust oskas avaldada ning ülemmäära sellest kätte võitis, mis nüüdsetes oludes kätte võidetav on.

Oleme kindlad eelseisvate kuude loomevõime juures. Oleme kindlad, et meil korda läheb Eesti proletariaati korraldatud klassivõitlusele viia, mitte uisapäisa tulle heites, mis sellest võitlusest võidutunnustega välja tuua.

Sellesamaga põhjendame uut kultuuri Eestis, algatame uut elu, saavutame uusi väärtusi. Tuleviku Eesti peab meie töölisteklassile hoopis uued arenemise võimalused looma — sarnased võimalused, milletaolistest eelmised põlvned undki ei osanud näha.

Selles teadmises olgu palavalt tervitatud esimene vabariigi aastapäev kui samm, mille juurest teed tuleviku avarustesse laiali jooksevad.

Sotsialdemokraat: Eesti Sotsialdemokraatlise Tööliste Partei häälekandja, nr 45, 23. II 1919, lk 1.

[***]

TALLINNAS, 24. VEEBRUARIL

Täna aasta eest kuulutati Eesti iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks.

Lühike on aasta. Rahvaste ajaloos on ta kui silmapilk. Meie oleme selle aasta kestes palju läbi elanud.

On meeles paljudel see rõõmujoovastus, mis neid valdas, kes Eesti vabariigi sündimisel tema hälli juures ilusaid tulevikukavatsusi tegid.

Mäletame ka neid pettumusi, mis siis järgnesid ja ähvardasid meie sihta hävitada ning Eestit uuesti võõraste vägivalla alla orjaküttesse heita.

Kuid kannatused ja rõhumised karastasid meelt, andsid jõudu ning tahtmist võitlemiseks. Raske Preisi rusikas, mis tahtis meie hinge kinni matta, purunes liitriikide vägevate löökide all ja avanes võimalus vabale Eestile ise oma saatuse juhtimisele asuda.

Ka nüüd ei lõppenud katsumiseaeg. On ju liig tuttavad viimaste kuude sündmused, kus vaenlane juba meie pealinna väravateni oli tunginud, ähvardades siit sisse murda.

Ka sellest saime meie lõpmata jõupingutuste varal üle. Selle peale vaatamata, et äraandmine vägede seljataga enesele pesa oli pärinud, et vaenlane palju suuremate jõududega meile kallale oli tunginud, kui

meie oma poolt temale vastu suutsime saata, mürdsid meie kangelased vastase jõu ja hävitasid äraandjate pesad Eesti vabariigi südames.

Vaenlane oli Eesti piiridest välja löödud. Näitab vast, nagu oleks meil nüüd suur töö tehtud ja avaneks võimalus rahulikule ülesehitavale tööle. Aga asjade seisukord pole praegu niisugune. Just nüüd, Eesti vabariigi väljakuulutamise aastapäeval, tuleb meil kindlasti rõhutada, et aeg suuri rõõmu- ja hõiskepidustusi toime panna mitte veel kätte pole tulnud.

Suur osa meie poegadest, ja peab tunnistama, parem osa, on praegu väerinnal ja kaitseb oma rinnaga kodumaad tugeva vaenlase pealerõhumise vastu.

Terve rida kangelasi on end isamaale ohvrit tuues oma elu jätnud. Neid leinab kogu Eesti. Iseäranis tänasel tähtsal päeval tundub nende lahingus langenud kangelaste kaotus terava valuna.

Meie haigemajades ja laatsarettides on rahva paremad pojad, kes isamaad kaitstes tervise ja jõu on kaotanud!

Ja tänasel pidulikul päeval, kus meie möödaläinud tööd hindamise alla võtame ja tuleviku sihtjooni selgemalt üles seame, peame enesele kindlalt ütlema: hädaoht ei ole veel mitte möödas. Palju on tehtud, kangelasteod on korda saadetud, kuid palju, palju rohkem tööd seisab veel ees.

24. veebruar jääb kuldsete tähtedega Eesti ajaloosse, — sealt teda maha kustutada ei suuda keegi.

Palju raskusi, rõhumist on tulnud meil üle elada; oli silmapilkusid, kus ähvardas jõud raskuste all nõrkeda, kus soovisime, et praegune ajajärk juba seljataga oleks ja meie parematel tingimistel oma elu suudaks juhtida.

Kuid see ei ole nii. Kõik, mis meie oleme läbi elanud, tundnud, kannatanud, jääb hingedesse elama meie surmatunnini.

Ja meie kohus on saatust tänada, et ta meie põlvele õnne on osaks andnud praegusel saatuslikul silmapilgul — Eesti Vabariigi loomisel elada ja selle sünnitamisevalusid kaasa tunda.

Seda ei kahjatse keegi.

Vaba Maa, nr 45, 24. II 1919, lk 1.

EMMA EENSALU. Linn (linoolõige, 2016)

TÕDE, TÕLGENDUS JA TÕEVÕRDSUS

Jan Kaus

Arutamaks tõe ja tõlgenduse suhte üle, tõukuksin mõttest, et tegu on omamoodi vastandpaariga. Tõlgendusest kõnelemine võimaldab mu jaoks ühtaegu kõneleda tõe ületavast vaateviisist; hoiakust, mis aitab tõe juurest edasi liikuda. Ent kui rääkida tõlgendusest kui tõejärgsest seisundist, siis tuleb teha kohe paar täpsustust. Esiteks ei puuduta siinne arutlus tõejärgsust selle rangelt sotsiaalses plaanis. Tõejärgsus avalikkusega manipuleerimise ja sündmuste või sündmusteahelate ebaõige kujutamise, võltsuudiste mõttes on kahtlemata probleemne nähtus. Räägiksin tõejärgsusest ontoloogilises mõttes, vaadatuna inimese ja tegelikkuse vaheliste seoste kogumina. Ja siin näen tõesti tõe juurest edasi liikumises võimalust, mitte probleemi. Õieti ei tulekski sel juhul rääkida mitte tõejärgsusest, vaid tõevõrdsusest.

Alustaksin ühest üldistusest eneseteostuse kohta. Eneseteostusega kaasneb tavaliselt tunnetuslik probleem, võimetus kanda eneseteostust oma isiklikust sfäärist kaugemale, teistesse isiklikesse sfääridesse. Selle taustal tundub püsivat laiem dilemma: eneseteostuslikkus ja pluralism on omal moel vastuolus.

Kui püüda suruda eneseteostuse sõnumit n-ö verbaalsesse pähklikoorde, siis kõlaks see umbes nii: “Ole sina ise — ning kui sa seda ei ole, siis saa endaks.” Tavaliselt käib sellise üleskutsega kaasas hoiak, et indiviidi ei tohiks lasta endale ette kirjutada, kuidas ta ennast teostab, ta peab teostama iseennast, mitte teiste kujutlust temast. Ma ei taha väita, et see üleskutse oleks kuidagi vale. Tõsi, leidub vaatepunkte, millest lähtudes muutub väljend “mina ise” üsna kahtlaseks. Mis see õieti on? Kui uskuda, et inimese teadvus koosneb põhiliselt geneetilisest koodist ja

väliskeskkonna mõjudest, siis kuhu õieti mahub see “mina ise”, inimese isiklik ja ainukordne tuum? Milles ta õieti ilmneb? Ma ei taha öelda, et “oma” kohta inимteadvuses ei eksisteeri, on usutav, et kogu inimese tegevus pole määratletud pärilikkusaine ja keskkonna impulsside põrkumisega. Näiteks Erwin Schrödinger leiab, et käitumine pole täielikult determineeritud: “käitumise enda muutumist ei anta edasi füüsilise pärandina, pärilikkusainega, kromosoomidega”. Selle taustal võib mõelda, et enda olemust ei tasu otsida mitte ainult sellest, kui hästi me tunnetame “mina” piire ja võimalusi, vaid ennekõike sealt, kus me neid piire oma tegudega nihutame ja võimalusi tegelikkuseks vormime.

Samuti võiks küsida, kuidas me näeme iga indiviidi erakordsust, kas me seda ülepea täiel määral näeme, s.t kas me ei jää sageli selle nägemises poolele tee. Teisisõnu: kui me räägime iga indiviidi erakordsusest, siis võiksime rääkida ka selle erakordsuse üldisusest. Michel de Montaigne on kirjutanud, et “iga inimene kannab endas inimolukorda tervikuna”. Kuidas seda mõista? Üks võimalus oleks siin näha just isikliku kordumatuse ja selle universaalse korduvuse ühtsust. Kordumatus kordub, nii et on lausa universaalne. Ma olen küll kordumatu — ja seda kahes mõttes, sest ma ei kordu teistes ega kordu ka enam elus, maailmas —, ent sama lugu on teistega mu ümber, ma mitte ei pea ära tundma ainult enda kordumatust, “iseendaks saama”, vaid tundma ära ka teiste kordumatuse, nende iseendaks saamise. Teiste kordumatusest kajab vastu minu kordumatus ja vastupidi. Miks on nii, et isegi kõige lähedasemast inimesest jääb miski mu ees varjule või mõistetamatuks? Rääkimata tõsiasjast, et küllap on igaüks meist tundnud, kuidas mõni kaaskodanik tundub pärinevat otsekui täiesti võõrast liigist. See tuleneb asjaolust, et teise olendi kordumatus erineb minu omast, muidu poleks tegu kordumatusega. Kordumatuse kordumine teebki suhtluse võimalikuks; ainult see annab meie omavahelisele kommunikatsioonile ajalise, areneva iseloomu, pidevalt laieneva, igavesti laheneva ja mitte kunagi lõplikult lahenduva pinge. Julia Kristeva on kasutanud ühiskondliku sfääri kirjeldamisel mõistet “singulaarsuste ühendus”. Mina pakun, et liikumine oma erinevuse tunnistamiselt kõikide erinevuste tunnistamiseni võimaldakski rajada singulaarsuste ühenduses paremini

toimivaid ühendusteid, singulaarsusi avada, ilma et kaoks ühegi singulaarsuse erisus. Kui tunnistame erinevuse universaalsust, on võimalik, et erinevus ei tundu korduva tõsiasjana enam “saatuslik”, ületamatu.

Siin jõuan tagasi tõe ja tõlgenduse suhte juurde. Kui on nii, et inimeste tegelikkus koosneb kordumatute teadvuste kordumisest ning muundub selles pidevalt ja haaramatult, siis kas on võimalik leida ühtainsat tõe, maailma seletamise mudelit, mis kõik need erinevad teadvused ühte tooks? Mina väidan, et mitte. Ent siin tuleb kohe ka täpsustada.

Minu umbusk üldkehtiva tõe suhtes ei tähenda, et ma suhtuksin umbusklikult tõejanusse. Kui mul poleks tõejanu, ei võtaks ma siin sõna. “Tõevõrdsuse” mõiste viitabki arusaamale, et ükskõik kui tugev tõejanu ei tee ühtegi tõe teistest väärtuslikumaks ega muuda seda tõe paremini üldkohaldatavaks. Mulle tundub, et see konkreetne maailma seletamise mudel, mis mu tõejanu läidab ja kannab, pole n-ö kivisse raiutud. Mu aju pole kivist, nii nagu ka teiste inimeste aju. Ja isegi kui kellegi aju on kivist, ei tasu eeldada, et miski selle kivi kuju ja olemust ei muuda. Loodki maailmast pole raiutud kivisse, lood voolavad, need punguvad, võrsuvad ja kõdunevad, mõni neist uhutakse minema ja teine uhutakse asemele. Kas te teate mõnda suurt lugu, mis poleks aja ja inimeste käes tugevalt muutunud? Minu arust pole sõnad “tõde” ja “tõsi” sünonüümsed. “Tõsi” on seotud sündmustega, “tõde” vaatega sündmustele. Iga tõe pole alati või täiel määral tõsi, pigem võib see, mis on tõsi, tõesid mõjutada ja isegi muuta. Tõde ongi tegelikult tõlgenduse alaliik — selline, mis üldjuhul püüab oma tõlgenduslikkust varjata või eirata, näiteks ainutõeks pretendeerides.

Kuidas väljendada tõe ja tõlgenduse hoiakulist erinevust? Tõe vaateviis ütleb nii: ma tean, kuidas asjad on. Tõlgenduslik vaateviis ütleb aga nii: ma tean, kuidas asjad mulle parasjagu paistavad. “Tõe” mõistega kaasaskäiv maailmatunnetus sisaldab üht tõsist küsimuskohta: tõe asetab elu keskme inimesest välja ning muudab maailma omal moel lõpetatuks, ühest kindlast maailma seletamise mudelist sõltuvaks. Tõlgenduslikkus asetab aga elu keskme inimesse, ja kui surelikkus välja arvata, vabastab inimese ümbritseva maailma lõplikkusest. Nii tõe kui tõlgendus võivad

rõhutada inimese ainukordset, kordumatut vaatevälja. Aga tõlgenduse vaatenurgast peab vist ehk ka kõige eneseküllasem inimene tunnistama, et tegelikkuse kõik rakursid talle kätte ei paista. Tegelikkus on alati ka kõige tähelepanuvõimelisemast teadvusest komplekssem, ka kõige uudishimulikumast vaateväljast laiem, ka kõige kõlavama tõetaotlusega loo jaoks liiga kihiline, ettearvamatult, ka kõige avarama pilguga vaateviisile suuresti varjatud.

Ainutõde uskuv maailmamõistmise mudel kipub taandama endast erinevaid teadvusi ja teistsuguseid maailmamõistmise mudeleid. Tõlgenduslikkus seab seevastu esiplaanile interaktsiooni, nägemuste ja uskumuste ringluse, suhtluse teiste teadvustega, erandlike teadvuste vahelised ühendused. Tõetaotlus eraldab objekte, tõlgenduslikkus seostab objekte; tõlgendus võib lausa asetada seose objekti positsioonile — tähtis pole objekti positsioon tõe suhtes, tema asumine tões või tõest väljas, vaid tema seosed teiste objektidega, tema elu tähenduslikkus neis seostes. Tõlgendavale maailmavaatele võib ehk olla raskesti mõistetav, kuidas on ülepea võimalik rakendada tõejanu ilma teistsuguste tõejanudeta, olgu nende suunad siis nii harjumatud kui tahes. Seetõttu ongi teiste tõejanu tõlgendavale mõttele sama oluline kui tema enda oma. Kui see jutt jääb liiga abstraktseks, siis mõelgem näiteks meie avalikele debattidele. Kui paljud vaidlused rajanevad soovil üksteisele vaieldaval alal lähemale liikuda, omaenda maailmavaadet pidevalt muundada? Sageli näeme vaidlusi, mis lähtuvad lihtsalt oma positsiooni kindlustamisest, oma tõe kindlustamisest, kivistamisest. Tõlgendamine ei tähenda, et peaksime oma positsiooni hülgama, küll aga seda, et me saame seda positsiooni aeg-ajalt avada ja uurida, kas sellel pole midagi ühist esmapilgul täiesti teistsuguse positsiooniga. Teadlik tõlgendamine tähendabki tegelikult tuuletõmbust tõekindluses (tõe kindluses), oma ontoloogiliste veendumuste avamist teistele tõdedele — ilma et viimased peaksid esimese vältimatult alla neelama.

Võib-olla oleks siin kasulik vaadata korra aegade taha, mõelda sellele, miks oli näiteks Aristotelese moraalfilosoofias vahepealsus niivõrd oluline. Meie avalikes aruteludes võimendatakse sageli arutelu äärmusi, mingi vaimse telje otspunkte. Ent kas nendes aruteludes oleks olulisem otspunktide kindlustami-

ne või vastupidi — liikumine otspunktidest telje keskme poole? Muide, Aristotelese *Poliitikas* kasutatakse sõna “*philia*” sotsiaalses mõttes. “*Philia*”, mis põhiliselt tähendab armastust või sõprust, s.t kiindumust, sisaldab ka koostöö tähendust. *Poliitika* tõlkija Anne Lill kirjutab “*philia*” kohta nii: “See võib tähendada ühiskondlikku ja seltskondlikku sidet, siin tuleb mängu mõisete *politikē philia* (“riiklik sõprus”): selle aluseks on vastastikusus, ühisus, lojaalsus, üksteisega arvestamine.” Aristotelese arutluskäigu toel saaks rääkida üksmeelest, mis ei välista paljusust. Vastupidi: paljusus saabki tagada üksmeele, sest üksmeel saab kehtida paljususe kohta: me tunnistame igauhe õigust mitte alati ühel meelel olla. Üksmeel ilmneb tõsiasjas, et üksmeele puudumise tunnistamine saab toimida vaid siis, kui see on üksmeelne. See võib tunduda paradoksaalne, kui see poleks kantud just nimelt polifilia, riikliku sõpruse ideest — üksmeele puudumine pole mitte mingi küsimuste ühise lahendamise takistus, vaid võimalus. Iga erinevus võib otsitavat ühiskondlikku lahendust rikkastada, igal häälel võib olla kandepinda — kui lahenduse leidmise eelduseks on oma positsioonide avamine. Ma olen nõus, et selles arutluskäigus on palju nõrku kohti: äärmusliku positsiooni loogikasse kuulubki vajadus hoida seda kui mitte suletuna, siis suuresti muutumatu. Ent siiski pole see suletus kunagi täielik, singulaarsus on tegelikult illusioon — oma tõe kuulutaja ei eristu kunagi vaikides. Ikka tahab ta kõnetada ning kindlasti pole tema kõnetegu ainult rituaalse iseloomuga, kindlasti pole see ainult enesekinnitus. Iga kõnetus tahab ulatuda. Miks siis on raske uskuda, et samamoodi tahavad ulatuda kõik teised? Ühesõnaga: tõlgendava maailmamudeli eesmärk on kaotada maailmast Jupiterid ja härjad ning vaadata kõiki ühtmoodi tundvate, eksivate, lootvate ja ihkavate — ennekõike just mõistmist, mõistmise ruumi ihkavate elusolenditena.

Kordan, ma ei soovi suhtuda tõejanusse või vajadusse uskuda ühtainsat tõde kerglaselt ega üleolevalt. Lihtsalt arvan, et erinevate tõetaotluste samaaegsus on väärtus, mitte probleem. Tõlgendava maailmavaate eesmärk pole erinevuste taandamine. Vastupidi: eesmärk on erinevustest lähtumine, erinevuste võrdvärsus, tõevõrdsus, tõdede ühisosa otsing, ilma et ükski tõde peaks oma ole-

must hülgama. Tõsi, tõlgendav maailmavaade asetab tõejanuga võrdsele positsioonile õiglusjanu; arusaama, et ükskõik kui võõra või kummalisena tõde ka kõlaks, ei saa sellele reageerida mahasurumise ega eitusega. Aga seda me sageli just teeme. Sageli taandame oma maailma kohta käivates mudelites need osised, mis ei taha meie tõemudelile alluda. Aga kui küsida pisut laiemalt, mis täpselt ei taha ühe indiviidi teadvusele alluda, siis kõige õigem vastus oleks, et põhimõtteliselt terve maailm.

Tõlgendus ei erine tõest ainult tunnetuslikus, vaid ka eetilises plaanis. Teatavasti iseloomustab igasugust elu haprus. Mõtlen sageli magnetväljale. Magnetväli on üks neid tuhandeid tingimusi, mis teeb elu Maal võimalikuks, kaitstes Maad Päikese kiirguse eest, mis magnetvälja puududes orgaanilise elu üsna kiiresti hävitaks. Mu jaoks teeb magnetvälja eriti huvitavaks tõsiasi, et enamasti pole teda näha. Ainult siis, kui Päikeselt saabuvad osakesed põrkavad vastu magnetpoolusi ümbritsevaid piirkondi, näeme taevas helendust, mida põhjapoolkeral tähistatakse nimega *Aurora Borealis* ja lõunapoolkeral nimega *Aurora Australis*. Olengi mõelnud, et kas inimese ja tema tõe suhet ei võiks vaadata sarnasena maakera ja magnetvälja suhtega? Tõde on see nähtamatu magnetväli, mis inimese elu kaitseb. Kui see ära võtta, inimese ümbert ära kiskuda, on inimene ohus. Niisiis ei räägi ma kindlasti tõdede vastu, vaid tahaksin lihtsalt suurendada tõlgenduslikkuse osa või taju tõejanus. Teistsugune tõde pole enamasti küll nii ohtlik kui Päikese kiirgus, kuid tungides läbi mu magnetvälja, võib ta toimida mu ajus sarnaselt fotosünteesiga maakeral. Sestap ei pea ma isegi olema oma tõemudeli suhtes relativist, et tunnistada teiste tõdede potentsiaalset väärtust. Ma võin teiste tõemudelitega asuda võitlusse, ilma et sooviksin nende hävingut. Võitlus võib käia nende poole, mitte nende vastu. Pole vaja karta olemasolevate tõdede servapidi avamist, nähtamatu seina sisse akende rajamist, et neisse võiks ulatuda võõraste nägemisviiside valgus või pimedus, ega sellest valgusest või pimedusest võimaliku äratundmise otsimist — tegelikult ei peagi äratundmist isegi vältimatult otsima, vaid alustuseks tunnistama selle võimalikkust.

Mulle on alati meeldinud üks Joseph Schumpeteri lause: “Mõista oma veendumuste paikapidavuse suhtelisust ja ometi

vankumatult nende eest seista.” Mida see suhtelisus tähendab? See tähendab avalisi suhteid teistsuguste veendumustega. Kui aga veelgi lihtsamalt öelda, siis võib see tähendada ennekõike üht: võtkem teisi inimesi sama tõsiselt, kui me võtame iseennast. Hoidkem pidevalt meeles, et igäüks meist on kogenud midagi, mida pole kogenud mitte keegi teine. Igäüks meist on seetõttu kogenud üksnes murdosa maailmast — sellest kordumatute kogemuste summast. Üks võimalus on seda rikkust mingi ühtlustava tõega katta, teine võimalus aga elu pidevalt muunduva tõlgenduse abil elu lõpuni avastada.

JAN KAUS (1971) on kirjanik. Oli 2004–2007 Eesti Kirjanike Liidu esimees. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud “Päev keset elu” (2006, nr 4, lk 736–739).

LIHTSAD TÕED. LIHTNE MAAILM

Toomas Kiho

tervis on hea ja haigus on paha
noorus on hea ja vanadus paha
ilu on hea ja inetus paha
valgus on hea ja pimedus paha
rikkus on hea ja vaesus on paha
õigus on hea ja kohustus paha
heategu hea ja kuritöö paha
vabadus hea ja vangistus paha
puravik hea ja sitaseen paha
lenin on hea ja stalin on paha
jeltsin on hea ja putin on paha
brüssel on hea ja brexit on paha
juncker on hea ja le pen on paha
merkel on hea ja moslem on paha
avatus hea ja rahvuslus paha
rajoy on hea ja puigdemont paha
benelux hea ja visegrád paha
immigrant hea ja emigrant paha
washington hea ja moskva on paha
javelin hea ja iskander paha
vabadus hea ja vangistus paha
mossad on hea ja teheran paha
mccain on hea ja al-assad paha
george bush on hea ja taliban paha
rumsfeld on hea ja saddam on paha
hillary hea ja donald on paha

sõda on hea ja rahu on paha
gülen on hea ja erdoğan paha
soros on hea ja orbán on paha
ingliskeel hea ja emakeel paha
feminist hea ja terrorist paha
kaks last on hea ja kuus last on paha
majandus hea ja loodus on paha
kaevandus hea ja lendorav paha
tselluloos hea ja jõevesi paha
fosforiit hea ja võitlus on paha
rail baltic hea ja ööbik on paha
investor hea ja ökoloog paha
harvester hea ja hiiemets paha
raielank hea ja kuusik on paha
turvas on hea ja raba on paha
kukersiit hea ja tuhamäel paha
palgimets hea ja põlislaas paha
linnas on hea ja metsas on paha
ringristmik hea ja remmelgas paha
ratas on hea ja savisaar paha
kooselu hea ja ekre on paha
vikerkaar hea ja tõrvik on paha
etv hea ja ttv paha
pirita hea ja lasnamäe paha
uudis on hea ja süda on paha
seal on neil hea ja siin on meil paha

EMMA EENSALU. Neegriga (ofort, 2016)

TILLUKESEST AATOMIST TUUMAPOMMINI

III

Taivo Liiva

*Ma olen liiga rumal, et väljendada tarkusi.
Ja liiga tark, et öelda rumalusi. Ma olen vait.
Kuni olen endas kindel. Kuni usun, et olen.*

(Kross 1986: 7)

Kui inglane James Chadwick oli 1932. aastal avastanud neutroni, sai tuumauuringutes sellest tõeline imerelv, sest mis suutnuks takistada laenguta neutroni tungimist tuuma läbi tema elektronkatte! Otto Hahni, Lise Meitneri, Fritz Strassmanni, Irène Joliot-Curie, Pavle Savići, Otto Frischi ja Enrico Fermi ühisponnistuste viljana pandi paika võimaliku ahelreaktsiooni teoreetiline mudel. Fermi hüpoteesi selle reaktsiooni iseeneslikkusest pidi kindlitama eksperiment, kuid see osutus tehniliselt üsnagi keerukaks. Nüüd tuli abi Venemaalt, kus maailmatasemele oli jõudnud tuumafüüsikute seltskond eesotsas Igor Kurtšatoviga. Ka tema oli varakult taibanud, et elektrilaengust vaba neutron võib osutada üheks parimaks “mürsuks aatomikahurväes” ja et neutronid on ainsaks võtmeks, mille abil saab tungida aatomituuma sügavusse. Ilma sellise muukrauata poleks perioodilisustabeli üheksakümne teises ruudus midagi peale hakata.

Algus üle-eelmises numbris.

Kogu paljulubav projekt eksisteeris aga vaid paberil. Kurtšatov mõistis, et moodne teadus on labori kitsaste seinte vahelt ammu välja kasvanud, vajades suure tootlikkusega elektrodi alüüsita haseid ning tervet armeed kvalifitseeritud töölisi, insenere ja tehnikuid. Oma uurimistöö kõrvalt tehnilise füüsika instituudis asus ta ehitama tsüklotroni. Ent kõik raskused kerkisid esile ühest ja samast allikast, mille nimeks oli vaesus. Hakatuseks tuli kõik teha oma kätega ja põlve otsas: osakeste loendurid, impulsivõimendid jne.

Teras vaistuga Kurtšatov püüdis endale abilisteks välja valida kõige helgemaid päid. Ta juba teadis, et oivaline eksperimentaator ja andekas teoreetik on harva ühendatud ühes isikus. Julge teoreetik võib mõnikord kapituleeruda isegi lihtsa tehnilise ülesande ees. Omal ajal näiteks loobusid suurepärase teoreetikud lahendamast üksteisega segunenud kiirete ja aeglaste gaasimolekulide eraldamise probleemi, kuigi füüsikaliselt oli protsess lõpuni selge. Kuid soojustehnikud, kes gaasimehaanika peensusi eriti ei tundnud, paigutasid võhiku julgusega ühe toru sisse teise ning eraldasid soojad gaasivoolud hõlpsasti külmadest.

Kurtšatovile hakkas silma tema enda diplomand Konstantin Petržak (1907–1998), kuldsete kätega noormees, kes töötas TA radioloogia instituudis. Teiseks väljavalituks osutus teotahteline ja ärksa vaimuga Georgi Fljorov (1913–1990), tema diplomand polütehnilisest instituudist. Veel oli tema silm pidama jäänud Lev Russinovil (1907–1960).

Kurtšatovi esimene tõsisem jutuajamine nendega keskendus neutronite neeldumisele, mille peale Fljorov rõõmustas. Neutronite neeldumist oli ta ju mõõtnud oma diplomitööd tehes, kasutades neeldajana kaadmiumi või elavhõbedat. Protsessi kvalitatiivne pilt oli Kurtšatovile juba teada, nüüd vajas ta täpseid arve.

Seekord tuli aga üle minna uraanile, et jälgida, kuidas käituvad selles resonantsneutronid. Ilmneda võisid seejuures kõikvõimalikud üllatused ja üsna peened efektid, mida sai registreerida vaid täpseim mõõtmistehnika ja hästi seadistatud kamber. Nii et ootused sellisele kambrile, mille valmistamine noortele meestele nüüd usaldati, olid väga suured. Veel selgitas Kurtšatov, et uraani

tuumade neelatud neutronid võivad viia kas raskemate isotoopide tekkeni või hoopis laguneda kergeteks kildudeks. Pealegi osutuvad oodatavad transuraanid radioaktiivseks ja lagunevad omakorda. Sugugi vähem tähtis polnud seejuures protsessi energaetiline külg.

Oli ammu selge, et neutronite aeglustamiseks tuleks veele eelistada parafiini, millega on kergem töötada. Nii vett kui ka parafiini läbides pörkavad neutronid aeg-ajalt kokku prootonitega. Nende osakeste masside ligikaudse võrdsuse tõttu väheneb igal pörkel neutronite kiirus oluliselt, kahanedes juba kümne sentimeetri paksuse parafinikihi puhul kahe kilomeetrini sekundis.

Töö neutronite allikaga oli Fljorovile tuttav juba mõõtmistööst neutronite neeldumisel. Ülidefitsiitset raadiumi jagus kogu Leningradis vaid radioloogia instituudile ja sinnagi ainult mõned kasinad grammid. Õnneks andis raadium iseenesliku lagunemise tulemusena rasket radioaktiivset gaasi radooni. Seda piskut püüti hoolikalt klaasampullidesse, kuhu lisati tilluke kogus berülliumipulbrit. Radoonist kiirgavad α -osakesed löid berülliumituumast välja neutronid. Sääraste radooniampullidega töötasid kõik tollased aatomifüüsikud, teiste seas Fermi, Joliot, Meitner ja Hahn. Tsüklotron, millele ihus hammast Kurtšatov, oli olemas vaid Ernest O. Lawrence'i (1901–1958) radiatsioonilaboris Californias.

Lähtuma pidid noormehed neutronite allikaks olevast ampullist, uraanmärklauast ja Geigeri loendurist, kuid sedapuhku tuli ampull panna parafiini ning aeglased neutronid suunata uraanile. Fljorovi põhimureks jäi isolatsioonikambri reguleerimine nii, et see hakkaks tööle vaid aeglaste neutronite korral, vabana muust segavast mürast. Impulsside arvestus pidi tulema kahekordne: kord on kamber ekraneeritud boori ja kaadmiumiga, teine kord pole aga mingit ekraani. Kui impulsside arv kummalgi juhul ei muutu, siis efekti ei esine. Kui aga ekraan kutsub esile lisaplõkse, tähendab see efekti — uute sekundaarsete neutronite teket, sest peale uraani pole ju neutroneid kusagilt võtta. Nad on tekkinud uraani lõhustumisel, mida on aeglustanud boor ja kaadmium. Ja kui efekt tõesti esineb, oleks see loogiliselt võttes juba ahelreaktsioon!

1939. a jaanuaris Washingtonis toimunud konverentsil ei ka helnud Niels Bohr ega Enrico Fermi enam põrmugi neutronefekti olemasolus, kus uraani aatomi lagunemisel tekkivad üleliigsed neutronid viivad ahelreaktsioonini. Paar kuud hiljem tuldi samale järeldusele ka Hahni laboris. Kuid üksnes ideest ei piisa, viimane sõna kuulub ikka eksperimentidele.

Ühel järjekordsel seminaril 10. aprillil 1939 kandis Fljorov ette, et neil Russinoviga õnnestus määrata neutronite suhtarvuks 3,0 — ehk teisisõnu, aeglaste neutronite hulk ületab allika kiirguse kolm korda. Neutronite progressioon 1, 3, 9, 27, 81 pidi tähendama laviini, kohutavat energiakerist, ja see kutsus uskuma peatset imet. Kuid paraku haihtus nende lootus avastajaale õige pea, kui mai algul selgus, et prantslased olid olnud kiiremad. Nüüd tuli lihtsalt tõestada ahelreaktsiooni iseeneslikkus. Nimelt oli Kurtšatovi peas tekkinud oletus, et selline isearenev tuumareaktsioon on spontaanne, kulgedes ilma mingi esialgse välise kiiritamiseta juhul, kui selleks tekivad soodsad tingimused. Tuli vaid vastata küsimusele, milliste loodusliku uraani kombinatsioonide ja aeglustaja puhul on võimalik neutronite paljunemine ja ahelreaktsioon. On ju looduslik uraan segu mitmest isotoobist, millest igaüks vajab isesuguseid tingimusi. Uraan-235, mida on vaid 0,7%, laguneb küll soojuslike neutronite puhul, kuid uraan-238 mitte. Kiired neutronid, tõsi küll, kutsuvad temas esile lagunemise, kuid kas see protsess võib olla isearenev?

Oli selge, et kindlaks tuleb määrata neutronite minimaalne energia, mis kutsuks esile lagunemise looduslikus uraanis ja tooriumis-232. Paraku takerdus see kambri taha. Oli vaja eriti tundlikku indikaatorit, kümneid kordi tundlikumat kui Princetoni või Joliot-Curie juures. Tundlikkuse järsuks suurendamiseks tuli kambris mahutada võimalikult palju uraani, kuid kamber pole kummist. Piiratud mahu tõttu ei õnnestunud sinna üle paari uraanoksiidiga kaetud plaadi suruda.

Kuid kord sähvatas Fljorovil idee. “Raadiorämpsu” kastis soorides sattus talle näppu muudetava mahtuvusega kondensaator. Selle plaate eemale ja koomale surudes sai muuta kondensaatori mahtuvust. Nende senine kahe plaadiga kamber oli aga sisuliselt

jääva mahtuvusega lamekondensaator. Niisiis, mida rohkem plaate, seda rohkem uraani ja järelikult ka suurem kambri tundlikkus.

Kuid pärast hetkelist võidurõõmu tulid nad maa peale tagasi. Mida rohkem on kambri plaate, seda vähem jääb nende vahele ruumi ja tekib nn lukustus. Seepärast tuleb uraan kanda plaatile erakordselt õhukese kihina, kuid endise kunstnikuna mõistis Petržak selle tehnilist keerukust.

Kulus kaks nädalat pingsat, kuid kasutat tööd. Kihid tulid ebahütlased ning isegi parimad pintsliid jätsid kattekihile vaevumärgatavaid udemeid, millest igauks võis põhjustada lukustuse. Fljorov oli juba käega löömas, kui märkas kord instituuti naastes imestusega, kuidas Petržak pigistab kruustangide vahele käsitrelli. Seejärel haaras ta laualt plaadi ja kinnitas selle völli. “Aja ringi, kuid mitte liiga kiiresti!” Skeptiline Fljorov haaras vända. Kiiruse kasvades näis plaat valge ringina. Petržak tõi savikausikese uraanoksiidi, šellaki ja pintsliiga. Laskunud kükakile, kastis ta pintsli kaussi ja puudutas sellega siis õrnalt ketast. “Miks altpoolt?” imestas Fljorov. “Ülevaalt on ju mugavam.” Tegelikult oli see kõik vaid kordusetendus Fljorovile: Petržak oli ühe plaadi juba üksinda valmis teinud ja võttis selle nüüd pintsettide abil kuivatuskapist. See oli hõbejalt must ja matt nagu grafiit. Värv kattis pinda õhukese sileda kihina otsekui pärast galvanoplastikat. Petržakile oli kasuks tulnud varasem aastatepikkune töö portselanitehases, kus taldrikuid-tasse värviti ikka altpoolt, sest ainult siis katab värv pinna õhukese kihina ega kogune tilkadeks (Parnov 1980: 49–57).

Kätte oli jõudnud aeg kontrollida kambri tööd. Sellesse lasti inertgaas argoon. Fljorov pistis radooni-berülliumi ampulli kambri ette pessa ja lülitas toite sisse. See päästis valla kõrvulukustava ragina ja sagedased plöksatused. Ahelreaktsioonist rääkida oli muidugi ennatlik, see kõik oli lihtsalt mikrofoniefekt. Üliõhukesed plaadid resoneerisid kaasa kõigega: häälega ja isegi ohkega, mis tekitas tuulekese, iga käeliigutusega, sammuga põrandal, tänaval sõitva trammiga. “Kontrollime nulli,” ütles Fljorov ja võttis ampulli välja. Plöksatused lakkasid kohe. Oli selge, et noormehi ootab ees ränk seadistustöö. Kamber tuli panna korralikule alusplaadile, monteerida amortisaatorid, eemaldada mikrofoniefekt,

mis oma petlike signaalidega loendurit eksitas. Tegutseda tuli kiiresti, sest ka teistes maailma laborites oli päevakorral uraan-238 läviväärtuse ehk sellise neutronite energiahulga mõõtmine, mis suudaks valla päästa selle aine lagunemise. Keegi, kas või Fermi, võis sellega enne neid hakkama saada ja niimoodi avastajaloorberid endale haarata.

Kui ühel järjekordsel “nulli” kontrollimisel kajas ootamatu plöksatus, ei pööratud sellele erilist tähelepanu. Paljud, mis võis selle põhjus olla. Kuid ei möödunud kümnet minutitki, kui plöksatus kordus. Oli see vaid juhus? Petržak tormas impulsside registreerija juurde. Seade töötas ilma neutronite allikata. Kambris oli alanud uraanituumade lagunemine. Kuid mis võis selle põhjus olla? Kas mitte kosmilised kiired?

Sel hetkel kajas taas plöksatus. Fljorov käivitas stopperi. Nagu selgus, fikseeris loendur keskmiselt kuus impulssi tunnis. Fljorovile meenus Kurtšatovi jutt iseenesliku lagunemise võimalikkusest ja Niels Bohri teoreetilised arvutused uraani eluea kohta spontaanse lagunemise korral. Selle suurusjärg oli 10^{22} aastat ja katseliselt oli seda nähtust püüdnud avastada vaid Willard Libby (1908–1980). Tema saadud arvud olid kusagil *Physical Review*'s olemas, aga kust seda südaööl võtta? Samas oli teada, et Kurtšatovil käib see ajakiri koju. . .

Nii hiline kellahelin ei pahandanud teda sugugi. Kurtšatov lubas asja uurida ja helistas tagasi kell kaks öösel. Selgus, et Libby oli õnnestunud katseliselt kindlaks teha vaid alumine piir — 10^{14} aastat. Seega Bohri omast sada miljonit korda erinev. Kuid efekti avastamata oli ta järeldanud, et spontaanne lagunemine, kui see looduses toimubki, jääb katseaparaadi tundlikkusele alla. Ent Fljorovi ja Petržaki seade oli tavalisest kambrist hoopis tundlikum. Kohe haarati paberileht. Arvutustest selgus, et tavalises kambris peaks lagunemine toimuma kord viiekümne tunni jooksul, kuid neil tuli kuus lagunemist tunnis. Seega kolmesajakordne erinevus. Oli põhjust edasi urgitseda.

Noormeeste kuus plöksu tunnis andsid rohkelt mõtteainet ka Kurtšatovile. Tema ligikaudse arvutuse põhjal pidi sel juhul uraani eluiga iseeneslikul lagunemisel olema umbes 10^{16} aastat. See-

ga lõhustub miljonitest uraani tuumadest vaid üks; ülejäänud paiskavad välja α -osakesi, kuid neid üksikuid kamber muidugi ei registreeri. Ent kui korraga lendab välja kaks või kolm osakest? Kas need ei anna summaarset impulssi, mis paneb kambri tööle? Miljoni lõhustumise juures on selline kokkulangemine täiesti reaalne. Ja nende sagedus peab olema samuti jääv. Seda tuli kontrollida — väga lihtsalt, juhindudes raadiotehnikute iidsest tarkusest: kui ei suuda müra kaotada, siis tugevda seda. Suurendades eralduvate α -osakeste arvu, tuleb jälgida lugemit. Kui plõksude arv kasvab, pole edasi vaja mõelda — tegemist on müraga! Samuti oli võimalik, et seade reageerib mingitele tundmatutele välisvõngetele.

Kõiki variante kaaludes jõudis ta lõpuks kosmilise kiirguse ni. Ta ei kahelnudki, et kui nad ei suuda välistada kosmilise radiatsiooni võimalikkust, ei hakka neid keegi uskuma. Kosmisest kiirgusest olid mõelnud ka juba Fljorov ja Petržak ning kavatse nud paluda Abram Joffelt kirja Balti laevastiku ülemjuhatajale, et see võimaldaks neil teha katsetusi allveelaeval. Kurtšatov laitis selle mõtte maha, öeldes, et Läänemeri on selleks liiga madal. Parem variant olevat Moskva metroo. Esiteks — piisav sügavus, teiseks — kõva pinnas, mitte mingi vesi. Ja lõpuks — töötingimused, mida ei anna allveelaevaga võrreldagi.

*

Ärevad uudised sakslaste aktiivsusest tuumafüüsikas imbusid salajasi kanaleid pidi Ameerika Ühendriikidesse. Berliinis olevat relvastusministeerium (*Reichsministerium für Bewaffnung und Munition*) organiseerinud tuumafüüsikute teise kohtumise. Ja ootamatult keelustasid sakslased uraanimaagi väljaveo okupeeritud Tšehhoslovakkias. Teine uraanivarudega riik Euroopas oli Belgia, mis ammutas seda Kongo leiukohtadest. Metall, mille vastu keegi polnud seni huvi tundnud, muutus äkki kõige olulisemaks. Kuidas küll ära hoida niisuguse strateegilise tähtsusega metalli sattumist Hitleri kätte? USA Riigidepartemangule polnud veel kohale jõudnud, et uraanil võiks olla mingit sõjalist tähtsust;

see haruldane metall kulus peaaegu tervenisti kellade helendavate numbrilaudade ja keraamika tarbeks.

Tuumafüüsik Leo Szilard, esialgu üks vähestest, kes aimas ahelreaktsioonist tulenevaid ohte, otsustas pöörduda USA presidendi Franklin D. Roosevelti poole, kasutades seejuures Albert Einsteini toetust ja kuulsat nime. Sellesse tegevusse kaasati veel mitu mõjukat tegelast, näiteks rahvusvahelise mainega majandusmees Alexander Sachs (1893–1973), kellel oli vaba sissepääs Valgesse Majja. Szilardi ja Sachsi koostatud kirjas oli esiplaanil punkt, mida arutati ka Einsteiniga — Kongo uraanivarusid puudutavate USA-Belgia läbirääkimiste vajalikkus. Siia lisandus veel väga tähtis ettepanek, et aatomiuuringuid toetaks rahaliselt ka valitsus. Selle kirja, mis kandis Einsteini allkirja, viis Sachs Valgesse Majja oktoobris 1939.

Patsifist Einstein oli tegutsenud kindlas usus, et Ameerika Ühendriikide valitsus kasutab koletut relva tulevikus üksnes enesekaitseks sama kohutava relva vastu ja sedagi vaid äärmisel juhul, kui tema enda julgeolek on tõsisel ohus. Kui aga kuus aastat hiljem heideti esimene aatomipomm Jaapanile, mis oli niigi juba kapituleerumas, tundsid nii Einstein kui ka relva väljatöötamisel osalenud aatomifüüsikud end petetuna. Einsteini äratundmistraagika süvenes veelgi, kui selgus, et Saksa aatomipommioht oli tegelikult olnud vaid hirmutav viirastus. Pärast sõda tunnistas ta, et kui ta teadnuks, et sakslastel ei õnnestu aatomipommi luua, poleks ta sõrmegi liigutanud.

Natsi-Saksamaa liidrid olid uskunud, et võivad võita välksõja juba nende kasutuses olevate tavarelvade abil. Kuni 1942. aastani ei kõitnud mingi imerelv üldse Kolmanda Riigi tähelepanu. Tähtsaimaks sakslaste sõja ajal konstrueeritud relvaks jäi kauglaskerakett V-2, mis sai kasutuskõlblikuks alles siis, kui Saksamaa olukord oli juba lootusetu.

Kuid väär oleks arvata, nagu poleks Saksamaal tuumafüüsikaga sõja-aastatel üldse tegeldud. Juba 26. septembril 1939, seega kaks nädalat enne Einsteini kirja üleandmist president Rooseveltile, kohtusid üheksa Saksa füüsikut, et töötada välja ühtne tuumaprogramm. Kuu aega hiljem liitusid nendega Carl Fried-

rich von Weizsäcker (1912–2007) ja Werner Heisenberg. Viimastest oli saanud uraaniühingu teadusliku keskuse juhataja Keiser Wilhelmi Füüsikainstituudis.

Heisenbergi valmidus koostööks natsliku režiimiga pahandas isegi mõnda füüsikut Saksamaal. Tema kolleegi ja sõbra Weizsäckeri arvates püüdis Heisenberg oma jäämisega Saksamaale päästa Saksa füüsikat katastroofist, mida ta ette nägi. Juhtides tuumauuringuid Keiser Wilhelmi Füüsikainstituudis, hoidis ta koos oma lähimate abilistega kontrolli all kõiki Saksamaal tehtavaid aatomiuuringuid nende füüsikute eest, kes poleks keeldunud valmistamast Hitlerile aatomipommi.

Oma tegevust natsiriigis on Heisenberg ise seletanud nii: “Diktatuuri all suudavad aktiivset vastupanu osutada vaid need, kes teesklevad koostööd režiimiga. Iga avalikult väljaastunu oleks kaotanud vähimagi võimaluse vastupanuks ning lõpetanud oma tegevuse üsna ruttu koonduslaagris. Kahjutundega meenutan neid (nende hulgas on ka mu isiklikke sõpru), kes vastupanu osutamisel hitlerlikule režiimile 20. juulil 1944 ohverdasid oma elu.¹ Piisavalt efektiivne vastupanu võib teoks saada vaid nende poolt, kes näiliselt loovad diktatuuriga koostööõhkkonna” (tsit. Jungk 1963: 78).

Juba 1939/1940. aasta talvel mõistis Heisenberg erinevust uraanikatl² ja aatomipommi vahel: esimeses on ahelreaktsioon juhitud, teises kasvab juhitamatu neutronivoog plahvatuseks. Weizsäcker pealkirjastas 17. juulil oma mõtted järgmiselt: “Võimalik meetod energia saamiseks uraan-238-st.” Selles kirjutises ei nimeta Weizsäcker uraanikatl² tekkivat uut plahvatusvõimelist ainet anglosaksi teadlaste eeskujul plutooniumiks, vaid lihtsalt elemendiks 93, kuigi see võis olla ka element 94. Need uued teadmised ei väljunud Heisenbergi lähimate kolleegide kitsast ringist.

¹Sel päeval toimus ooberst Claus von Stauffenbergi juhitud atentaat Adolf Hitlerile. Ebaõnnestunud tapmiskatse järel vahistati vähemalt 7000 inimest, kellest ligi 5000 hukati. *Toim.*

²Pärast esimest aatomienergia rahuotstarbelise kasutamise alast rahvusvahelist konverentsi Genfis 1955. aastal hakati uraanikatel² nimetama tuumareaktoriks.

Kui aga mingit säärast infot lekkis teistelt füüsikutelt, tunnistas Heisenberg selle praktilise kasutamise ebarealistlikuks vajalike ressursside puudumise tõttu. Valitsusele näitas ta tööd uraaniprojekti kallal siiski perspektiivsena, et põhjendada noorte füüsikute vabastamist armeeteenistusest.

Aastatel 1940–1941 töötas Saksamaal veel kolmaski silmapaistev füüsik — Fritz Houtermans, kes varem oli teinud endale nime Päikesel toimuvate termotuumaprotsesside hüpoteesi välja-töötamisega. Kui teda sügavalt vapustas, et Heisenberg ja Weizsäcker on asunud uurima ahelreaktsiooni rakendatavust, pidi Nobeli preemia laureaat Max von Laue (1879–1960) teda rahustama: “Kallis kolleeg! Keegi ei leiuta kunagi seda, mida ta tegelikult leiutada ei taha” (tsit. Jungk 1963: 79).

1940. aasta septembris jõudis Houtermans veendumusele, et uraanikatlas on võimalik saada elementi 93 või 94 ja juulis 1941 sai talle täiesti selgeks, et on võimalik valmistada aatomipommi, mille laenguks olevat ainet — hiljem hakati seda nimetama plutooniumiks — saab valmistada uraanikatlas. Neid uurimistulemusi Houtermans ei avalikustanud ning käis aeg-ajalt kontrollimas, kas tema salajased märkmed ikka lebavad veel postiministeeriumi seifis.

1944. aastal sai Houtermans teada, et Hamburgi füüsik Har-teck on temast sõltumatult teinud samasuguse avastuse. Nüüd ot-sustas ta oma töö avaldada salajases uurimisaruandes, sest ala-nud massiliste õhurünnakute tõttu Saksamaa pihta ei olnud Sak-sa aatomiprojekti edukas teostamine enam võimalik. Nii leiti sõja lõpul postiministeeriumi seifist Houtermansi kirjutis “Tuu-maahelreaktsioonide teostamine”.

Korduvalt seisid Saksa aatomiuurijad-“passivistid” probleemi ees, kas ja kuidas teavitada “teist poolt” sakslaste uurimistööst. Radikaalse Houtermansi kreedoks oli: “Iga korralik inimene peab olema küllalt mehine, et minna reetmisele diktaatorliku režiimi suhtes” (tsit. Jungk 1963: 83). Heisenberg nii radikaalne ei ol-nud, kuuludes Weizsäckeri sõnul nende hulka, “kes, vapustatuna terrorist ja hitlerliku diktatuuri künismist, kartsid ometi Saksamaa lüüasaamist koos kõige sellest tulenevaga ega suutnud samal ajal

soovida tema võitu” (samas). Ta oli puhtloogiliselt jõudnud veendumusele, et Saksamaa kaotab sõja. Ühes hilisemas usutluses ütles ta: “Saksamaale oli sõda nagu lõppmäng malepartiiis, kus vas-tasel on enamvanker. Kaotus selles sõjas oli sama kindel nagu kaotus niisuguses lõppmängus” (samas).

*

Ilus roheline paber, mille rahvakomissar Lazar Kaganovitš oli akadeemik Joffele saatnud, tegi oma töö. Leningradi füüsikutele eraldati Moskva metroo maa-aluses palees toakene Dünamo jaamas (tol ajal Moskva sügavaimas), mis jäi üsna südalinna lähedusse. Selle sügavus 40 meetrit oli samaväärne veekihi paksusega 120 meetrit, mis võrdluses maapinnaga tähendas kosmilise kiirguse nõrgenemist 95% võrra.

Fljorovi ja Petržaki seitsmekuuline mõõtmismaraton maasügavuses kinnitas, et ka siin polnud α -osakestel efektiga mingit seost. Plöksude arv ei suurenenud: kuus impulssi vanas kambris ja kakskümmend viis uues, suuremas. Efekt oli olemas! Oli kõrvaldatud viimasedki kahtlused, viimane vastuargument — kosmiline kiirgus. Mida tähendasid kahele aatomimaailma sukeldunud entusiastile enam neutronid? Neutronid oli tühiasi! Spontaanne jagunemine — vaat see oli juba midagi!

Helistanud Kurtšatovile, sai Fljorov temalt rabava uudise: Joffe oli juba jõudnud saata mainekale ajakirjale *Physical Review* teate uraani spontaanse jagunemise avastamisest — ja saatnud selle telegraafi teel. Teade küll ilmus, kuid vastukaja polnud mingisugust. Pärast tohutut artiklivoolu uraani jagunemise kohta jäi USA ajakirjandus äkki vait. Inglaste, sakslaste ja prantslaste uurimistöö kohta käiva info järsk vähenemine ja hilisem täielik sulg oli seletatav sõjaga Euroopas. Kuid kes sundis 1940. aasta keskpaiku USA füüsikuid katkestama tulemuste avaldamist?

Alles pärast sõda selgus, et uraani uurimisel tehtava töö salastamise eestvedajaks oli olnud rühm Euroopast Ameerikasse emigreerunud füüsikuid.

*

Sakslaste sissetungi ajal Prantsusmaale olid seal suurimad uraanioksiidi ja raske vee varud Euroopas. 1940. aasta märtsis Norralt ostetud 185 kg rasket vett oli transporditud Prantsusmaale lennukil kaheteistkümnes plommitud alumiiniumkonteineris. 10. juunil 1940, kui Pariisi langemine oli juba päevade küsimus, läksid Joliot' tööruumis põletamisele kõik paberid, milles oli vähimgi vihje aatomiuuringutele. Kuid mõni päev hiljem langesid nende dokumentide koopiad koos paljude teiste Prantsuse sõjaministeeriumi toimikutega La Chartre-sur-le-Loire'is ometi sakslaste saagiks. Joliot jäi koos oma hiljuti valminud tsüklotroniga Pariisi, kuid käskis abilistel kogu raske vee Bordeaux' kaudu Inglismaale toimetada. Pärast arvukaid hädaohtlikke seiklusi ja siksakke jõudiski see väärtuslik last õigel aadressil kohale.

Neutronite emissiooni käsitlev Joliot' artikkel ajakirjas *Nature* 1939. aasta kevadel süttas ka inglasi. Briti õhuministeeriumis (*Air Ministry*) võeti seda teadet sama tõsiselt kui Saksa aatomifüüsikute nõupidamist käsitlevat teadet, mille oli Berliinist Londonisse toonud Inglise füüsik Robert S. Hutton (1876–1970). Uurimistööd aatomituumade lõhustamise ja tuumapommi valmistamise võimalikkuse alal juhtis nn MAUDi komisjon, mille eesotsas oli Imperial College'i füüsikaproffessor ja 1937. a Nobeli auhinna laureaat George P. Thomson³ (1892–1975) ning liikmeteks teiste seas John Douglas Cockcroft, James Chadwick, Norman Feather ja Mark Oliphant.⁴ Konsultantidena kaasati põgenike mujalt Euroopast, nagu Otto Frisch Kopenhaagenist ja Saksa

³Eespool mainitud elektroni avastaja ning samuti Nobeli laureaadi John Joseph Thomsoni poeg. *Toim.*

⁴Eisialgu nimetati komisjoni selle juhi järgi Thomsoni komisjoniks. Uue nime (*MAUD Committee*), mis pidi olema läbipaistmatum, sai see mõneti anekdootlikult. 1940. a aprillis, pärast Saksamaa tungimist Taanisse, palus Niels Bohr tal Kopenhaagenis külas olnud Lise Meitnerit, et kui see Stockholmist jõuab, saadaks ta Inglismaale telegrammi informeerimaks üht sealset sõpra, et temaga on kõik korras. Telegramm lõppes sõnadega "Tell Cockcroft and Maud Ray Kent". Viimased kolm sõna valmistasid Briti luurele üksjagu peavalu, sest kahtlustati mingit kodeeritud sõnumit raadiumi kohta, nt *radium taken* (raadium võetud) või

pastori poeg Klaus Fuchs (1911–1988), üks Max Borni andekamaid õpilasi, kellel hiljem oli oluline roll tuumapommi kriitiliste mõõtmete arvutamisel.⁵

Sakslaste kätte langenud Rjukani raske vee tehase Norras viis liitlaste lennuvägi rivist välja, ehkki tehase tehniline juhataja, 1942. aastal Rootsi ja sealt edasi Londonisse pagenud Jomar Brun kinnitas, et tehase poleks enne viit aastat suutnud saavutada pommi valmistamiseks vajalikku toodangumahtu.

Mis puutub Ameerika Ühendriikidesse, siis alles 11. oktoobril 1939 avanesid Alexander Sachsi ees Valge Maja uksed. Nähes ette bürokraatliku asjaajamise võimalikke keerdkäike ja presidendi lauale jõudva kirjavoo mahukust, eelistas Sachs Einsteini allkirjastatud, kuid põhiliselt Szilardi koostatud memorandumide Rooseveltile ette lugeda. Päevastest tegemistest tulpinud president pidas kirja sisu küll huvitavaks, kuid siiski enneaegseks. Ent poliitik pole poliitik, kui ta kohe ei ütleb. Ta kutsus Sachsi järgmisel hommikul einele. Seal jutustas pankur Rooseveltile loo sellest, kuidas Napoleoni sõjakäikude ajal teinud Ameerika leidur Robert Fulton Prantsusmaa keisrile ettepaneku ehitada auru-laevastik, sest siis ei sõltuks maabumine Inglismaa rannikul üldse muutlikust ilmastikust. Laev ilma purjedeta näis aga suurele korskiklasele samasuguse totrusena kui paat ilma aerudeta ja ta kihutas Fultoni minema (Jungk 1963: 91).

Selle loo peale vaikis president paar minutit. Kritiseldanud seejärel midagi paberilehele, ulatas ta selle oma sekretärile.

U and D may react (U ja D võivad reageerida). Igal juhul võetigi komisjoni nimeks (suurtäheisena) MAUD. Alles 1943. aastal selgus, et Maud Ray oli olnud Bohri laste kasvatajanna, kes elas Kentis ja kellele paluti samuti teatada (peale Cockcrofti), et Bohriga on kõik korras. *Toim.*

⁵1950. aastal tunnistas Fuchs üles, et oli sõja ajal ja vahetult pärast selle lõppu edastanud andmeid Manhattani projekti kohta NSV Liidule. Ta mõisteti 14 aastaks vangi ja jäeti ilma Suurbritannia kodakondsusest, mille ta vahepeal oli saanud. 1959. aastal vabanes ta enne tähtaega, emigreerus Saksa Demokraatlikusse Vabariiki ja valiti seal nii Teaduste Akadeemia kui ka tollase juhtiva partei, Saksamaa Sotsialistliku Ühtsuspartei keskkomitee liikmeks. *Toim.*

Viimane naasis pakikesega, millest koorus välja pudel ehtsat Napoleoni-aegset Prantsuse konjakit. Pärast toosti Sachsi terviseks kutsus Roosevelt välja oma atašee, kindral Edwin Watsoni, hüüdnimega Pa. "Pa, see kiri siin tähendab, et peame hakkama tegutsema" (samas: 92).

USA aatomiuurijate hiilgav edu andis hiljem alust ettekujutusele, et tee aatomipommini oli sirge asfaltrada läbi lillevälja. Szilard oli palju aastaid hiljem veendunud, et töö uraaniprojekti kallal venis ametiasutuste lühinägelikkuse ja taipamatuse tõttu vähemalt ühe aasta võrra. Veel 1940. aasta juunikuu lõpus polnud vahepeal umbusklikuks muutunud valitsus aatomi uurimiseks raha eraldanud. Mõju ei avaldanud ka Einsteini uus kiri 7. märtsist 1940 teatega, et Saksamaa huvi uraani vastu on märgatavalt kasvanud. Alles 1941. aasta juulis avaldatud MAUDi komitee memorandum, mille kohaselt aatomipommi võib valmis saada veel enne sõja lõppu, elavdas uuesti ametlike ringkondade huvi projekti vastu. 6. detsembril 1941, päev enne jaapanlaste äkkrünnakut Pearl Harbourile ning kaks päeva enne Ameerika Ühendriikide ametlikku sõttaastumist, kinnitati otsus suuremate finants- ja tehniliste vahendite eraldamise kohta aatomirelva loomiseks.

1941. aastal saabus Saksamaalt põgenenud professor Fritz Reiche (1883–1969) Princetoniisse teatega, et sakslased pole veel aatomipommi valmistama asunud ja sealsed teadlased püüavad Saksa võimude tähelepanu sellelt kõrvale juhtida nii palju kui võimalik. Teise füüsikust emigrandi Rudolf Ladenburgi (1882–1952) kaudu jõudis seesama uudis Princetoniist ka Washingtoni, kuid nähtavasti mitte aatomiprojekti kallal töötavate teadlasteni. Neid teateid ilmselt kas ei usutud või ei tahetud uskuda.

1942. aastal otsustasid Roosevelt ja Churchill ühendada USA ja Inglise teadlaskollektiivide jõupingutused ning koondada nende töö Ameerika Ühendriikidesse, kus kontrolli aatomiuuringute üle hakkas teadlaste asemel teostama sõjalis-poliitiline komitee. Sellesse kuulus kolm relvajõudude esindajat ja kaks teadlast. Nüüdsest hakati aatomispetsialiste nimetama teaduslikuks personaliks ja nende töö salastati. 13. augustil 1942 pandi kogu ettevõtmisele nimeks Manhattani projekt. Selle administratiivseks ülemaks määrati 17. septembril 1942 elukutseline sõjaväelane,

46-aastane Leslie Richard Groves (1896–1970), kes sõja algpäevil oli välja teeninud koloneli auastme. Ta ei olnud sugugi vaimustuses, kui plaanitsetud rindekomandöri karjääri asemel ootas teda ees töö tagalas. Lohutuseks anti Grovesile kindrali aukraad koos selgitusega, et kuna ta on juhtinud sõjamineisteriumi, hiiglasliku Pentagoni ehitustöid, on tal rohkem kui ühelgi teisel ohvitseril kogemusi ehitustegevuses.⁶

*

Kui Robert Oppenheimer (1904–1967) määrati 1943. aasta juulis üheks võtmeisikuks töös Manhattani projekti kallal, võis neljakümneks saanud teadlane oma seniste saavutustega üldiselt rahule jääda. Aatomiuurijate maailmas oli ta tõsiselt võetav teoreetik ning kõrgkoolides edukas ja populaarne õppejõud. Kaitsnud 1927. aastal Göttingenis Max Borni juures edukalt väitekirja ning pöördunud pärast kaheaastast enesetäiendamist Leidenis ja Zürichis tagasi kodumaale, märkas ta, et tema kui teadusemehe kuulsus oli tast juba ette jõudnud. Mitme pakkumise hulgast võttis ta vastu õppejõukoha California ülikoolis.

Ta võis nautida oma suurt populaarsust üliõpilaste hulgas, kuid erinevalt näiteks Rutherfordist, Bohrist või Bornist polnud ta seni veel ühtki epohhiloovat ideed esitanud. Paljud tema avaldatud artiklid olid küll väärtuslikud ehituskivid kasvavas moodsas füüsikahoones, kuid oma koolkonda tal polnud. Tema hinge näris teadmine, et ta pole saavutanud füüsikalise loomingu kõrgeimat astet, nagu seda olid suutnud tema eakaaslased Heisenberg, Dirac, Joliot ja Fermi.

Kuid siis avanes tal ootamatu võimalus: ettepanek juhatada kõigi aegade võimsaima relva loomist. Oppenheimeri kõhklematu nõustumine ei tähendanud sugugi vettehüppamist tundmatus kohas. Kui Niels Bohr oli 1939. aastal kõnelnud Washingtonis Otto Hahni tööst ning Otto Frischi ja Lise Meitneri teoreetilistest

⁶Hiljem Pentagoni ehitamise hullumeelsele ja närvesöövale ajale tagasi vaadates meenutas Groves, kuidas ta oli kõigest hingest soovinud rindele pääseda, et pisutki rahu saada.

järeldest uraani lõhustumisel vabaneva hiigelsuure energiahulga kohta, saadeti üks Bohri ettekannet resümeeriv telegramm ka California ülikooli füüsikaosakonnale. Veel samal päeval olevat Oppenheimer püüdnud ligikaudsete arvutustega hinnata plahvatust esile kutsuvat kriitilist massi. Paralleelselt pedagoogilise tööga ülikoolis pühendas ta nüüd rohkesti vabu tunde küsimusele, kui palju vajatakse tuumaplahvatuse tekitamiseks uraan-235. Samasuguseid arvutusi tegi Rudolf Peierls (1907–1995) koos oma assistendi Klaus Fuchsiga teisel pool Atlandi ookeani Inglismaal. Ühtlasi liitus Oppenheimer vabatahtlikult tööga oma ülikooli kiirguslaboris, kus tsüklotroni esmalooja Ernest O. Lawrence'i juhtimisel püüti elektromagnetiliselt eraldada uraan-235 (milles ahelreaktsioon on võimalik) mittelõhustuvast uraan-238-st. Nobeli auhinna laureaat Arthur H. Compton (1892–1962), ise kehv organisator, oli Oppenheimeri tööst nii vaimustatud, et kutsus tolle 1942. aasta sügisel aatomiprojekti alaliseks kaastöötajaks.

Õige pea mõistis Oppenheimer, et hajutatud laboratooriumide võrk Ameerika Ühendriikide, Suurbritannia ja Kanada territooriumil tuleks dubleerimise ja arusaamatuste vältimiseks koondada ühte keskusse. Seal saaksid ühtse juhtimise all töötada nii füüsikateoreetikud kui ka eksperimentaatorid, matemaatikud ja relvatehnikud, raadiomehaanikud ja metallispetsialistid, lõhkeainete eriteadlased ja täppismõõtmise asjatundjad. Selle veel loomata uurimisasutuse direktoriks soovitas Compton määrata just Oppenheimeri. Aga kuhu kompleks paigutada? Oak Ridge, kus oli juba alustatud pommide jaoks vajalikku lõhkeainet tootvate vabrikute ehitamist, ei sobinud liigse läheduse tõttu Atlandi ookeanile, milles ristlevatelt Saksa allveelaevadelt oli juba maale poetatud mitu spiooni. Keskus pidi asuma inimtühjal ja mitte liiga kallil maa-alal Atlandi rannikust võimalikult kaugel. Kuna pommi eelkatsetamisel võis toimuda enneaegne plahvatus koos radioaktiivse kiirguse vabanemisega, pidi koht asuma võimalikult kaugel ka asustatud piirkonnast. Selleks sobis Los Alamos New Mexico osariigis kõrbe serval, kus Oppenheimer oli poisikesena koolis käinud. Kunagi oli ta sõpradele südant puistanud: “Minu suurim armastus kuulub kahele: füüsikale ja New Mexicole. Kui kahju,

et neid ei saa ühendada” (Jungk 1963: 106). Nüüd näis see ühendamine võimalikuks saavat.

Los Alamosse farmikool⁷ poistele oli asutatud 1918. aastal ning paiknes tasasel ja kõrgel platool 2194 meetrit üle merepinna, nn mesal. Selle piirkonna lõhnavad männimetsad ja kanjonid kubisesid veel pärast Esimest maailmasõda igat liiki sulelistest ja neljajalgsetest. Grovesile meeldis see koht täieliku eraldatuse tõttu ja ta asus kiiresti tegutsema. Farmikooli direktoril ei olnud mingit võimalust võidelda mesa ja sellel asuvate hoonete rekviireerimise vastu sõjaliseks otstarbeks. Tal jäi vaid üle õpilased koju saata ning rahaline hüvitis vastu võtta.

Asesõjaminister John McCloy korraldus 25. novembrist 1942 Los Alamosse omandamise kohta oli niivõrd jõuline, et juba mõned päevad hiljem tulid mesale esimesed ehitusüksused ja alustasid kaevetöid. Sündmused arenesid kiiresti nagu ahelreaktsioon. Märtsis 1943 võisid end sisse seada juba esimesed aatomiuurijad. Juuniks oli vajalikke instrumente veel korralikult sisse sõitmata teid pidi kohale veetud nii palju, et Los Alamoses hakati juba tegema tuumafüüsikaalaseid avastusi. Oppenheimeri ammendamatu entusiasm lubas tal rongiga riigi territooriumi risti-rästi läbi sõita, et veenda füüsikuid tulema tööle kõrbe servale ehitatavasse salalaboratooriumi. Paljude sellega seotud raskuste avameelsest tunnistamisest hoolimata saatis Oppenheimeri värbamistööd ootamatult suur edu. Oma koloriitsuse ja isikliku sarmiga oli ta paljudele füüsikutele, eriti just noortele, vastupandamatu ja neid peibutas väljaade, et Oppenheimer ise hakkab laboratooriumi juhatama. Nii karismaatiline isiksus oli teadusmaailmas haruldus. Emotsionaalse inimesena tsiteeris ta Dantet ja Prousti ning võis kommenteerida ja arvustada hinduismi pühasid raamatuid, mida oli lugenud originaalis, sanskriti keeles.

Kui esmakordsel tutvumiskäigul Los Alamosse oli Groves arvanud, et “künkale” kolib ehk sadakond teadlast koos perekondadega ning mõned insenerid ja mehaanikud, siis aasta hiljem

⁷Farmikoolideks (*ranch school*) nimetati möödunud sajandi algul peamiselt USA läänes osas tegutsenud koole, mis olid mõeldud linnast kaugel elavate laste harimiseks ja kasvatamiseks. *Toim.*

elas seal 3500 inimest ja kaks aastat hiljem juba 6000. Üldse oli Manhattani projektiga seotud 150 000 inimest, kellest vaevalt tosinat oli ettekujutus projektist tervikuna. Vaid üksikud väljalitid teadsid, et valmistatakse aatomipommi. Peale Los Alamosse keskuse olid kiirtempo valmis ehitatud salajased katselaborid kanjonites ning satelliitlinnakud — nn farmid. Igal hommikul sõitsid bussid “farmidest” läbi, et viia aatomiuurijad Los Alamosse mesale, okastraadiga piiratud “tehnikatsooni”. Nendes aatomilinnakutes ja laborites seati sisse tõeline kasarmukord koos range salastatusega. Üliagarate sõjaväevõimude umbusk ületas igasugused piirid. Nad püstitasid nähtamatud müürid iga uurimisosakonna ümber. Üks allüksus ei teadnud, mida teeb teine, ja probleemide omavaheliseks arutamiseks tuli taotleda eriluba sõjaväevõimudelt. Pole küll teada, kas näiteks kahte osakonda juhtinud füüsik Henry D. Smyth (1898–1986) pidi säärase eeskirjade tõttu taotlema eriluba mõtisklusteks iseendaga. Kolme salajase linna, Oak Ridge’i, Hanfordi ja Los Alamosse elanike kirjad võisid nüüd liikuda vaid läbi tsensuuri tiheda sõela. Ametiruumidesse ja valvatavatesse korteritesse poetati varjatud mikrofonid.

Omamoodi murelapseks Grovesile kujunes Niels Bohr. Pärast Bohri põgenemist Taanist oli temast saanud väärtuslik kaubaartikkel, lausa salarelv, mis mingil juhul ei tohtinud vaenlase saagiks langeda. Kui seda hinnalist “lasti” õhu teel üle Põhjamere Londonisse toimetati, tuli Bohril enese teadmata istuda pommiluugi kohal. Sakslaste kallaletungi korral piisanuks vaid ühest käeliigutusest, et kvantmehaanika isa merre heita. Kui Bohr koos pojaga pärast uut lennureisi New Yorgis maandus, sattus ta kohe poole tosina salaagendi nähtamatusse haardesse. Kuid hoida Bohri pidevalt oma vaateväljas polnud sugugi kerge, sest tänavaid ületas ta ikka keelatud kohtades, sundides niiviisi ka kuut seadusevalvurit liikluseeskirja rikkuma. Palju tüli tegi Bohrile harjumine oma uue nimega Nicholas Baker. Kui Groves viis oma uue hoolealuse Los Alamosse, jõudis ta Bohri 12-tunnise autosõidu vältel põhjalikult instrueerida, mida tohib rääkida ja mida mitte. Selle peale noogutanud Bohr kuulekalt pead. Kuid mõni minut pärast saabumist lobisenud ta välja kõik, millest oli lubanud vaikida.

Päris ulakas poiss oli aga noor andekas füüsikateoreetik Richard Feynman (1918–1988), kes tsensorite ärritamiseks oskas välja mõelda igasuguseid nippe. Näiteks palus ta oma naisel saata endale sadadeks pisitükikesteks rebitud kirju. Kirja sisu kontrollimiseks tuli tsensoritel läbi teha väsitav paberitükkide kokkusobitamise protseduur. Veel rohkem huvitas teda terasseifi lukukoodi väljanuputamine. Pärast visa tööd õnnestus tal valveohvitseri hetkelise äraoleku ajal avada Los Alamose registreerimiskeskuse peakartoteegi kapp, kus hoiti kõige salajasemaid dokumente. Feynman piirdus vaid sedelikese pistmisega Manhattani projekti pühimasse paika küsimusega “Arva ära, kes!”. Julgeolekuteenistuse ametniku kohkumise üle tundis ta kuratlikku rõõmu (Feynman 2017: 156–177).

*

Hoolimata Oppenheimeri kiirest tõusust aatomiprojekti juhiks hakkasid tema pea kohale kogunema kurjakuulutavad pilved. Pikk ja põhjalik ankeet iga salajase aatomiprojektiga seotud töötaja kohta oli sama enesestmõistetav kui relv sõduri käes. Oppenheimer ei varjanudki oma varasemat kuulumist mitmesse pahempoolsesse organisatsiooni. Ärksa noorukina oli tal tärganud suurem huvi poliitika vastu Hispaania kodusõja ja ühe isikliku tutvuse mõjul. Nimelt hakkas ta 1936. aastal sõbrustama psühhiaatriat õppiva naisüliõpilase Jean Tatlockiga (1914–1944), kes viis Oppenheimeri kokku mõnede juhtivate California kommunistidega. Pärinud pärast isa surma 1937. aastal suure varanduse, annetas Oppenheimer korrapäraselt suuri summasid organisatsioonidele, mida hiljem makartismi⁸ ajal hakati süüdistama pahempoolsuses.

Sõprus Jeaniga arenes Oppenheimeril sügavaks tundeks, kuni 1939. aastal kohtas ta tumedajuukselist Katherine Puenin-

⁸USAs aastatel 1947–1956 kestnud tagakiusamiskampaania, mis sai alguse hirmust kommunistliku ideoloogia ja Nõukogude spionaaži ees ning mille käigus süüdistati paljusid inimesi ja organisatsioone (sageli alusetult) kommunistide toetamises. Kampaania peamine eestvedaja oli USA senaator Joseph McCarthy. *Toim.*

git (1910–1972). See Saksamaal sündinud, kuid kaheaastaselt koos perekonnaga USAsse kolinud noor aadliverd naine oli ema kaudu sugulane paljude Euroopa aristokraatidega, teiste seas Belgia kuninga Albert I ja Inglise kuninganna Victoriaga, samuti näiteks Saksa relvajõudude ülemjuhatuses esimehe Wilhelm Keiteliga. Tormiliselt puhkenud armastus nende vahel viis selleni, et kumbki vabastas end kiiresti varasematest sidemetest ning 1940. aastal nad abiellusid. Oppenheimer ja tema naine, kes oli samuti pahempoolse minevikuga, hakkasid oma kommunistlikult meelestatud tuttavatest vähehaaval eemalduma. Jean Tatlock armastas aga Oppenheimerit ikka veel, saatis talle kirju ja helistas. Paaril korral, kas siis kaas- või süütundest, nõustus Oppenheimer temaga kokku saama. 1943. aasta juunis, vabastanud end paariks päevaks Los Alamoses tööpingest, kohtus Oppenheimer temaga San Franciscos ja veetis naise juures ka öö. See jäi nende viimaseks kokkusaamiseks. Seitse kuud hiljem läks Jean Tatlock vabaturma.

Kogu Oppenheimeri tegevus 14. ja 15. juunil San Franciscos fikseeriti ülima täpsusega. Juba 1941. aasta märtsis oli Föderaalne Juurdlusbüroo Oppenheimeri kohta toimiku avanud. 29. juunil 1943 saatis IX korpusepiirkonna San Franciscos asuva peakorteris vastuluureülem kolonel Boris Pash sõjaministeeriumisse Washingtonis raporti, milles ütles, et “subjekt” võib endiselt kommunistidega seotud olla. Ta siiski ei uskunud, et Oppenheimer võiks spioon olla, ega nõudnud seepärast tema eemaldamist projektist, kuid arvas, et ta peaks jääma vastuluureagentide jälgimise alla.

Kommunistlikud minevikuvarjud said Oppenheimeri kätte pärast sõda, kui temast oli saanud USA aatomienergia komisjoni nõuandva komitee juht. Tajudes tuumarelva ohtlikkust kogu inimkonnale, surus Oppenheimer komitee juhina 1949. aastal läbi otsuse, milles soovitati loobuda vesinikupommi ehitamisest. Et paljudele see otsus ei meeldinud, võeti tema riigisaladuse loa pikendamise arutelul vaatluse alla kogu ta minevik. Taas tiriti päevavalgele tema kunagised suhted kommunistidega, teiste seas Jean Tatlockiga, segased lood tegelike või väidetavate spioonidega, kes olevat Oppenheimeri kaudu püüdnud Manhattani projekti kohta infot hankida, tema roll oma kahe endise üliõpilase,

Ross Lomanitzi ja Joseph Weinbergi — mõlemad kommunistliku partei liikmed — töölevõtmises Los Alamosse jne — kokku 24 süüdistuspunkti. 1954. aastal langetatud otsuses tunnistati Oppenheimer küll lojaalseks kodanikuks, kuid vastuvõtlikuks mõjutustele, millel võivad olla tõsised tagajärjed riigi julgeolekuvidele. Seega jäi ta riigisaladuse loast ilma, mis tähendas ühtlasi sunnitud lahkumist seniselt kohalt ning hüvastijätku poliitika ja riigiametitega. Oppenheimeri kogu kurb saaga lõppes tema rehabilitatsiooniga 1963. aastal.

Hoolimata mõningasest räpasusest, mis luuretegevusega ikka kaasneb, ei olnud USA julgeolekuametnike töö pelk bürokraatlik urgitsemine, sest salajasi andmeid, ka tuumasaladusi, tilkus tollal Ameerika Ühendriikidest tõepoolest välja. Tagantjärele võib öelda, et turvameetmed Los Alamoses jätsid näilisest rangusest hoolimata kõvasti soovida. See selgub muu hulgas nn Venona dokumentidest, mille saladusepiirang lõppes 1995. aastal. Need sisaldavad umbes 3000 teadet, mille Nõukogude luurajad aastatel 1943–1980 USAst Moskvasse toimetasid. Muu hulgas on teatavaks saanud, et üks kuulsamaid Nõukogude spioone Rudolf Abel (õige nimega William Fisher; 1903–1971) töötas pärast sõda mitme varjunime all USAs, kus tal õnnestus luua Ameerika tuumasaladuste väljanuhkimiseks edukalt toiminud agendivõrk. Selle eest autasustas NSV Liidu valitsus Abelit 1949. aastal Punalipu ordeniga.⁹ Abeli, Fuchsi ja teiste seesuguste tõttu õnnestus NSV

⁹Abeli sissekukkumine oli seotud ingerisoomi päritolu ja kunagi Valgas töötanud Reino Häyhäneniga (1920–1961), kelle Nõukogude luureteenistus oli värvanud Abelile radistiks. Saanud Moskvast ootamatu korralduse ametikõrgenduse vastuvõtmiseks tagasi tulla, aimas Häyhänen halba, läks 1957. a mais Pariisis USA saatkonda, teatas neile oma spioonitööst ja andis välja ka oma “kolleegid”. Abel vahistati 1957. aastal ja mõisteti 30 aastaks vangi. 10. veebruaril 1962 toimus legendaarsel spioonide sillal — Potsdamit ja Lääne-Berliini ühendaval Glienicke sillal — Abeli väljaandmine NSV Liidule. Vastutasuks pidi viimane loovutama oma türmist USA luurelenduri Gary Powersi ning USA üliõpilased Frederic Pryori ja Mervin William Makineni. Häyhänen hukkus aga autoõnnetuses neli aastat hiljem Pennsylvania's salapärasel asjaoludel.

Liidul oma aatomipomm tõenäoliselt kiiremini valmis saada, kui see muidu oleks juhtunud (venelaste esimene tuumakatsetus toimus 29. augustil 1949).

Kirjandus

- A n t r u š i n, Aleksei 1963. *Ammendamatu aatom*. Tlk L. Nei. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- F e y n m a n, Richard P. 2017. *Te ju naljatate, hr. Feynman! Uudishimuliku natuuri seiklused*. Tlk Eerik Reiter. Tartu: Ilmamaa
- J u n g k, Robert 1963. *Heledam kui tuhat päikest*. Tlk T. Määrsepp. Tallinn: Valgus
- K r o s s, Jaan 1986. *Vahelugemised. IV*. Tallinn
- P a r n o v, Jeremei 1980. *Probleem 92*. Tlk Mare Vetemaa. Tallinn: Eesti Raamat

(Järgneb)

MIHKEL-KRISTJAN PANT. Diskussioon (kuivnõel, 2016)

ARHEOLOOGILISE MATERJALI TÕLGENDAMINE

Keskastme teooriate meetod

Kristin Kokkov

SISSEJUHATUS

Arheoloogia on teadus, mis uurib materiaalse kultuuri jäänuseid ning üritab nende põhjal tõlgendada võimalikke minevikusündmusi. Nii Peter Kosso (2001: 62) kui ka Lewis R. Binfordi (1983: 49, 1988: 19) järgi on arheoloogide põhiliseks uurimisobjektiks arheoloogiline jäädvustus (*archaeological record*). Arheoloogilised jäädvustused on nende sõnul maapinnas asuvad materiaalsed jäänused (*material remains*), s.t olevikus olevad staatilised jäädvustused mineviku sündmustest, mis ise ei anna informatsiooni mineviku kohta. Need ei koosne sümbolitest, sõnadest ega kontseptsioonidest, vaid tummadest materiaaletest esemetest ja matera asetusest. Arheoloogilise jäädvustuse tähendust saab mõista alles siis, kui seda uuritakse: kuidas materiaalsed jäänused tekisid ning miks on nad sellised, nagu tänapäeval näeme. Selleks tuleb uurida, millised olid need inimtegevused, mille tagajärjed on nähtavad arheoloogilises jäädvustuses.

Arheoloogiateaduse üheks probleemiks on see, et arheoloogid huvituvad mineviku inimestest, objektidest ja sündmustest, kuid minevikku enam ei eksisteeri. Seda pole võimalik otseselt vaadelda. Kõik leitud muistised ja allikmaterjalid kuuluvad olevikku. Samuti on meie dateering ja arusaam mingi eseme kasutusalaist olevikus, sest tõlgendused esemete kohta tehakse lähtudes olevi-

kust. Nõnda on uuritavate teemade ning arheoloogidele säilinud informatsiooni vahel lõhe.

Lewis R. Binford (1977) esitab selle lõhe ületamiseks arheoloogilise tõlgendamise meetodina keskastme teooriate (*middle-range theories*) uurimisprogrammi. Keskastme teooriad on Binfordi järgi põhjuslikuks seoseks või loogiliseks lüliks, mis ütleavad meile, miks on arheoloogiline jäädvustus selline, nagu me tänapäeval näeme. Tegemist on protsessuaalse arheoloogia uurimismeetodiga. Protsessuaalne suund arheoloogias näeb arheoloogiat teadusliku uurimistegevusena, mis toimib koos kultuuriprotsessesse üldistavate printsiipidega. Protsessualistlik koolkond rõhutab loogilis-deduktiivset käsitlust esemete tähenduse tõlgendamisel, luues mudeleid ning tuues analoogiaid esemete sarnasuse alusel (Binford 1977, 1983, 1988). Protsessuaalse arheoloogia koolkonna eesmärgiks on seada materiaalne kultuur korrelatsiooni inimkäitumisega, ning kasutades keskastme teooriaid, tuletada inimeste käitumise mustrid materiaalse kultuuri jäänustest. Protsessuaalse arheoloogia koolkond oli Lääne arheoloogias valdav 1960. aastatest kuni 1980. aastate alguseni.

1980. aastatel selline positsioon killustus. Tekkis postprotsessuaalne suund, mis kritiseeris eelnevaid seisukohti, väites, et protsessuaalne meetod on liiga üldistav ning jätab kahe silma vahele palju olulisi inimkultuuri aspekte. Postprotsessuaalse koolkonna rajaja Ian Hodder rõhutab, et materiaalne kultuur on loodud tähenduslikuna. Materiaalsesse kultuuri on jäädvustunud selles ühiskonnas kehtinud eesmärgid ja väärtused.

Uue suuna keskmeks sai kontekstuaalne meetod: oluline on konteksti osa tõlgendamise käigus — nii arheoloogilise leiu kontekst maapinnas kui ka mineviku kultuurilis-ajalooline kontekst, kus ese loodi ja kus seda kasutati (Hodder 1991). Esemele annab tähenduse leidmise kontekst ning selle leiukonteksti kaudu on võimalik interpreteerida mineviku ajalist ja kultuurilist konteksti.

Analüüsides aga arheoloogide tööd ning arheoloogilisi teooriaid, võib siiski öelda, et hoolimata postprotsessualistide kriitikast on keskastme teooriate meetod ka tänapäeval üks põhilisi ja

kõige olulisemaid tõlgendusmeetodeid arheoloogias. Väidan siiski, et Binford esitas oma keskastme teooriate programmi liiga üldisena ning jättis täpsustamata, kuidas need tegelikult arheoloogilise teooria loomise juures töötavad. Käsitledes selle meetodi toimimist, leidsin, et keskastme teooriad pole ühtne meetod. Mineviku kohta teooriate loomisel on kolm erinevat astet liikumaks olevikust materiaalsete jäänuste põhjal mineviku sündmuste poole. Iga selle astme täidavad eri liiki teooriad. Nende astmete teadvustamine on oluline selleks, et kirjeldada täpsemalt seda, kuidas arheoloogiline tõlgendamine tegelikult toimub.

Artikkel on jagatud kahte ossa. Esiteks selgitan keskastme teooriate meetodit üldiselt. Seejärel analüüsin, kuidas arheoloogilises interpretatsioonis seda meetodit kasutatakse ning milliste väidete vahele jäävad keskastmed. Töö eesmärgiks on selgelt eristada arheoloogilise tõlgenduse loomise eri järgud.

KESKASTME TEOORiate MEETOD

Keskastme teooriate mõiste pärineb sotsioloogiast. Sotsioloog Robert K. Merton (1968) määratleb selle mõiste järgmiselt: keskastme teooriad on loogiliseks lüliks sotsiaalsete klasside alamastme (*low-order*) üksikasjalike kirjelduste ja sotsiaalse süsteemi kõrgastme (*high-order*) teooriate vahel.

Kuigi L. Mark Raab ja Albert C. Goodyear (1984: 259) nendivad, et keskastme teooria meetodit kasutati arheoloogias ka varem “arheoloogia teooria” nime all, arendas Binford arheoloogias välja oma keskastme teooria meetodi. Teoses *For Theory Building in Archaeology* (1977) esitas ta keskastme teooriate programmi esimest korda trükitud kujul. Binfordil pole otsest sidet ei sotsioloogia ega Mertoni teooriaga. Ta väidab, et tema versioon keskastmeteooriast ei käsitle erinevaid abstraksiooniastmeid, vaid tegeleb teooria loomise ja kontrollimise taktikaga. Tema sõnul saab keskastme teooriate abiga minna staatiliselt kaasaegselt arheoloogiliselt jäädvustuselt tagasi mineviku ühiskondade dünaamika ehk sündmuste juurde.

Binford (1988: 19–20) kujutab arheoloogilist jäädvustust dešifreerimist vajava tõlkimata keelena; arheoloogia tegeleb selle staatilise ja kaasaegse dokumendi tõlkimisega mineviku kultuuri-süsteemide dünaamikaks. Keskastme teooriad on dešifreerimise “Rosetta kiviks”.¹

Binford (1983: 36, 48, 50, 57–58) rõhutab, et arheoloogiline jäädvustus on nähtus meie kaasajas ning selle põhjal tehtud vaatlused pole “ajaloolised” väited, vaid nüüdisaegsed faktid. Seega tekib küsimus: kuidas jõuda nüüdisajas olevatelt faktidelt mineviku kohta käivate väideten? Esitades väiteid selle kohta, millise-na arheoloogiline jäädvustus meile paistab, kasutame teatud paradigmat või vaatluskeelt. Üritades aga järeldada, miks see meile sellisena paistab, peame kasutama põhjuslikku seost või loogilist lüli, mis ütleb meile, miks on arheoloogiline jäädvustus selline, nagu me seda tänapäeval näeme. Binfordi järgi on selleks kausaalseks seoseks või loogiliseks lüliks keskastme teooriad — need seovad kaasajas oleva arheoloogilise jäädvustuse põhjal tehtud vaatlused nende minevikusündmustega, millest on järele jäänud just selline jäädvustus, nagu tänapäeval näeme.

Olevikuliste arheoloogiliste jäädvustuste ja minevikuliste sündmuste kohta esitatavate väidete vahele jääb keskaste, tühik uurimisprogrammis, mille on hõivanud erinevad teooriad (Tschauner 1996: 26). Seega aitavad keskastme teooriad esitada arheoloogilise jäädvustuse põhjal usaldusväärseid väiteid mineviku kohta. Keskastme teooriate kasutamise põhieesmärgiks on informatsiooni lüli loomine *oleviku* ja *mineviku* vahele.

Seda tehakse Kosso (2001: 62) järgi keskastme teooriate abil nõnda, et kirjeldatakse arheoloogilise jäädvustuse moodustumise käiku ja antakse sellega tähendus oleviku andmetele. Keskastme

¹ Aastast 196 eKr pärinev raidkirjadega basaltplaat, mille 1799. aastal Napoleoni armee leidis Egiptusest Rosetta linna lähedalt. Kivil on sama tekst kirjutatud egiptuse hieroglüüfilises kirjas, egiptuse demootilises kirjas ja vanakreeka keeles. 1822. a dešifreeris prantslane Jean-François Champollion kreeka keelt kasutades egiptuse hieroglüüfilises kirjas teksti. Sellest sai alguse hieroglüüfilise kirja dešifreerimine. (Gill 2017.)

teooriad kirjeldavad tema sõnul protsessi, mis on viinud artefaktide kasutamisest ja sadestusest (*deposition*) nende degradatsioonini (*degradation*) kaudu lõpliku kohani ja olukorrani, kus need tänapäeval leitakse. Kirjeldused sisaldavad teooriaid selle kohta, kuidas antud artefakte kasutati ja hiljem näiteks pandi kaasa matustele, jäeti maha või visati tahtlikult ära; samuti selle kohta, kuidas pinnases leitavad artefaktid muutuvad loodusliku ja kultuurilise tegevuse käigus. Kirjeldused hõlmavad ka väiteid materjalide leidmispiirkondade, erosioonisoodumuste ning kohalike inimeste kohta.

Matthew Johnson (2001: 44) väidab, et keskastme teooriad peavad põhinema ühetaolisuse eeldusel. Peame saama eeldada, et tingimused minevikus olid samad mis olevikuski. Kui minevikutingimused olid teistsugused, siis teooria ei toimi; uurimused olevikus ei annaks siis mingit kindlat ettekujutust minevikus juhtunu kohta. Keskastme teooriate allikas on etnograafiline olevik. Põhiline ja fundamentaalne tööriist keskastme uurimuses on analoogiameetod. Keskastme teooriad üldistavad olevikus kehtivaid seaduspärasusi ka minevikus kehtivaks.

Johnson (2001: 40) väidab, et hoolimata oma teoreetilisest suunast seovad kõik arheoloogid olevikku ja minevikku analoogiatega põhjal. Me eeldame, et minevikus kasutatud esemed sarnanevad tänapäevastega. Isegi kõige tavalisem tõlgendus toetub analoogiale olevikuga. Näiteks 2009.–2010. aastal kaevati Kukruse 12.–13. sajandi kalmistut, kus leiti, et IX matusele oli kaasa pandud ese, mis on väga sarnane tänapäeva noaga. Nagu tänapäeva noal on ka Kukruselt leitud esemel rauast tera, puidust käepide ning ümber tupp (Jonuks jt 2011: 105). Kuna sarnasus on nii suur, siis on selle eseme tõlgendamine noana põhjendatud. Ühtlasi võib järeldada, et noa kuju on säilinud tegelikult muutumatuna vähemalt 800 aastat.

Bruce Trigger (1995: 450) selgitab, et kui saame näha selget vastavust teatud käitumisaspektide ja teatud materiaalse kultuuri aspektide vahel tänapäeva maailmas, siis selliseid seostatud käitumisaspekte saab arheoloogiliste andmete põhjal järeldada ka mineviku materiaalses kultuuris. Eeldatakse, et vastavus kehtib

kõikide olukordade puhul, kus inimeste tunnetuslikud ja käitumuslikud võimed olid sarnased tänapäeva inimeste omadega.

Järelikult, kui 12. sajandi kultuurkihist leitakse näiteks 19. sajandi sirbiga sarnane metallist ese, võime analoogia põhjal öelda, et ka 12. sajandi ese on sirp. Kuid analoogia, mille alusel peetakse 12. sajandist pärinevat eset sirbiks, hõlmab endas ka laiemat analoogiat nende kahe perioodi igapäevaelu vahel. Kui 12. sajandi ühiskonnas tunti sirpi, siis järelikult hariti ka põldu, kasvata ti, peksti ja jahvatati vilja, söödi teraviljatooteid. Ühe leiu põhjal saab luua analoogia peale konkreetsete esemete veel ka ühiskonnakorralduse kohta.

Kosso (2001: 62–64) lisab, et keskaste pole teooria sisu iseloomustav joon ning keskastme teooriad pole kindlat liiki teooriad, vaid tegemist on teooriate teatud kasutusviisiga. Sama teooriat võib ühes kontekstis kasutada keskastme teooriana, teises võib see kehtida “valmis teooriana”.²

Siinkohal tasub täpsemalt selgitada, kuidas arheoloogilise jäädvustuse põhjal esitatakse väiteid mineviku kohta. Mineviku kohta tehtud väidetest kokku moodustatakse “valmis teooria”, mida edaspidi saab kasutada keskastme teooriana. Näiteks on arheoloogid Saksamaal Siegi jõe ääres asuva Siegburgi linna hilis-keskaegsetes keraamikatöökodades läbiviidud uuringute tulemusena koostanud seal toodetud keraamika tüpoloogiat. Erki Rusow (2006: 43) kirjeldab, kuidas Siegburgi linnast leitud eri kuju- ja savinõude kildude murdepinna, pealispinna, vormi ja kaunistuste uurimise tulemusena on ära määratud, millised killud pärinevad Siegburgi töökodade erinevatest tootmisperioodidest.

Parim võimalus tüpoloogiat moodustada on kunagiste keraamikatöökodade jäänuste uurimine. Siis saab kindla tõendi, et teatud savikoostise, kuju ja kaunistusega savinõusid valmistati just selles töokojas. Kaevamiste käigus leitud erinevate ladestuste kil-

²“Valmis teooria” on valmis vaid tinglikus tähenduses. Alati jääb võimalus, et kui leitakse maapinnast uusi arheoloogilisi jäädvustusi, võidakse eelnevalt “valmis” olevat teooriat uute leidude valguses ümber hinnata või edasi arendada. Seetõttu kasutan mõistet “valmis teooria” jutumärkides.

lud, nõud ja äravisatud praaktööd (arheoloogiline jäädvustus) dateeritakse eri perioodidesse näiteks kildude hulgast leitud söe abil (kasutades keskastme teooria meetodit). Savinõude kildude murdepinna, pealispinna, vormi ja kaunistuste uurimise tulemusena kirjeldatakse, millised killud pärinevad Siegburgi töökodade erinevatest tootmisperioodidest (need on väited mineviku kohta). Kokku on moodustatud terviklik tüpoloogia: Russowi (2006: 43, 164) sõnul on arvukate väljakaevamiste tulemuste põhjal keskuse tegutsemisaeg jagatud kuueks perioodiks, mis kokku hõlmab ligi 700 aasta pikkust ajavahemikku.

Ühest küljest on selline tüpoloogia “valmis teooria”, kuid edaspidi kasutatakse seda ka keskastme teooriana. Näiteks on Pärnu linna kaevamistelt leitud suur hulk savinõukilde (need moodustavad arheoloogilise jäädvustuse). Kui Russow (2006: 164) mainib, et sarnase savikoostise ja ornamendiga kilde on leitud varem Siegburgist keraamikatöökoja 13. sajandisse dateeritud kihi kaevamistelt, esitab ta väite, mis on selles kontekstis keskastme teooria rollis. Siegburgi uurimustulemusi teades saavad arheoloogid järeldada, et Pärnust leitud savinõude killud on 13. sajandi Siegburgi töökojas toodetud nõude jäänused, esitades nõnda väiteid mineviku kohta.

Peale keskastme teooria peab Binford (1983: 37) oluliseks arendada üldist teooriat (*general theory*). Ta kasutab seda mõistet, et osutada üldistele käsitlustele selle kohta, miks olid kultuurisüsteemid organiseeritud nii, nagu nad olid (või on), ja miks need muutuvad ühest organiseerituse tasemest teise. Binford on seisukohal, et kui üldist teooriat ei arendata, siis puudub kriteerium, mille põhjal kindlaks teha, millisele staatilise materjali aspektile tähelepanu pöörata ja millisele mitte. Raab ja Goodyear (1984: 60) osutavad, et Binford pole seletanud detailselt üldise teooria struktuuri.

Nõnda ilmneb, et keskastme teooriad on arheoloogilise materjali tõlgendamise lahutamatuks osaks. Keskastme teooriate põhjal antakse tähendus arheoloogilisele materjalile ning esitatakse väiteid mineviku kohta.

KESKASTME TEOORiate MEETODI KASUTAMISE ANALÜÜS

Binford esitas keskastme teooriate programmi üldise meetodina, mida tõlgendamisel rakendada. Kui uurida arheoloogide tööd täpsemalt ning analüüsida, kuidas keskastme teooriaid tegelikult rakendatakse, ilmneb, et pole selge, milliste teooria loomise astmete vahele õigupoolest jääb keskaste.

Olen seisukohal, et mineviku uurimine ei koosne ainult kolmest osast: 1) arheoloogilise jäädvustuse vaatlus, 2) keskastme teooriad ning 3) jäädvustuse põhjal keskastme teooriate abil mineviku kohta väidete esitamine. Leian, et käsitlus keskastme teooriate kontseptsioonist on seni olnud liiga üldine ega anna täpset ettekujutust, kuidas arheoloogid seda meetodit kasutavad.

Võtan Binfordi esitatud arheoloogilise tõlgenduse mudeli täpsema vaatluse alla, et välja selgitada, kus keskastmed tegelikult asuvad, s.t millistes tõlgendusjärgkudes keskastme teooriaid rakendatakse.

Analüüsides arheoloogilise teooria loomise käiku, leidsin, et teooria moodustamisel saab tõlgenduses eristada kahte taset. Tõlgenduse esimene tase koosneb omakorda kolmest astmest. Seejärel läheb teooria loomise käik üle tõlgenduse teisele tasemele, millel eristan viit astet. Kuigi teen siin vahet esimesel ning teisel tasemel, hõlmab terviklik arheoloogiline teooria mõlemat.

Tõlgenduse esimene tase

Arheoloogilise tõlgendamise esimene tase on arheoloogilise uurimise eelaste, kus veel ei esitata väiteid minevikus toimunud sündmuste kohta, vaid analüüsitakse maapinnast leitud materiaalseid jäänuseid. Tõlgenduse esimene tase koosneb kolmest astmest: 1) materiaalsed jäänused, 2) I etapi keskastme teooriad, 3) arheoloogiline jäädvustus.

Eespool osutasin Kosso ja Binfordi väitele, et arheoloogide põhiliseks uurimisobjektiks on arheoloogiline jäädvustus, milleks on nende sõnul maapinnas asuvad materiaalsed jäänused. Nad jäta-
vavad täpsustamata mõistete “materiaalsed jäänused” ja “arheo-

loogiline jäädvustus” sisu. Kasutades mõisteid läbisegi, jätavad nad mulje, et nende jaoks on neil mõistetel sama sisu. Analüüsi käigus jõudsin aga järeldusele, et mõistete sisu on erinev. Pean oluliseks neid mõisteid täpsustada.

Olen seisukohal, et materiaalsed jäänused on mateeria asetus maapinnas, millele pole veel rakendatud ühtegi teooriat. See on vaatluseelne, olevikus olev mateeria asetus, mis võib olla nii äsja maapinda ladestunud või ka juba 1000 aastat maapinnas olnud, nii inimtekkeline kui looduslik. Maapinnast leitud materiaalseid jäänuseid uurides rakendatakse neile kõigepealt vaatlusteooriaid. Nende abil tehakse kindlaks, kas tegu on inimtegevuse mõjul moodustunud või looduslikku päritolu jäänustega. Samuti tehakse kindlaks, kas need on minevikku kuuluvad või nüüdisajast pärinevad jäänused. Nüüd on materiaalselele jäänustele antud esmane tähendus, mis aitab neid määratleda kas arheoloogiliste ehk minevikust pärinevatena või nüüdisaegsetena. Kui materiaalsed jäänused on määratletud minevikust pärinevana, saab neist arheoloogiline jäädvustus. Alles seejärel hakatakse seda uurima arheoloogiliselt.

Seega pole Kosso ja Binfordi väited, et arheoloogiline jäädvustus on inimtegevuse toimel tekkinud materiaalsed jäänused, otseselt valed, kuid neil jääb täpsustamata, et materiaalsed jäänused tuleb arheoloogiliseks jäädvustuseks teooriate abil kõigepealt klassifitseerida. Mitte iga materiaalne jäänus pole arheoloogiline jäädvustus, seega ei saa väiteid mineviku kohta esitada mitte materiaalse jäänuse, vaid arheoloogilise jäädvustuse põhjal.

Samuti ei eksi Binford öeldes, et arheoloogiline jäädvustus on olevikuline ja staatiline mateeria asetus, mis ise ei ütle midagi. Ta jätab aga täpsustamata, et arheoloogiline jäädvustus on see mateeria, mis ise on küll olevikus, kuid väitega, et see on *arheoloogiline* jäädvustus, paigutab ta selle päritolu minevikku. Sellele on juba rakendatud teooriaid, mis määratlevad selle nähtusena, mille kaudu võime midagi teada saada mineviku kohta. See pole enam teooriatest puhas mateeria asetus.

Seega algab uurimine tõlgendamise esimesest astmest ehk materiaalse jäänuste vaatlemisest — esemed on lihtsalt jäänu-

Tabel 1

TÕLGENDUSE ESIMENE TASE

Teooria loomise aste	Astme kirjeldus	Näide
1. Materiaalsete jää-nuste vaatlemine	Mateeria asetus maa-pinnas	Leid, mis identifitseeritakse inimluustikuna
2. I etapi “algseid keskastme teooriad”	Dateerivad teooriad	Luustiku kõrvalt leitud münt või keeraamika dateeritakse 13. sajandisse
3. Arheoloogiline jäädvustus	Mineviku konteksti asetatud materiaalsed jäänused	Luustik pärineb minevikust ja on seega arheoloogiline jäädvustus

sed ega ole veel asetatud arheoloogia konteksti. Veel pole teada, kas esemed pärinevad minevikust või on nüüdisaegsed (vt tabel 1).

Materiaalseid jäänuseid saab määratlada arheoloogilise jäädvustusena nende dateerimisega ehk mineviku ajalise konteksti asetamisega. Seda saab teha esiteks juba varem olemasoleva arheoloogilise teooria abil, milleks võib olla näiteks savinõukildude tüpoloogia. Kui aga sarnaseid materiaalseid jäänuseid pole varem leitud ning puudub arheoloogiline teooria, mille abil jäänuseid identifitseerida, või pole puhtalt vaatluse põhjal võimalik öelda, mis ajaperioodist jäänused pärinevad, siis peab kasutama loodusteaduslikke meetodeid. Näiteks saab materiaalseid jäänuseid asetada minevikku radioaktiivsüsinikmeetodiga, kui jäänustest leetakse sütt, või dendrokronoloogilise meetodiga, kui leetakse piisavalt suur puutükk.

Nüüd tekib küsimus: kas materiaalse jäänuse dateerimisel kasutavad teooriad on keskastme teooriad? Kas materiaalse jäänuse ja arheoloogilise jäädvustuse vahele jääv aste on ikka keskaste?

Leian, et seda tühikut ei saa nimetada keskastmeks Binfordi tähenduses, vaid see on esmane, algne keskaste. Binford annab keskastme teooriatele määratluse, mille järgi on need ühen-

davaks lüliks *arheoloogilise jäädvustuse kirjelduse* ja *minevikus toimunud sündmuste* vahel. Seega Binfordi definitsiooni järgi pole kohane nimetada dateerivaid loodusteaduslikke ja arheoloogilisi teooriaid keskastme teooriateks, kuigi ta ise seda teeb (1983: 53–54), sest dateerivad teooriad loovad ühenduse vaid *materiaalsete jäänuste* ja *mineviku ajalise konteksti* vahele. Need esitavad väite ainult eseme ajalise pärinemise kohta, kuid ei ütle midagi selle minevikusündmuse kohta, mis arheoloogilise jäädvustuse tekitas.

Nimetan seda astet I etapi keskastmeks. See aste jääb oleviku ning esimese mineviku poole suunduva astme, s.o arheoloogilise jäädvustuse vahele. Dateerivad teooriad muudavad materiaalsed jäänused arheoloogilisteks jäädvustusteks, asetades esemed mineviku konteksti. Just selles mõttes saab materiaalsete jäänuste ja arheoloogiliste jäädvustuste vahele jäävaid teooriaid nimetada keskastme teooriateks: need täidavad tühiku kahe astme — materiaalse jäänuse ja arheoloogilise jäädvustuse vahel. I etapi keskastme teooriad loovad esmase silla oleviku ja mineviku vahele, asetades olevikus vaadeldavad esemed minevikku.

Materiaalsete jäänuste määratlemine arheoloogiliste jäädvustustena on oluline uurimisetapp. Alles siis, kui selgub, et tegu on minevikust pärineva materjaliga, hakatakse uurimisel rakendada arheoloogilisi meetodeid.

Tõlgenduse teine tase

Tõlgenduse teises tasemes eristan viit astet: 1) konkreetse arheoloogilise jäädvustuse kirjeldus, 2) II etapi keskastme teooriad, 3) väited mineviku kohta, 4) III etapi keskastme teooriad, 5) “valmis teooria”.

II etapi keskastme teooriate abil luuakse arheoloogilise jäädvustuse põhjal väiteid mineviku kohta. Need väited ütlevad, miks arheoloogiline jäädvustus paistab meile sellisena, nagu me seda näeme; millised olid minevikus toimunud sündmused, millest jäi järele meile nähtav arheoloogiline jäädvustus. Selleks kasutatakse mitmesuguseid loodusteaduslikke ja arheoloogilisi teooriaid.

Arheoloogilise jäädvustuse põhjal tehtud kirjelduse ja mineviku kohta esitatud väidete vahele jääb Binfordi järgi keskastmena väljatoodud aste.

Selgitan oma seisukohta näitega (vt tabel 2): Kukruse 12.–13. sajandi kalmistu päästekaevamistel tehti vaatlusteooriate abil kindlaks, et XII matusel luustikul on tihedalt koos asetsevad jalad ja roided (Jonuks, Lõhmus 2010). Tekib küsimus, miks paiknevad matusel luud sel moel? Keskastme teooria järgi osutavad tihedalt paiknevad jalad ja roided surilinas matmisele. Sealt edasi esitatakse mineviku kohta väide, et enne matmist mähiti inimene surilinasse. Kahe väite vahele — “luustikul on tihedalt koos paiknevad jalad ja roided” ning “inimene maeti surilinas” — jääb üks neutraalne väide, mis ise ei ole tuletatud antud luustiku põhjal ja millel on universaalne kasutusulatus — keskastme väide.

Sellisel moel uuritakse arheoloogilise jäädvustuse eri aspekte ning esitatakse palju väiteid mineviku kohta. Edasi liigutakse järgmisele tasemele ja üritatakse öelda, miks tehti nõnda, nagu mineviku kohta esitatud väited meile ütlevad. Miks maeti inimene hauda surilinas? III aste üritab teha järeldusi antud ühiskonna üldisemate kommete ja kultuurilise konteksti kohta. Iga arheoloogiline uurimus selle astmeni ei pruugi jõuda. Tulemus sõltub vastavate kommete või kultuurilisi nähtusi seletavate keskastme teooriate tundmisest.

Siin peavad arheoloogid järelduste tegemisel ettevaatlikud olema, et mitte peale suruda oma mõtlemisviisi või stereotüüpe. Kultuuriliste ilmingute seletamisel eksisteerib ka valede keskastme teooriate kasutamise oht.

Selgituseks jätkan Kukruse XII matusel hualohku maetud inimese näitega: eelmises astmes esitati mineviku kohta väide, et surnu mähiti enne matmist surilinasse. Nüüd üritatakse saada aimu sellest, miks mähiti surnukeha enne matmist surilinasse. Kas selle taga on mingi uskumus, surnute matmise traditsioon või praktiline kaalutus? Oletame, et 13. sajandist on säilinud kroonika katke, milles kirjeldatakse, et tol ajal oli inimestel kartus surnute ees, ning surnukehad mähiti linade sisse, et nad ei saaks pärast surma ennast liigutada. Kui selline kirjeldus leitaks, võiks

Tabel 2

TÕLGENDUSE TEINE TASE

Teooria loomise aste	Astme kirjeldus	Näide
1. Arheoloogilise jäädvustuse kirjeldus	Konkreetsse jäädvustuse kirjeldamine loodusteaduslike ja arheoloogiliste vaatlusteooriatega	Luustikul on tihedalt koos paiknevad jalad ja roided
2. II etapi keskastme teooriad	Üldised loodusteaduslikud ja arheoloogilised teooriad	Tihedalt paiknevad jalad ja roided osutavad surilinas matmisele
3. Väited mineviku kohta	Konkreetsed väited selle kohta, mis sündmused minevikus toimusid	Enne matmist mähiti inimene surilinasse
4. III etapi keskastme teooriad	Üldised väited selle kohta, miks toimusid minevikus antud sündmused	Tol aja oli inimestel kartus surnute ees ning surnukehad mähiti linade sisse, et nad ei saaks pärast surma ennast liigutada
5. “Valmis teooria”	Konkreetsed järeldused antud ühiskonna kommete ja kultuurilise konteksti kohta	Surnukeha mässiti enne matmist surilinasse, sest surnuid kardeti

seda kroonika fakti kasutada III etapi keskastme teooriana ning saada aimu, miks suure tõenäosusega mähiti ka XII matuse surnukeha enne matmist surilinasse. Sellega jõuame arheoloogilise teooria loomise kõrgemale ehk “valmis teooria” astmele — väiteni, miks üks või teine tegu üldse tehti.

Nõnda tuleb nentida, et keskastme teooriate meetod pole selgesti mõistetav kolmeastmeline lineaarne mudel “arheoloogiline jäädvustus — keskastme teooriad — väited mineviku kohta”,

vaid erinevate vaatlusteooriate, loodusteaduslike teooriate, keskastme teooriate ja minevikku puudutavate väidete tihe võrgustik, kus keskastmed võivad jääda mitme astme vahele. Arheoloogilise teooria loomise protsessis eristan vähemalt kolme keskastme etappi:

1) materiaalsete jäänuste ja arheoloogiliste jäädvustuste vahele jääv etapp;

2) arheoloogiliste jäädvustuste põhjal tehtud kirjelduse ja mineviku sündmuste kohta esitatud väidete vahele jääv etapp;

3) mineviku sündmuste kohta tehtud väidete ja üldisemate kultuuriliste ilmingute seletuse vahele jääv etapp.

Sellest võib järeldada, et arheoloogilise teooria loomise käigus võib jääda keskaste iga kahe väite vahele. On oluline märkida, et kõikide nende keskastme etappide olemus on erinev. Neil on küll ühine nimetus “keskaste“, kuid seetõttu, et nad jäävad kahe olulise astme vahele. Sisult on need keskastmed aga erinevad. Esimese etapi keskaste on algne, selle käigus määratletakse eseme kuulumine minevikku, ilma et mineviku enda kohta veel järeldusi tehtaks. Teise etapi keskastme teooriate abil esitatakse väiteid mineviku kohta ning üritatakse seletada, miks on arheoloogiline jäädvustus selline, nagu näeme. Kolmanda etapi keskastme teooriad on kõige üldisemad. Need üritavad seletada, miks minevikus toimusid sündmused või kultuuriilmingud, mis tingisid konkreetsete tegudeni viinud olukorra, mis jättis endast järele tänapäeval nähtava arheoloogilise jäädvustuse. Erineva etapi keskastme teooriate abil üritame minna järjest lähemale konkreetse artefaktiga seotud arvatavatele mineviku sündmustele ja nende põhjuste käsitlemisele. Teooria astmed lähevad konkreetsetl arheoloogilise jäädvustuse uurimiselt aste-astmelt järjest suurema üldistamise suunas.

Nõnda ilmneb, et keskastme teooriate meetod on arheoloogias üks olulisemaid tõlgendamisvahendeid. Nõustun Kosso (2001: 89, 116) väitega, et keskastme teooriad on enam kasutatud ja mõjukamad, kui esmapilgul näib. Me peame teadma, mida otsida, et näha keskastme teooriaid toimimas. Kui keskenduda vaadeldavate andmete ning objekti ja minevikusündmuste vahelisele tõen-

duslikule lülile, näeme, et keskastme teooriad on tegelikult alati töös, kuid esinevad tõendites enamasti varjatult — keskastme teooriad toimivad ilma, et neid teadvustataks.

KOKKUVÕTE

Arheoloogiateadus üritab taastada mineviku sündmusi materiaalsete jäänuste ja tõendite abil. Põhiline ja fundamentaalne tööriist keskastmelises uurimises on analoogia meetod. Keskastme teooriad üldistavad olevikus kehtivaid seaduspärasusi ka minevikus kehtivaks.

Keskastme teooriate mõiste pärineb sotsioloogiast. Robert K. Mertoni järgi on need lüliks sotsiaalsete klasside alamastme kirjelduste ja sotsiaalse süsteemi kõrgastme teooriate vahel.

Keskastme teooria meetodi tõi arheoloogiasse Lewis R. Binford; see on põhiline kontseptsioon protsessuaalses arheoloogiakäsituses. Keskastme teooriad seovad kaasaegse arheoloogilise jäädvustuse põhjal tehtud vaatlused nende minevikusündmustega, mis tingisid olukorra, et arheoloogiline jäädvustus on selline, nagu see meile näib.

Keskaste on tühik uurimisprogrammis, mille on hõivanud erinevad teooriad üldisest teooria kogumist. Keskaste pole teooria sisu iseloomustav joon ning keskastme teooriad pole kindlat liiki teooriad, vaid tegemist on teooriate teatud kasutusviisiga.

Analüüsisin eespool keskastme teooriate olemust ja funktsiooni ning jõudsin järeldusele, et arheoloogiline uurimistöö ei koosne ainult kolmest osast — 1) arheoloogilise jäädvustuse vaatlus, 2) keskastme teooriad ning 3) jäädvustuse põhjal keskastme teooriate abil tehtud väited mineviku kohta, nagu Binford arvab. Teooria loomisel saab eristada kõigepealt kahte taset: tõlgenduse esimest ning teist taset. Need jagunevad omakorda mitmeks astmeks, kus iga astme vahele jääb keskaste.

Väidan, et arheoloogilise teooria loomise käigus saab eristada vähemalt kolme keskastme etappi: 1) materiaalsete jäänuste ja arheoloogiliste jäädvustuste vahele jääv etapp; 2) arheoloogilise jäädvustuse põhjal tehtud kirjelduse ja mineviku kohta esitatud

väidete vahele jääv etapp; 3) mineviku kohta tehtud väidete ja üldisemate kultuuriliste ilmingute seletuse vahele jääv etapp.

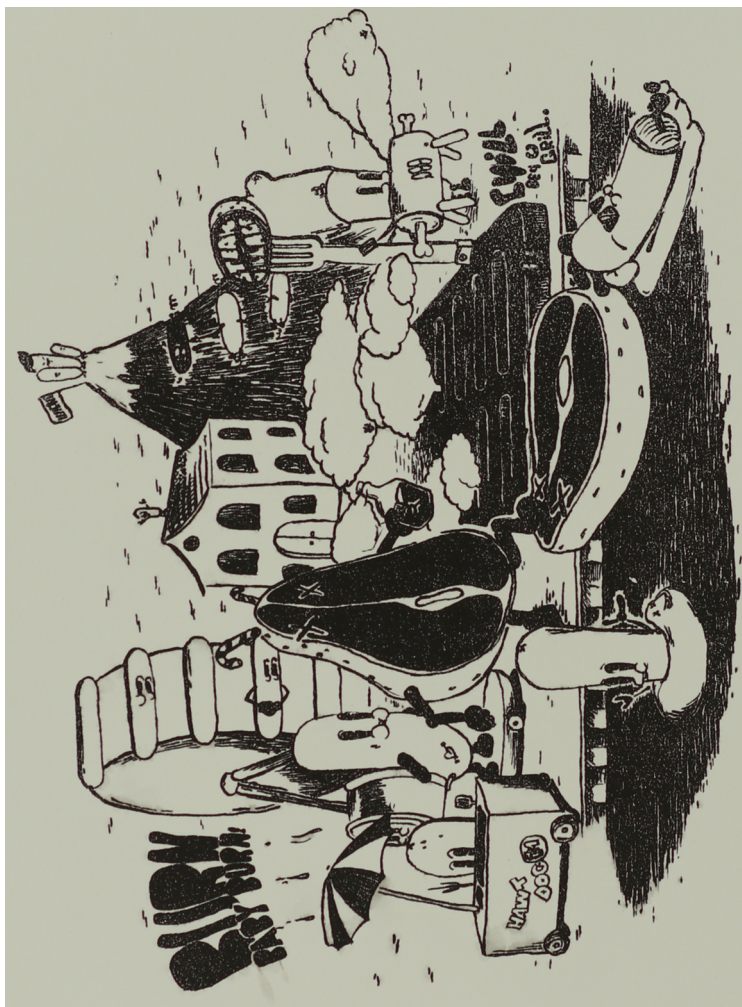
Seega on keskastme teooriate meetod arheoloogias üks olulisemaid tõlgendusvahendeid. See pole jäänud arheoloogiateaduse ajaloo osaks, vaid on oluline tõlgendusvahend, mida arheoloogid tihti enese teadmata aktiivselt kasutavad. Keskastme teooriad toimivad sõltumata sellest, kas neid teadvustatakse või mitte.

Kirjandus

- B i n f o r d, Lewis R. 1977. *For Theory Building in Archaeology: Essays on Faunal Remains, Aquatic Resources, Spatial Analysis, and Systemic Modeling*. (Studies in Archaeology.) New York: Academic Press
- B i n f o r d, Lewis R. 1983. *Working at Archaeology*. (Studies in Archaeology.) New York etc.: Academic Press
- B i n f o r d, Lewis R. 1988. *In Pursuit of the Past: Decoding the Archaeological Record*. With the editorial collaboration of John F. Cherry, and Robin Torrence. New York: Thames and Hudson
- G i l l, N. S. 2017. What You Should Know About the Rosetta Stone. ThoughtCo. Updated July 10, 2017. Vtancienthistory.about.com/cs/egypt/p/rosettastone.htm (26.11.2017)
- H o d d e r, Ian 1991. *Reading the Past: Current Approaches to Interpretation in Archaeology*. 2nd ed. Cambridge—New York: Cambridge University Press
- J o h n s o n, Matthew 2001. *Arheoloogia teooria: Sissejuhatus*. (Archelogos 1.) Tõlkinud Eero Heinloo jt; toimetanud Valter Lang. Tartu: Tartu Ülikool
- J o n u k s, Tõnno, Mari L õ h m u s 2010. Arheoloogilised uurinud Ida-Virumaal, Kohtla vallas Kukruse külas (Jõhvi khk) Tallinn-Narva mnt-l: 12.–13. sajandi laibakalmistu, põletusmatustega kalmistu, uusaegne teesillutus. Välitööde aruanne. OÜ Muinaslabor. (Käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis)
- J o n u k s, Tõnno, Mari L õ h m u s, Martin M a l v e 2011. Archaeological salvage excavations at Kukruse: A modern age road, cremation field and 12th–13th century inhumation cemetery: Preliminary results. — *Archaeological Fieldwork in Estonia 2010*.

- Tallinn, pp. 103–114. Vt www.arheoloogia.ee/ave2010/AVE2010_Lohmusjt_Kukruse.pdf (26.11.2017)
- K o s s o, Peter 2001. *Knowing the Past: Philosophical Issues of History and Archaeology*. New York: Humanity Books
- M e r t o n, Robert K. 1968. *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press
- R a a b, L. Mark, Albert C. G o o d y e a r 1984. Middle-range theory in archaeology: A critical review of origins and applications. — *American Antiquity*, Vol. 49, No. 2, pp. 255–268
- R u s s o w, Erki 2006. *Importkeraamika Lääne-Eesti linnades 13.–17. sajandil = Imported Pottery in West Estonian Towns between the 13th and 17th Centuries*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut
- T r i g g e r, Bruce G. 1995. Expanding middle-range theory. — *Antiquity*, Vol. 69, Issue 264, pp. 449–458
- T s c h a u n e r, Hartmut 1996. Middle-range theory, behavioral archaeology, and postempiricist philosophy of science in archaeology. — *Journal of Archaeological Method and Theory*, Vol. 3, No. 1, pp. 1–30

KRISTIN KOKKOV (1986) on lõpetanud Tartu Ülikooli bakalaureuse-õppe filosoofia erialal 2011, magistrikraad arheoloogia alal 2015, praegu TÜ filosoofia ja semiootika instituudi doktorant.

MIHKEL-KRISTJAN PANT

Kui lüüa reketiga vastu siga, tuleb välja hakkliha
(litograafia, 2017)

LUULET

Claus Ankersen

Tõlkinud Kersti Unt

BONO MINU NAABRUSES

Ma elan veidras naabruses,
kuhu näib koonduvat kõik.
Siin käivad kõik. Kõik. Ja ma mõtlen tõesti, et kõik.
Siin käivad Madonna ja Paris Hilton, Angelina Jolie, Pink, Elton
John ja
biitel Sir Paul käib siin, siin käib ka paavst — või vähemalt varem
ta käis,
praegu, kardan ma, ei lase nad teda sisse.
Christian Slater käib siin ja Richard Branson.
Ükspäev sõitis oma suures mustas Mercedes cld 320s kohale
Jeff Goldblum
koos George Sorosi noorima tütre Miriamiga,
sõitis otse minust mööda, see oli tõesti Jeff, ja parkis otse mu
maja kõrvale.
Üks kutt, kes näeb nii kummastaval kombel välja nagu Kenny
Rogers,
käib ostmas meie kohalikust Delist, mis paneb mind imestama:
kas mõni inimene
lihtsalt sünnibki hallipäisena?

**Bono in the hood. — While we wait. — The walk. — Toxic Tues-
days. Luuletused ilmuvad autori loal.**

Üks kutt, võiksin vanduda, et Alan Ginsberg, hängib kohalikus Tove'sis

koos ühe taanlasest luuleikooni onu Dannyga — kuradi viskipumbad.

Ernest Hemingway, alati joodavast umbes ja kaasas hulk kokteile, ja Clint Eastwood, kes alati veereb oma kabrioletis aeglaselt mööda nagu mõni kupeldaja, näidates kõigile oma naist ja kaht vanemat öde, kelle seltsis Clint

näeb välja nagu noor nõtke teismeline. Mõlemad käivad siin ühtepuhku.

Jimi Hendrix hängib Nemolandis, ta kondid klõbisevad kui marakad, ta mängib neil,

justkui oleksid need hulk elektriflööte. Peaks lisama, et elektriflööd on niisama

vana kui maailm, kuid

kuidas

on lugu *noortega* nagu Billy The Kid, Billy Joel või Billy Crystal. . . *Jah, härra.*

Ja Justin Bieber

See Justin Bieber. Too kutt lihtsalt armastab oma maasikakokteili, eks ole.

Hängib kogu aeg uues burgerikohas seal nurga peal.

Ta lennutatakse kohale eralennukis, topitakse Humvee limusiini ja sõidutatakse otse siia üles.

Või siia alla. Sõltub eelisõigustest ja eelistustest. Vahva kutt.

Peab olema üsna raske mängida kuueteistaastast, kui oled ise kakskümmend kaheksa.

Ja Olseni kaksikuid poleks mul tarvis ehk nimetadagi.

Vahel lähen ja istun seal nurga taga Bono seltsis. Ta hängib alati kohalike jobudega sealsamas lähedal platsil. Jumal ise teab, kuidas ta siit ülemaailmset ettevõtet juhib, kuid mingil kombel näib, et just seda ta teeb. Vaadake, see kõik on peidus prillides. Bono on kõigega ühenduses. Ühendatud nano-tech juhtmete külge, mis mõõdavad pulssi, südame- ja ajurütme, ja see kõik on peidus prillides. Iga paari tunni takka võtab ühendust abiline

ja küsib Bono käest tähtsaid asju majanduse ja rahu kohta maailmas ja Bono kuuleb seda kõike kuuldeimplantaadi kaudu. . . Ta vastab, pilgutades prillide taga üht või teist silma. Ja kuna ta pole eriti hea rööprähkleja, on tal sellisel hetkel üsna raske tavakohaselt vestelda.

Aga see ei takista teda püüdmast, ei. On üks naljakas sell see Bono. Väga isiklik seal oma prillide taga.

Väga uje. Tegelikult nii uje, et.

Keegi ei tea, kes ta niisugune nende prillide taga tegelikult on, ehk teda polegi seal. Bono. Äkki ongi ainult prillid ise, Bono, ta pole miskit muud kui raam nende prillide ümber. "Selge, see ongi nii," pöörnitseb Hemingway teda oma kiiktoolist toanurgas. Tavaliselt tuleb ta siia natukeseks ajaks umbes kümne paiku hommikul. Vaatab, kuidas ma töötan. Ernest ja Bono ei meeldi teineteisele. Ernest igal juhul pole Bonost erilises vaimustuses.

Mida Bono Ernest Hemingwayst mõtleb, ma ei tea. Ma ei usu, et ta teda üldse näeb. Ta ei tundu Hemingway juuresolekut märkavat. Aga teisalt jälle, mine sa tea. Nood prillid on konksuga. Bonoga ei tea sa kunagi. Ma elan veidras naabruses.

Kas ma juba ütlesin seda?

Te peaksite vahel läbi astuma, ma ütlen neile, et saatsite terviseid.

KUNI ME OOTAME

Kuni me ootame
homset
revolutsiooni
täiuslikku tulevikku
õiget kaaslast õiget elu
kuni käime lähimas baaris elavat õlut joomas
kuni tiirutame linnas
ja käime üritustel
keldrikorterites

kus tiigriõlu on alati tasuta
või Heineken maksab dollari
ja vaatame teisi
Kopenhaagen dk-st
kuni me niriseme
läbi päevast
läbi öistest tuledest
ja üksteisest
Euroopa rahaliidu noortest kel nii kõhnad jalad
ja nii kõhnad käed
mereröövlivuntside ja suurte sallidega klubirahvast
ja kõigist neist DJdest
DJde galaktikatest
teel homsesse
ja revolutsiooni juurde
kõigisse pühapaikadesse mis me endale loome
väljakutel, lossides koos kokaiinikute, taimetoitlaste
ja hašišitarvitajatega
valimisvõitlustes ja igapäevastel sünnipäevapidudel
ostukeskustes, bussides ja pildikastides
hulludena tantsusaadete ja geiürituste järele
miljonärisaadete ja võitude ja kümneaastaste küsitlemiste
järele
nagu olime meiegi
toona
kuni me ootasime
täiskasvanuks saamist ja õlleköhu kasvamist ja kiilaspea
tekkimist ja härrasmeheks sirgumist
kuni ootasime nagu ootame ikka veel
revolutsiooni
kuni ootame
revolutsiooni
kus laibad ripuvad laternapostide küljes

ja tänavatel põlevad lõkked südames on tulekahi
ja silmades pisarad ja
soontes veri
kuni me ootame vabastamist ja ajame taga lunastust, kardame
või igatseme ärakeelamist ja otsime
pidevalt midagi
kuni me ootame
üksnes maailma, puhast valget ja lahket maailma, söönud ja
küllastunud
ja õnnelikku maailma
ja hääletame vasakule ja paremale ja jätame tühjaks või ei
hääleta üldse ja
läheme tööle ja keedame lõunat ja jätame nõud pesemata ja
vaatame telekat ja peseme hambad
ja läheme magama
või jääme ärkvele
et võtta üks öine amps kebabiubrikus, Rio-Bravos või Delis
kuni me flirdime ja tantsime ja suudleme ja armastame ja
armastame
kuni unustame homse
kuni ootame revolutsiooni.

ME KÖNNIME ÜKSI

Meile oleks pidanud ütlema
et kõnnime üksi
Meile oleks pidanud avaldama
saladuse
et oleme loomad
igaüks enda oma
Aga karja hoiti koos
eks vanemad ole ka inimesed
looritatud nooruses ilmnas

pärast nelja käänakut
ristteede labürendis
et käime nende jälgedes
meie kahejalgsed
määratud aina avastama
ikka sama
et kõnnime üksi.

Meile oleks pidanud ütlema
et nad lähevad ära
Meile oleks pidanud ütlema
et meid jäetakse maha.

MÜRGISED TEISIPÄEVAD

Sellisel teisipäeval tahan mõnikord
kedagi tappa
näha süüdlasi kannatamas
ja süütuid võitmas
olgu nad kes iganes
ma tahan et iga tippjuht planeedil
kes toodab või müüb
 mürgiseid riideid
 mürgiseid toite
arreteeritaks ja pandaks inimsusevastaste kuritegude eest
avalikult vaatamiseks välja
nagu tehti keskajal
ja veelgi hullemini
et nad püsiksid liikumatult oma puust kaelakookudes
väljakutel
igaüks kaks nädalat
alasti nagu neisse üles näidatud usk
ma tahan riigistada kõik asjassepuutuvad korporatsioonid

enne kui rahvusriigid lagunevad
et kõik nende kogutud fantastilised summad
ära võetaks
ning kasutataks inimkonna suuremaks hüvanguks
mis iganes see ka poleks.

Tahan tappa vägeva siniverelise draakoni
kelle on sügavalt istutanud meie südamepaunadesse
need kes panustavad piiramatut potentsiaali
brändidesse ja karpidesse ja pakenditesse
et sundida meid toitma koletisi ja unustama et meie olemegi need
keda
oleme oodanud, jah,
näidised hopidest
keda samuti alt veeti.

Ma tahan kedagi tappa
ainult et loomulikult, sõjas
oleme kõik kaaslased
sõjas oleme kaaslambukesed

On aeg üleüldiseks hääletuseks
et näidata usalduse puudumist
teadmist et ei, me ei usu teie peadesse kavatsustesse
ei, me ei usu et teie teate paremini
ei, me ei usu, et päike ei tõuse enam
kui lüüakse puruks viimane riskifond
ja viimane intressiga laen
tühistatakse vaba inimese
üldiseks hüvanguks mis iganes see ka oleks.
Aga see on teisipäevane asi. Kolmapäeviti on lugu
enamasti sootuks teisiti. Ma mõistan
et on väga sobimatu, kui mitte
sootuks metslaslik
soovida halba struktuuride

teenritele, etturitele kes hoiavad
ülal süsteemi vihmavarju
ori-planeet-pank-maailm-tarbimine-et olla vaba
vaadake — see pole isiklik
soovida propageerida teistmoodi meemi
meemide küllusearve
süsteemide vikerkaart
kus kõik räägivad kui mitte ühel
siis mitmel häälel
kolmapäeviti ma tean
et meid on nii vähe
et 98 protsenti räägib
ülemise 1 protsendi eest ja ülejäänud
üksiklased on laiali üle maa
sobimatud, ülejooksikud, kunstnikud
liiga vähe et see midagi loeks
nii nagu kõik selles meeletahutuses.

Neljapäeviti valdab mind sageli lootus
ja ma usun, et peagi saabub muutus
tõuseb utoopiline päike
ja inimesed ühendavad käed
lõpetades selle jubeduse
muutudes lilleks
vabalt kõlavaks vikerkaareliseks imeks
aga jah, lähedal on reede
ja reedeti
lähen ma tantsima koos teiste sobimatutega
uimastades pead tööstuse jääkidega
ühe ja teise joogiga
kõrgelennuliste mõtete ja roheliste nägemustega
kuni reedest saab laupäev
piknikud ja rämpstoit ja ehk ka jalutuskäik järve ääres

kuni pühapäevast saab esmaspäev
mil ma sageli leian end vaatamas
ulakasse taevasse ning kõmisev hukatus
mu solar plexuses sosistab
et küpsemas on sõda ning et on aeg
teispäevseks r/evolutsiooniks
NÜÜD!

CLAUS ANKERSEN (1967) on Taani kirjanik ja installatsioonikunstnik, nn *performance*'i-poesia esindaja, esinenud korduvalt ka Eestis.

EESTI VÄHIREGISTRI LOOMISE LUGU JA KÄEKÄIK

Mati Rahu

*Ei ole vaja, et torulukksepp kirjutaks torudest, [---]
kuid teadur, võib-olla ainulaadsena ameti- ja kutsealade
seas, peab esitama dokumendi näitamaks, mida ta tegi,
miks seda tehti, kuidas seda tehti ja mida sellest õpiti.*

Day, Gastel 2006: ix

Jaanuaris 2018 saab Eesti Vähiregister (EVR) 40-aastaseks. Sel puhul panen kirja alljärgnevad meenutused vähiregistri kui meie meditsiiniregistrite lipulaeva sünnist ja esimesest 20 tegevusaastast. Artikkel peaks kergendama nende tööd, kes aastakümnete pärast hakkavad arhivaalide najal süüvima riigi inforessursside tekke ajaloosse.

Olen pika aja vältel, alates 1979. aastast (Rahu 1979) kirjutanud vähiregistrist korduvalt. Et mitte hakata juba ilmunut uuesti looma, kasutan artiklis mõne varem üllitatud ingliskeelse tekstiosa eestindust. Püüdsin järgida iga käsitletava perioodi keelepruuki koos selle terminite ja ametlike nimetustega, millest paljusid ei tarvitseta enam tunda.¹

Mälu aitasid värskendada isiklikud dokumendivarud ja üles tähendused, mida olen mitmest kolimisest hoolimata ning Tervise Arengu Instituudi epidemioloogia ja biostatistika osakonna kahe

¹Nt Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituudi direktori käskkirjades hakati 1976. aastal varasema *noorema* ja *vanema teadusliku töötaja* asemel kasutama *noorem-* ja *vanemteadurit*. See, mis nüüd on *vähipaige*, oli 1986. aastani *vähkkasvaja lokalisatsioon* ja *vähilokalisatsioon*; praegust *haigestumuskordajat* tunti varem *haigestumise näitajana* ja *haigestumusnäitajana* jms (vt Rahu 2013).

paberihundi kiuste pidanud säilitamist väärivaks. Kohtades, kus tekkis kahtlus, otsisin abi instituudi arhiivist, internetist või tead-jamatelt, kelle nimed olen tänuavaldusse kandnud.

Seega jutustan, miks praegu Tervise Arengu Instituudi koos-seisu kuuluvat vähiregistrit vaja oli, milliste asjaolude kokkusat-tumise tõttu ta tekkis ja millises rütmis ta areng kulges. Ma ei ole oma loole värve lisanud, kõik on elust võetud. Need lugejad, kel on alailma näppude all sülearvuti tagasihoidliku kõvakettamahu-ga 128 GB ning käeulatuses mälupulk 32 GB ja väline kõvaketas 1 TB, peavad tublisti pingutama mõistmaks raskusi, mis 1970.–1980. aastatel kaasnesid 50–100 MB-se andmemassiivi salves-tamise, säilitamise, parandamise, ajakohastamise, kopeerimise ja analüüsimisega.

MIDA KUJUTAS ENDAST NÕUKOGUDE LIIDU VÄHISTATISTIKA

Vähi registreerimist alustati Nõukogude Liidus (NL) 1953. aastal. Registreerimise juhtroll kuulus onkoloogiadispanseritele, millel lasus vastutus vähihaigete ravimise ja eluaegse jälgimise, and-mete kogumise ja iga-aastaste statistiliste aruannete koostamise eest. 1961. aastast alates hakati vähi esmasjuhtudele lisama pärast surma diagnoositud haigusjuhte ja 1965. a tehti kohustuslikuks vereloome- ja lümfoïdkoe pahaloomuliste kasvajatate registreeri-mine. Seega olid lääneriikidega enam-vähem võrreldavad and-med NLis olemas alates 1966. aastast, kuid puudu jäi paljust: ei tuntud teiste riikide vähiregistrite tegevust, suhtuti hoolimatult andmete kvaliteedi kontrolli, ei kasutatud rahvusvahelisi klassi-fikatsioone, andmekogumisel eirati teadustöö vajadusi.

Kui loosung “nõukogude haiged on kõige tervemad haiged kogu maailmas” kuulub lühianekdootide varamusse, siis kirjasõ-nas väljendatud arusaam, et ainult sotsialismi tingimustes saab teha korralikku vähistatistikat, oli NLis vähi registreerimist saat-nud ideoloogiline dogma. 1978. aastal väitsid riigi vähistatistika üleoleku apoloogeetid tõemeeli, et NLis on ligi 150 rahvastikupõ-hist vähiregistrit. Epidemioloogid, kes olid kursis mujal maailmas tehtuga, ei sõandanud nimetada vähiregistriks iga onkoloogiaasu-

tust, mille üheks kohustuseks oli esitada kiiresti, kaks nädalat pärast aasta algust mõned aruandetabelid rahvastiku vähihaigestumuse kohta eelmisel kalendriaastal.

Omaette teema oli vähiandmete kogumine ja säilitamine, sest arvutustehnika kasutamises, sh haiguste registreerimisel, jäi NL Läänest kaugemale maha.² Aastatel 1977–1979 võeti ette otsustav katse hakata NLi oblastites ja oblastilise jaotuseta liiduvabariikides vähi registreerimist “tsentraliseerima ja komputeerimiseks”. Üldidee oli, et kogu NLis leviks 1973. aastal Valgevenes kasutusele võetud “pahaloomuliste kasvajatega haigeid iseloomustava informatsiooni tsentraliseeritud raaltöötamise süsteem” arvutil Minsk-32. Üritus luhtus, põhjenduseks toodi töö organiseerimatus, paberi vähesus (ei suudetud paljundada klassifikaatoreid ega juhendeid) ning arvutite ja pädevate töötajate puudumine.

Midagi head ei tulnud välja ka 1983. aasta kavatsusest evitada NLi 13 piirkonna (30 mln inimest, 12% rahvastikust) onkoloogiadispanserites “eksperimentaalne tsentraliseeritud informatsiooni-töötlus”. Tõenäoselt võeti eeskujul USAs 1972. a algatatud SEER-programmist — vähiregistrite võrgust, mis kattis tollal umbes kümnendiku rahvastikust. NLis läks nagu ikka: ettevõtmise korraldajad kurtsid paar aastat hiljem korralduslike ja finantsraskuste üle. Ehkki Eesti oli eelläbirääkimiste ja kokkulepeteta arvatud katsepiirkondade hulka, õnnestus meil jääda kõrvaltvaatajaks. Kohe torkas silma, et kogu tegevus oli suunatud andmetöötlemisele, täielikult jäeti unarusse töötajate väljaõpe, andmete terviklikkuse ja täpsuse tagamine. Tolle loo juures oli hea see, et 1983. a

²Teatavasti kehtestasid lääneriigid pärast Teist maailmasõda sotsialismimaadele elektronarvutite müügi embargo. NLis hakati 1950. aastatel valmistama algupäraseid arvuteid, kuid 1970ndate algusest alates võeti suund arvutitehnoloogia ja -programmide näppamisele Läänest. Nii või teisiti, onkoloogiadispanserites, -osakondades ja -kabinetides, kus valmisid aastaaruanded vähihaigestumuse ja -ravi kohta, arvutid puudusid ning kogu statistika tehti käsitsi, paberdokumentide lappamise teel.

tunnistati: paljudes NLi piirkondades pannakse statistilistes tabelites ekslikult kokku invasiivsed ja preinvasiivsed³ vähid.⁴

1986. a novembris nenditi NSVLi Tervishoiuministeeriumi märgukirjas, et onkoloogiaasutuste aastaaruanded näitavad vere-loome- ja lümfoidkoe pahaloomuliste kasvajate registreerimise ebarahuldavat seisut. Mitmes liiduvabariigis ületas nendesse haigustesse surnute arv haigestunute arvu, kogu riigis oli esmasjuhtudest vaid 80% morfoloogiliselt kinnitust leidnud. Kui arvestada, et pahaloomuliste kasvajate registreerimine oli alanud 33 aastat varem, siis seda laadi teadmine ei rõõmustanud.

NLis eristati kahte vähistatistikat: kiire aruandluse (s.o ametlikku) statistikat ja teadusele suunatud statistikat (nn teadusliku vähistatistikat; Merkov, Tšaklin 1962: 13–14). Esimest neist, nt aastal 1986, esindas tabel esmaste haigusjuhtude kohta vähipaikmeti (13 vähipaiget ja kõik paikmed kokku) ning meeste ja naiste vanuserühmiti (0–29, 30–39, 40–49, 50–59, 60–69, 70 aastat ja vanemad, kokku). Kõik arvud olid usina käsitsi loendamisega saadud ja igavesed. 1974. aastal kirjutatud tegevuskavas kasvajate registri rajamise kohta Eestis (vt allpool) olin teinud üldistuse: “Süsteemi puudustest tulenevalt ei suuda Nõukogude Liit esitada rahvusvahelistele nõuetele vastavat vähihaigestumuse statistikat ega osaleda võrdväärse liikmena riikidevahelises koostöös statistika ja epidemioloogia valdkonnas.”

Samal ajal esitasid Taani (vähiregister loodi 1942), Soome (1952), Iisraeli (1960) ja paljude teiste riikide vähiregistrid oma haigestumusandmed rahvusvahelise haiguste klassifikatsiooni kolmekohaliste rubriikide ja rahvusvaheliselt kokkulepitud vanuserühmade kaupa (0, 1–4, 5–9, ..., 75–79, 80–84, 85 aastat ja vanemad). Haigusjuhud talletati isikustatud kujul registri andmebaasis, milles vajaduse korral tehti parandusi; suvalisel ajal sai välja trükkida uue tabeli uute arvudega. Registri haigestumusand-

³Preinvasiivseks vähiks nimetatakse vähi varajast vormi. *Toim.*

⁴Kui ma 1978. a vahetasin sel teemal kirju ühe Valgevene süsteemi loojaga, siis vastati, et kooskõlastatult NSVLi Tervishoiuministeeriumiga tuleb preinvasiivsed vähid kõigis aruandetabelites teistega kokku liita.

mete kvaliteeti iseloomustati mitme näitajaga. Registri andmebaas lõi eelduse keerukamate epidemioloogiliste uuringute, nt kohortuuringute tegemiseks.

Et tagada ühe või teise NLi haldusüksuse rahvastiku vähihaigestumuse võrreldavus teiste riikide vähiregistrite andmetega, tehti hulgaliselt epidemioloogilisi uuringuid. Nende eesmärk oli koguda väljavalitud piirkonnas kõikvõimalikest andmeallikatest teavet vähijuhtude kohta ja tabeldada need rahvusvaheliselt tunnustatud kujul. Enamasti pidi teadur kujundama oma registreerimisvormi, millele kandis iga vähijuhu kohta kogutud andmed. Säärast tegevust, olemuselt väikesemahulist vähiloendust, kutsuti “statistiliste andmete täpsustamiseks”. Tuli ette olukordi, kus soov andmeid täpsustada ei täitunud, sest algdokumente polnud säilinud. Ametliku vähistatistika parandamisele (ja tsensuuri iseärasustega kohanemisele) kulutasid nõukogude epidemioloogid aastakümnete jooksul hulga aega, talenti ja energiat. 1992. a septembris kirjutasin (Rahu 1992) ühemõtteliselt, et nõukogude vähiepidemioloogia ajalugu on sisuliselt ametlike vähihaigestumuskäitajate parandamise lugu.

Suur osa selliseid epidemioloogilisi uuringuid sooritati kandidaadi- ja doktoriväitekirjade koostamise käigus. Käsitletavas piirkonnas valitses “teaduslik vähistatistika” seni, kuni väitekirj valmis sai. Pärast jätkus kõik jälle vanaviisi.

MINU VÄHILOENDUSED

Vähijuhtude kokkulugemise ristsed sain ajavahemikus 25. juunist 17. juulini 1966, kui korjasin andmeid kursusetööks “Pahaloomuliste kasvaja geograafilise leviku iseärasustest Kingissepa rajoonis (aastatel 1962–1965)”. Tööd juhendasid Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituudi (EKMI) vanem teaduslik töötaja Maret Purde ja Tartu Riikliku Ülikooli dotsent Endel Varep. Bioloogia-geograafiateaduskonna IV kursuse üliõpilasena allkirjastasin oma uurimuse 3. aprillil 1967 ja esitasin selle kateedri juhatajale.

Lappasin Saaremaal, peamiselt Kingissepa rajooni haiglas, läbi hulga dokumente, mille seas olid dispanseerse vaatluse kontrollkaardid, ambulatoorse haige individuaalkaardid ja surmaaktid. Niimoodi kogunes rajoonis aastate 1962–1965 kohta kokku 369 vähi esmasjuhtu, millest igauhe kandsin sedelile (joonis 1). Maarahvastikus diagnoositud 312 vähijuhtu märkisin kaardile: sellel tähistas iga juhtu punkt asulas, kus haigestunu elas.

arvestatav (emaarsti) aasta

1967 N 1967

72 72

Pihla P.

Riiva-Pihla k.

Kõljala sov. põlluköde.

Ca: uterus fac. ki. multil. localis.

II

diagnost. →

vanus arvestatav →

vanus arvestatav →

kliiniline quypmillega arsti ütle

Joonis 1. 1967. a kursusetöös vähijuhtu kohta koostatud sedel ja sellel olevad tunnused (väljavõte aruandest).

Kingissepa Riikliku Statistika Territoriaalsest Inspektuurist sain linna- ja maarahvastiku arvu. Et vajasin Kingissepa linna mees- ja naisrahvastiku andmeid viie aasta vanuserühmadena, pidin lisavaeva nägema. Täitevkomitees oli iga linnaelaniku kohta sisse seatud kartoteegikaart. Sirvisin kogu kartoteegi läbi, vedasin oma tabeli lahtritesse kriipse ja saingi lõpuks kätte Kingissepa elanike soo- ja vanuskoosseisu. Hiljem kinkisin tabeli koopia selle vastu huvi tundnud statistika inspektuurile.

Samal suvel viibisid Saaremaa külades EKMI vähiepidemioloogid. Maret Purde juhitava ekspeditsiooni käigus uurisid nad rahvastiku tervist. Kahjuks ei puutunud me kokku.

Järgmise entusiastliku dokumentide lehitsemise võtsin ette diplomitööd tehes (juhendaja Maret Purde). Selles käsitlesin Eesti maarahvastiku vähihaigestumust aastatel 1963–1966 viies sotsiaal-majandusrajoonis. Vabariiklikus Tallinna Onkoloogia Dispanseris (edaspidi onkoloogiadispanser) valisin vähiteatiste virnadest välja maarahvastikus diagnoositud vähijuhud ja hakka-

sin leitud 5721 teatist hunnikutesse jaotama. Oli ju vaja tagada, et lõppkokkuvõttes saaksin suurtele ruudulistele lehtedele joonitud tabelitesse kirjutada arvud, mis näitaksid vähijuhtude jaotumist soo, vanuserühma, vähkkasvaja lokalisatsiooni ja sotsiaalmajandusrajooni järgi.

“Haigestumise näitajate” rehkendamiseks vajasin rahvastiku soo- ja vanuskoosseisu andmeid. Ainus viis nende saamiseks oli minna EKMI kirjaga Statistika Keskvalitsusse Endla tänaval ja kirjutada lauale toodud tabelitest arvud ümber kaasavõetud lehtedele. Olin protseduurireeglites võhik ja arvasin, et vajalike andmete kirjapaneku järel täna, krahman lehed kaasa ja kõnnin minema. Aga ei, lehed pidid jääma Statistika Keskvalitsusse ootama, kuniks igaihe nurka lüüakse templijäljend “Для служебного пользования”⁵ ja nad saadetakse koos kaaskirjaga posti teel instituuti. Ilmselt oli minu kavatsus lehtedega uksest välja marsida kahtlase mulje jätnud, sest mõni päev hiljem käis mu kodus minu isikut kontrollimas keegi meesterahvas. Isa viibis parajasti majaesisel murulapil ja kinnitas, et Mati Rahu elab tõesti selles ja selles korteris. Isa antud kirjelduse järgi taipasin, et külaline oli Lembit Tepp, ainus isik, kellega Statistika Keskvalitsuses rahvastikuandmete asjus suhtlesin.

Edasi läks “haigestumise näitajate” rehkendamiseks elektromehaaniliste klahvarvutite abil. Need rehkendused tegin oma juhendaja abikaasalt Ülo Purdelt, Tallinna 20. keskkooli direktorilt laenuks võetud klahvarvutiga onkoloogiadispenseri uues hoones Hiilul. See hoone oli valminud 1966. a ja sinna olid kolinud Mitsuurini (praegu Wismari) tänavalt ka EKMI vähiepideemioloogid.

Elektronarvutit nägin esimest korda viimase kursuse üliõpilasena 1968. a kevadsemestril, kui klassivend Mati Tombak arvutas Tallinna Polütehnilise Instituudi (TPI) arvutuskeskuses Minsk-22 abil mulle vajalikud statistilised näitajad.

Kandidaadiväitekirja teema “Mao-, kopsu- ja naha pahaloomuliste kasvaja levik Eestis (statistika ja nosogeograafia)” kujunes välja eelnenud tööde loomuliku jätkuna, sest lihtsalt nägin, et Eesti andmed tuleb teha võrreldavaks teiste riikide omadega.

⁵Vn k Ametkondlikuks kasutamiseks. *Toim.*

Esialgne mõte oli esitada väitekirjas andmed kõigisse pahaloomulistesse kasvajatesse haigestumuse kohta Eestis 1963–1972, aga minu Moskva-poolne juhendaja Viktor Dvoirin selgitas, et sellise mahuga töö oleks liiast. Ta kärpis mu plaani ja sõelale jäi kolm sagedamat vähilokalisatsiooni.

Kõigepealt tuli valmistada haigusjuhtude registreerimise kaart (joonis 2), mille sisu vastaks töö eesmärkidele. Esimese sammuna kandsin kaartidele vähiteatiste info. 1971. a valmis EKMI hoone Hiiul (Hiiu 42), mis asus onkoloogiadisperserist mõnesaja meetri kaugusel ja kuhu siirdus instituudi rahvas Ravi tänava majast ning mujaltki. Onkoloogiadisperseri peaarsti Aleksander Gavrilovi ja tema asetäitja organisatsioonilise ja metoodilise töö alal Joosep (ka Jossif, Joseph) Beltšikovi loal tassisin oma tööruumi hunnikute kaupa vähiteatise, mille andmed kandsin registreerimiskaartidele. Tihti abistasid mind selles kolleegid. Kui too etapp lõppes, hakkasin lisaandmeid koguma dispanseerse vaatluse kontrollkaartidelt, ambulatoorse haige individuaalkaartidelt ja haiguslugudest. Kui onkoloogiadisperseri allikad olid ammendatud, korjasin lisa teistest Tallinna meditsiinasutustest, sh sõjaväe-, raudtee- ja siseministeeriumi haiglast. Peale Tallinna käisin veel 13 linna haiglates, kus oli kas onkoloogiadisperser, -osakond või -kabinet. Kokku sirvisin läbi ligi 27 000 lahanguprotokolli, mis kajastasid lõviosa aastate 1963–1972 lahangu-test. Nendest protokollidest 1,6% vaatasin ühise uuringu (Purde jt 1972) käigus läbi koos Maret Purdega. Paljudel juhtudel tuli lisateavet pärida arstidelt, medõdedelt, aadressbüroost ja aadresslaudadest.

Andmete kogumise käigus viibisin Eesti paigus, kus ma varem polnud käinud, ja kohtusin paljude abivalmis inimestega. Mäletan 1972. a detsembris kokkusaamist Rakvere haigla patoloogi Vladimir Sirotkiniga, koguka habemikuga, kes siunas äsja temani jõudnud salajast ringkirja, millega keelati kirjutada lahanguprotokolli surma algpõhjuseks äge alkoholimürgistus. Eesti Rahva Muuseumis sain etnograaf Tamara Habichtilt ülevaate suitsusaunade esinemisest valdades. Geograaf Kallio Kildema varustas mind andmetega loodusmaastike tüpiseerimise kohta; ta võttis mind vastu oma korteris Mustamäel, ja ühel korral, kui tупpa as-

PEREKONNA-		ees- ja isanimi		ADDRESS	
1	LOKALISATSIOON	magu /226/		14	LINN /301-350/
		kopsud /228-234/		15	ALEV /401-430/
		nahk /267-280/		16	Tänav, maja, korter
2	SUGU mees /222/ naine /223/			17	RAJAOON /501-520/
3	VANUS /1;2;...;98;99/			18	KÜLANÕUKOGU /601-680/
4	... 0-4;5-9;...;80-84;85/101-118/			19	Kala
5	Sünniaasta			20	LINNAEL. /300/ MAAEL. /500/
6	HAIGESTUMISE AASTA /963-972/			21	Peatse /281/
7	RAHVUS /120-128/			22	Disp. vaatluse korterkaart /930/
8	HISTOLOOGIA (nahk)	bas. nahk /133/		23	Ambul. haige ind. kaart /925/
		lamerak. /134/		24	Haiguskogu /903/
		muu /135/		25	Protokoll IV kst. grupi kohta /248/
		metast. /136/		26	Lahanguprotokoll /216/
9	Diagnoos HISTOL. /144/ SURT. /145/			27	Statist. lahkum. kaart /266/
10	Eluolukorrad	/	/	28	Surmadunnistus (15end) /246-247/
11		/	/	29	/
12		/	/	30	/
13	Ametk. asutus	/400/			

Joonis 2. 1970. aastate esimesel poolel kandidaativäitekirja andmete kogumisel kasutatud registreerimiskaardi esi- ja tagakül.

tusin, tuli raadiost parajasti Ameerika Hääle saade. Klimatoloog Peeter Karing, endine toakaaslane Pälsoni tn ühiselamus, andis Sakus agrometeoroloogia laboratooriumis minu käsutusse kaardid summaarse päikesekiirguse aastasummade jaotusest. Kõiki häid inimesi ei jõua siinkohal loetleda.

Töö tulemusena tekkis hulk kartoteegikaste, mis sisaldasid 15 436 registreerimiskaarti: just nii palju diagnoositi Eestis kümne aasta jooksul mao, kopsu ja naha pahaloomulisi kasvajaid. Edasi läksid need minivähiregistri andmed Eesti Raadio arvutuskeskuse elektronarvutisse Razdan-3. Tollal käis registreerimiskaartidele kirjutatud arvuliste koodide ja rahvastikuandmete siestamine nii, et oli üks aparaat — teletaip, mille klahvidele vajutamiseга kodeeriti omakorda kõik arvud aukudena paberlindile. Seda augustatud perfolinti luges arvuti, et salvestada andmed magnetlindile. Ise ma üldjuhul perforeerimise ega salvestamisega ei tegelnud, selle töö tegid EKMI rahastusel raadio arvutuskeskuse töötajad. Küll tuli mul kasutada teletaipi oma kirjutatud programmide kandmisel perfolindile ja seejuures teha perfolindijuppi-

de kokkukleepimisel lähemat tutvust Flora nitrotselluloosliimiga Ago.

Standardsed Razdan-3 programmid tagasid vaid haigusjuhtude arvude ja tavaliste haigestumuskordajatega tabelite saamise. Ise kirjutasin juurde mõned programmid, mis võimaldasid tabeldada vanuse järgi “standardiseeritud haigestumusnäidud” ja trükida välja kartogrammid nende näitude jaotusest piirkonniti (külanõukogud, rajoonid, sotsiaal-majandusrajoonid). Standardiseerimisel võtsin loomulikult eeskuju vähiregistrite haigestumusandmeid sisaldavast kogumikust *Cancer Incidence in Five Continents* (Doll jt 1970) ja pöörutasin täiest rauast — kasutasin Euroopa, maailma ja Aafrika standardrahvastikku.⁶ Mitut liiki lisaarvutusi oli otstarbekas teha TPIs elektronarvutiga Nairi-2 ja miniarvutiga WANG-2200 A ning (ei mäleta, kus) kalkulaatoriga Iskra-111.

Nii nägi välja minu kolmas vähiloendus, mis lõppes väitekirja kaitsmisega Moskvast 1975. a jaanikuus. Aastate möödudes, kui vähiregister hakkas kaela kandma, ilmnes äkitselt, et onkoloogiadisperseris olid aastate 1963–1967 vähiteatiseid ruumipuuduse tõttu hävitatud. Kui me nüüd siit-sealt loeme, et vähiregistris on vähihaigestumusandmed olemas alates 1968. aastast, siis tasub teada: eelnenud viie aasta dokumendid kadusid kellegi hoolimatusel tagajärjel. Küll on aga säilinud haigestumusnäitajad kolme vähipaikme kohta nende tarbeks, kes kavatsevad analüüsida haigestumuse ajatrendi.

⁶Vähistatistikas ja -epidemioloogias tihti kasutatava maailma standardrahvastiku kaalud vanuserühmiti on järgmised (Doll jt 1970 järgi): 0–4 aastat — 0,12, 5–9 — 0,10, 10–14 — 0,09, 15–19 — 0,09, 20–24 — 0,08, 25–29 — 0,08, 30–34 — 0,06, 35–39 — 0,06, 40–44 — 0,06, 45–49 — 0,06, 50–54 — 0,05, 55–59 — 0,04, 60–64 — 0,04, 65–69 — 0,03, 70–74 — 0,02, 75–79 — 0,01, 80–84 — 0,005, 85 ja vanemad — 0,005.

TEEL EESTI VÄHIREGISTRI TEKKE POOLE

Vähiregistri loomine sai teoks seetõttu, et 1970. aastate keskpaiku leidis aset tavatu huvide kokkulangemine erakordselt soodsas keskkonnas. Selgitan seda järgnevalt.

ESITEKS, onkoloogiadispanser oli 1966. aastaks enam-vähem tsentraliseerinud vähijuhtude arvestuse. Sellest aastast alates oli onkovõrgus kasutusel ääreperfokaart, mis kujutas endast dispanserise vaatluse kontrollkaardi laiendatud varianti. 1976. a kohandati see perfokaart arvutitöötluseks (sisaldas koodilahtreid). Onkoloogiadispanser ja Statistika Keskvalitsuse arvutuskeskus olid sõlminud lepingu, mille järgi aastatel 1971–1975 pidid seni käsitsi (nt perfokaartide sorteerimisega varraste abil) koostatud aruandetabelite asemele tulema elektronarvuti tehtud tabelid. Päris ruttu jõuti onkoloogiadispanseris arusaamisele, et arvuti ei tee elu kergemaks, sest on ülemäära kallis ja tülikas. Lihtne näide. Kui juba salvestatud haigusjuhu tunnustest oli vaja midagi parandada, nt diagnoosi koodi, tuli kõik selle haigusjuhu andmed uuesti arvutisse sisestada. Statistika Keskvalitsuse arvutuskeskuse arvuti Minsk-32 andmetöötlusprogrammid olid oma ajale kohaselt kohmakad, iga (aruande)tabeli jaoks kirjutati eraldi programm. Niisiis tahtis onkoloogiadispanser paremat lahendust leida.

TEISEKS, Eesti Raadio arvutuskeskuses valmis aastatel 1969–1972 Razdan-3 andmetöötlussüsteem SODI (akronüüm tuleneb süsteemi venekeelsest nimetusest). Töö eestvedaja Leo Võhandu TPIst oli USAs stažeerimise ajal tutvunud moodulprogrammeerimise ideedega, mis leidsid nüüd rakendust SODIs. Iga-suguste sagedustabelite koostamine muutus lihtsamaks ja kiiremaks. Teisisõnu, SODI oli tollal parim (meile kättesaadav) andmetöötlussüsteem kogu NLis.

KOLMANDAKS, EKMI direktor Pavel Bogovski, kes töötas aastatel 1969–1974 Lyoni Rahvusvahelises Vähiuurimiskeskuses, koges seal, mida vähiregister endast kujutab, kuidas koordineeritakse vähiregistrite tegevust maailmas ja kui tähtsat osa etendavad need registrid epidemioloogilistes uuringutes ning kogu vähitõrjes. Lyonist naasnuna toetas ta kõigiti püüdlust rajada Eestis korralik vähiregistreerimissüsteem.

NELJANDAKS, ise olin tudengipõlves ja seejärel EKMI's töötades omandanud meditsiinidokumentides sobramise ning vähijuhtude kokkulugemisega paraja kogemuse ja karastatuse, mis veenis mind NLi vähistatistika nõrkuses ja sellele statistikale tugineva epidemioloogia armetuses. Novembris 1969 esitasin instituudi onkoloogia osakonna juhatajale Georg Loognale ja onkoloogiadispenseri peaarstile Aleksander Gavrilovile neli lehekülge teksti teemal “Vähktõve statistikast”, milles soovitasin parandada teatiste laekumist onkoloogiadispenserisse olenemata haigestunute ametkondlikust kuuluvusest ning vähki haigestumuse ja suremuse statistika senisest detailsemat esitamist; samuti pidasin vajalikuks leida tulevikus “ratsionaalsemaid teid laekuva statistilise informatsiooni töötlemiseks raalide abil”. Novembris 1974 valmis mul 12 lk pikkune ülevaade “Kasvajate register Eestis (üldmetoodika, perspektiivplaan)”. Selles kirjeldasin kriitiliselt vähi registreerimist NLis; kirjutasin Lätis, Leedus, Valgevenes ja ühes Moskva rajoonis tehtud tööst registreerimissüsteemi parandamiseks; esitasin idee, kuidas tõhustada andmete laekumist, töötlemist ja esitamist Eestis aastatel 1975–1978.

VIIENDAKS, NLis tugineti vähiaruannete koostamisel ühesugustele ametlikele arvestus- ja aruandlusvormidele Kamtšatkast Baltimaadeni. Kuid Ülemaailmne Tervishoiuorganisatsioon (praegu Maaailma Terviseorganisatsioon — WHO) hakkas 1970. aastate keskel peale pressima, et riikide vähiregistrites võetaks vähijuhu kirjeldamisel kindlasti kasutusele sellised ja sellised üheselt defineeritud tunnused. 1976. aastal WHO egiidi all toimunud nõupidamisel Minskis andsid seitsme välisriigi esindajad teada, kuidas neil vähi registreerimine käib. NL tasus WHO-le iga-aastast liikmemaksu ja oli vaja näidata, et riik on paiguti nõus vähi registreerimise nukrat seisu kohendama. Selles valguses ei tehtud Eestile andmete kogumise muutmisel takistusi, peaasi et Moskva saaks õigel ajal kätte ettenähtud aastaaruandekomplekti.

KUUENDAKS, üleliiduliste aastaaruannete kureerimine oli mingil ajal tehtud täielikult või osaliselt ülesandeks Moskvas asuvalle Eksperimentaalse ja Kliinilise Onkoloogia Instituudile (alates 1975. aastast Onkoloogiakeskus), kes tegutses selles valdkonnas NSVLi Tervishoiuministeeriumi juhiste järgi. See instituut

koordineeris ka vähi epidemioloogilisi uuringuid NLis ning meil olid kujunenud asjalikud tõised kontaktid Moskva kolleegidega.

SEITSMENDAKS, 1975. aastal sai Eesti tervishoiuministriks onkoloog Väino Rätsep, EKMI kliinilise onkoloogia osakonna juhataja.

Seega olid kolm osalist — onkoloogiadispenser, teadusasutus ja tervishoiuministeerium — tõsiselt huvitatud ühte jalga käimisest, millele aitas kaasa tõhusa andmetöötlussüsteemi olemasolu Eestis, WHO püüd ühtlustada vähiregistrite andmekogumise meetodikat ja asjaomaste Moskva asutuste ning sealsete kolleegide soosiv suhtumine vähi registreerimist parandavatesse algatustes. Aeg vähiregistri loomiseks oli küps.

Käsitletava ajalõigu omapära oli seegi, et sind ja sinu juttu võeti tõsiselt, sind kui oma ala asjatundjat usuti. Kordan, usuti ja küsiti nõu. Samas, kui sul endal mingi asi vajas lahendamist ja rammust vajaka jäi, selgitasid olukorda võimalikele abistajatele. Seejärel otsiti koos väljapääsu, mitte ei hakatud põiklema, kõnealust teemat kõrvaliste asjadega ähmastama ega vastusega venitama.

Mäletan hästi, kuidas sain abi Gavrilovilt. Pärast ülikooli lõpetamist vormistati mind 1. augustist 1968 tööle EKMI teaduslik-organisatsioonilisse, mitte onkoloogia sektorisse, kuhu ma oma väljaõppelt (ülikoolis meditsiinilise geograafia eriprogramm instituudi tellimusel) ja asjade loogilise käigu järgi pidanuksin kuuluma. Aeg läks ja läks, aga ei kippu ega kõppu, millal mind õigesse kohta paigutatakse. Minu argliku pärimise peale vastati alati, et onkoloogia sektoris (nimetati 30. jaanuaril 1969 ümber onkoloogia osakonnaks) pole kohta. Samuti ei aidanud minu alati se eestkostja Maret Purde rääkimine. Kui kogu lugu oli inetult venima jäänud, võtsin 1970. a kevade lõpu poole südame rindu ja kurtsin oma häda Gavrilovile: tahan tõsiselt tegelda vähistatistika korrastamisega Eestis, aga pean osa tööpäevast raiskama tühja-tähja peale. Möödus vahest nädal, kui tervishoiuministeeriumist esitati instituudi juhtkonnale karm küsimus: miks töötab teil organisatsioonilis-metoodilises osakonnas isik, kellel pole arstikutset? Õige pea parandas instituut oma ränga eksimuse ja

direktori 16. juunist 1970. a käskkirjaga nr 108 moodustati onkoloogia osakonnas “töö huvides” uus noorema teadusliku töötaja ametikoht, millele mind üle viidi — maandusin pehmelt väikeses vähiepidemioloogide seltskonnas.

Esines olukordi, kus vähiregistri loomise käigus ja pärastpooli tekkis mingi takistus, mille kõrvaldamine nõudis tervishoiuministeeriumi ametniku nõusolekut. Loomulikult olin ma liialt väike nina, et otse ministeeriumisse pöörduda. Rääkisin probleemist Pavel Bogovskile, kes leppis kokku kohtumisaaja. Kui õige hetk käes, võttis ta mind oma Volgasse ja sõitsime Hiiult Toompeale (Lossi plats 7). Sõidul ministeeriumi valgustasin kitsaskoha üksikasju, ministeeriumis kõneles peamiselt Bogovski. Ta aitas kiiresti lahendada veel teisigi probleeme, mis seoses teadusartiklite avaldamisega nõudsid helistamist tervishoiuministeeriumi eriosakonda või Glavliti kontoris.

KÄSKKIRI NR 14

Paljude läbirääkimiste ja kooskõlastuste viljana nägi 16. jaanuaril 1978 ilmavalgust tervishoiuministri käskkiri nr 14 Eesti Vähiregistri moodustamisest Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituudis ning Vabariiklikus Tallinna Onkoloogia Dispanseris. Minister Rätsepa allkirjastatud dokumendis kästi mõlema asutuse juhtidel samal päeval moodustada “funktsionaalse üksusena” Eesti Vähiregister, mille koosseisu kuulusid instituudi kliinilise onkoloogia osakonna vähiregistri töörühm ja dispanseri vähistatistika kabinet. Instituudi direktoril tuli kliinilise onkoloogia osakonnas luua epidemioloogia ja vähiregistri grupi asemel epidemioloogia töörühm (juht Maret Purde) ja vähiregistri töörühm (juht Mati Rahu); onkoloogiadispenseri peaarst pidi moodustama vähistatistika kabineti (juhataja Taimi Vanaselja), mille töötajad alluksid otse talle. Vähiregistri teaduslikuks juhendajaks määrati siinkirjutaja, kellele pandi registri üldjuhtimise kohustus.

Käskkirja ja selle kahe lisa tegemine usaldati mulle. Võtsin eeskujuks mitu tervishoiuministri käskkirja, et näha, kuidas seda laadi dokument tuleks vormiliselt koostada. Käsitada registrit funktsionaalse üksusena oli tollal harjumatu, ent elegantne ainu-

lahendus, mis ei tekitanud kelleski tõrget. Vähiregistri töörühma ja vähistatistika kabineti eristamine pidi muutma töö ja kohustuste jaotumise selgemaks. Eriti oluline oli eraldada onkoloogiadispanseri organisatsioonilis-metoodilisest kabinetist need töötajad, kes oleksid hõivatud ainult vähiregistri tööga. Üksmeelse, suuresti vaikiva kokkuleppe alusel anti käskkiri välja ajal, mil onkoloogiadispanseri peaarsti asetäitja Beltšikov viibis Moskvast komanderingul. Tema juhitava organisatsioonilis-metoodilise kabineti endisest 9 ametikohast kadusid pooled, uues vähistatistika kabinetis loodi 7 kohta.

Taimi Vanaselja, kelle Gavrilov vähiregistrisse värbas, oli klinitsistina asendamatult suhtluses arstkonnaga. Tema õlule jäi kogu segadik, mille tekitasid halvasti täidetud meditsiinidokumendid. Töötasime vähiregistri ülesehitamisel koos pikka aega; Vanaselja oli alati asjalik, abivalmis ja tasakaalukas.⁷ Alustuseks kontrollisime kasvajate registreerimist Tartu linnas ja rajoonis. EKMIst tervishoiuministrile saadetud meie allkirjadega kirjas (nr 744 14. aprillist 1978) märkisime, et Tartu Linna Onkoloogia Dispanserisse saabuvad raviasutustest ebarahuldavalt vormistatud arvestusvormid, mis halvavad vähiregistri tööd. Paljudel Tartu rajooni polikliiniku onkokabineti dispanseerse vaatluse kontrollkaartidel puudub informatsioon haige seisundi kohta kahe-kolme või enama aasta vältel, mistõttu aastaaruanded ei kajasta tegelikku olukorda. Soovitasime onkokabinet likvideerida ja anda tema ülesanded dispanserile. Kiri toimus ning kolm kuud hiljem EKMI-le ja Tartu Linna RSN TK tervishoiuosakonnale adresseeritud, ministri allkirjaga vastuses nenditi meie ettepaneku põhjendatust ja lubati ümberpaigutus ellu viia.

Vähistatistika kabineti töötaja Lea Kukku teadis ainsana, mis ruumis, riulil või lauanurgal otsitav teatis või dispanseerse vaatluse kontrollkaart asub. Hulk aastaid nägime koos vaeva, et arvutis kõik vajalik sees ja kättesaadav oleks, et aastaaruanded valmiksid õigeaegselt ja üleliiduliste aruandevormide kohaselt.

⁷Oma tööd vähiregistris on ta meenutanud ka kirjasõnas; vt Vanaselja 2008, eriti lk 102–103.

Minu nimetamine vähiregistri teaduslikuks juhendajaks, mitte juhatajaks, tulenes asjaolust, et ametikohtade hierarhias ei võinud ühe funktsionaalse üksuse eestvedaja olla juhataja. EKMI-l oli direktor ja onkoloogiadispanseril peaarst, instituudi onkoloogia osakonnal oli juhataja — lihtsalt veel üks juhataja tema alluvuses olnuks kentsakas. Uutel aegadel muutusin mingil keelelisel kaalutlusel “teaduskonsultandiks”, kuid pikkamööda, uue sajandi esimese kümnendi keskpaiku, see nimetus ja minu osalus vähiregistri igapäevatoimingutes hääbus. Kolleegidele teiste riikide vähiregistritest olin aastatel 1978–1993 ikkagi vähiregistri juhataja.

18. detsembril 1978 õnnestus lõpuks moodustada vähiregistri töörühmas nooremteaduri lisakoht ja võtta tööle Tiiu Aareleid. Ta oli juba veidi üle aasta minuga seotult töötanud poole kohaga EKMI's nooremteaduri ametikohal kohakaasluse alusel; olenevalt sellest, mis osakonnas parajasti vaba koht oli (nt kellegi palgata puhkuse ajal), liikus ta paberite järgi “teadusliku töökorralduse ja meetoodika osakonna töö teadusliku organiseerimise grupist” (täpselt nii!) morfoloogia laboratooriumisse ning sealt kliinilise onkoloogia osakonda. Tollal oli mul unistus, et saaksime teiste vähiregistrite kombel kunagi Eestiski välja arvutada, kui kaua elasid vähihaiged pärast haiguse diagnoosimist. Tänapäeva keeles tähendab see, et Tiiu Aareleidi ülesanne oli hakata tutvuma vähielulemuse arvutamise meetoodikaga ja jõuda elulemusnäitajate väljarehkendamiseni.

MUSTA MURE TAEVA ALL: ANDMETÖÖTLUS, ANDMETE KVALITEET, TÖÖKORRALDUS

Vähiregistri andmetöötusega seotu vääriks jäädvustamist keskmise mahuga tõsieluromaanis. Riistvara, tarkvara, andmete kvaliteet, andmetöötledajad/programmeerijad — kõik need registri tööolulised osised otsustavad kokkuvõttes riigi vähistatistika ja registripõhiste teadusuuringute taseme.

Õeldakse, et punnita palju tahes, üle oma varju ikka ei hüppa. Elektronarvutid ja nende programmid olid sellised... nagu nad olid, kasutasime neid, millele ligi pääsesime. Andmete üleviimine 1976. aastal Statistika Keskvalitsuse Minsk-32-lt toimus teh-

nilistel põhjustel nii, et alul salvestati ligi 26 000 vähijuhtu EC-1022, siis EC-1010 B ja lõpuks Razdan-3 magnetlintidele (Võhandu jt 1982). Salvestamise käigus kadus mingite ühesuuruste portsjonitena (andmeplokkidena) osa haigusjuhte ära. Tuli ette võtta võrdlemisi tülikas juhtude taastamine. Selleks võrreldi nimele tähestikjärjestuses väljatrükke (42 cm laiused lõpmatu pikkusega paberirullid) onkoloogiadisperseri kartoteegiga (koosnes dispanseerse vaatluse kontrollkaartidest) ja valmistati perfolindid kadunud juhtude uuesti sisestamiseks. Et haigete nimed olid Statistika Keskvalitsuse arvutuskeskuses sisestatud vene tähestikus, tuli needki muuta.

Statistika Keskvalitsuse arvutuskeskuse lepingu aegu valmistati perfolindid ette Endla tänaval. Andmetöötluse andmine Eesti Raadio arvutuskeskuse töötajate hoolde tõi kaasa muudatuse: perfolindid haigusjuhtude andmetega valmisid nüüd selle asutuse teletaibil. Et tuua andmete ettevalmistamine vähiregistri ruumidesse, taotlesid EKMI ja onkoloogiadisperser ühise kirjaga sideminister Arvo Kaldmalt teletaipi 1974. ja 1975. aastal; 1976. aastal see lõpuks saabuski.⁸ Juba sisestatud haigusjuhu tunnuste parandamiseks üheaegselt paranduste kandmisega kontrollkaardile kirjutati parandused koos juhu registreerimisnumbri ja diagnoosi koodiga eraldi nn paranduslehtedele, mis läksid hiljem perforeerija kätte.

Eesti Raadio programmeerijad, esmajoones hulk aastaid EKMI kohakaasluse korras töötanud Heido Hurt, Laida Lahesalu ja Tarmo Aus, andsid vähiregistri ülesehitamisse suure panuse.

1980. a detsembris säilitati vähiregistri andmed Razdan-3 magnetlintidel nelja massiivina: a) 1978–1979 dispanseersele arvele võetud ja arvelt mahavõetud 11 083 isikut; b) 31.12.1979 sei-

⁸Nagu tunnistab vähiregistri töökoosoleku protokoll (2. novembrist 1984), toimus 1984. aastal registri algandmete perforeerimine ikka veel (põhiliselt) Eesti Raadio arvutuskeskuses. Pavel Bogovski ütles koosolekul, et selle arvutuskeskuse töötajatele makstakse perforeerimise eest haltuura korras (kõrgendatud tasu mittekooesiselulistest summadest), mis on ebaseaduslik, ning et juba esimese revideerimise järel ootavad instituuti suured pahandused.

suga dispanseerse jälgimise all olevad 14 445 isikut (v.a 1978–1979 arvelevõetud); c) 1976–1977 arvele võetud 7529 isikut; d) 1973–1975 arvelt maha võetud 5114 isikut. Andmete selline jupitamine tagas tollal aja kokkuhoiu kohustuslike aastaaruanne-te tegemisel.

Surmaandmete laekumine vähiregistrisse jätkus tavapärasel moel. Nimelt käis registri töötaja iga kuu Statistika Keskvalit-suses, kirjutas seal surmatunnistustelt vähki surnute nimed ja muu vajaliku kaasavõetud paberilehtedele. Näiteks märtsis 1981 kirju-tati jaanuarikuu 238 surmatunnistuse andmeid ümber neli päe-va. Hiljem koostati onkoloogiadispanseris nende ümberkirjutuste alusel kirjutusmasinal surnute nimistud tähestikjärjestuses rajoo-niti.

Juunis 1981 külastas EKMI Soome Vähiregistri delegatsioon eesotsas juhataja Erkki Saxéniga, et arutada koostöövõimalusi ja -suundi.⁹ Soomlaste külaskäik sillutas teed kahe registri töötajate pikaajalistele ühisuuringutele.

1982. a 22. märtsi aruandes vähiregistri hetkeolukorra kohta teatasin, et kellegi hooletuse tõttu on Eesti Raadio arvutuskusku-ses olevast andmekogust kadunud osa esmasjuhte aastatest 1976–1977. Jälle tuli väljatrükkirullide ja dispanseerse vaatluse kontroll-kaartide kõrvutamise teel need puuduvad juhud leida ning uuesti sisestada. Magnetlintidel oli 45 000 haigusjuhtu, aastas lisandus 4000 esmasjuhtu ja täiendati varasema 19 000 haigusjuhu and-meid.

Aeg läks aga edasi. 2. novembril 1984 saadeti teenekas Razdan-3 pidulikult väljateenitud puhkusele. Vähiregistri and-meid töödeldi juba mitu aastat miniarvutiga CM-4. Eesmärgiga tuua andmekogu vähiregistrile lähemale ja lootusega välja aren-dada ajakohane registri eripära arvestav andmetöötlussüsteem sõlmisid EKMI ja onkoloogiadispanser 1985. aasta 2. kvartalis

⁹Selleks ajaks olin jõudnud juba korra Soomes käia. Olime 1977. a sügisel koos Gavriloviga arvatud Nõukogude delegatsiooni, kes külas-tas Helsingi, Turu ja Oulu asutusi ning kelle ülesanne oli kavandada NLi ja Soome koostöö onkoloogia valdkonnas. Ise sain täiesti selgeks, et Tallinnast Helsingisse ja tagasi sõidetakse Moskva kaudu (Rahu 2014).

koostöölepingu Tervishoiuministeeriumi Vabariikliku Info- ja Arvutuskeskusega, kellel oli õnnestunud 1984. a oktoobris hankida Kiievest 120 000 rubla eest CM-4 (ühe kuvariga), mis pandi üles onkoloogiadisperserisse. Ministeeriumi info- ja arvutuskeskusel tuli alustada nullist, sest puudus andmebaasi hooldamiseks ja töötlemiseks vajalik tarkvara. Selle lepinguga tekkis lootus, et vähiregister annab paindlikumalt andmeid epidemioloogilisteks uuringuteks, mitte ei tegele peamiselt aastaaruannete koostamisega. EKMI vähiregistri töörühm hakkaski saama rohkem tabeleid vähihaigestumuse ja -elulemuse kohta. Kahjuks kogu andmekogu äratoomine Eesti Raadio arvutuskeskusest onkoloogiadisperseri ruumidesse viibis, sest ei “mahtunud arvutisse”.

Järjekordne, arvult viies nõupidamine NLi ja Soome onkoloogiaalase koostöö asjus toimus Tallinnas 1985. a juunis. EKMI esindajate kõrval võtsid sellest teiste seas osa Leningradi Petrovini nimelise onkoloogiainstituudi töötajad, sealhulgas Mihhail Geršanovitš. Teda tunti laiemalt malesuurmeister Anatoli Karpovi ihuarstina, kes käis maletajaga kaasas turniiridel ja matsidel. Geršanovitš oli aastatel 1947–1961 töötanud Tallinnas sõjaväearstina.

EKMI teadusliku nõukogu koosolekul 21. oktoobril 1985 käsitleti arvutustehnika kasutamise olukorda teadustöös. Eelnenud ankeetküsitlus instituudi osakondades ja laboratooriumides oli näidanud, et suurte lünkade tõttu andmetöötluses (instituudil polnud ühtki personaalarvutit) on “tihti raskendatud kaasaja teaduse tasemele vastavate uuringute planeerimine” ja takistatud “võrdväärse partnerina osalemine rahvusvahelistes koostööprogrammides”. Maret Purdega kooskõlastatult teatasin kliinilise onkoloogia osakonna vähiregistri ja vähiepidemioloogia töörühmade nimel, et vähiregister “on oma 1978.–1980. a. tehtud plaanidest maha jäänud 3–4 aastat. Arvutustehnika pluss kvalifitseeritud biostatistiku puudumise tõttu on veninud Tiit Aareleidi ja Mare Tekkeli väitekirjad.”

EKMI, onkoloogiadisperseri ning ministeeriumi info- ja arvutuskeskuse arupidamisel 7. jaanuaril 1986 pidime nentima, et kogu vähiregistri olukorda halvendab halb töökorraldus onkoloogiadisperseri vähistatistika kabinetis ja organisatsioonilis-

metoodilises kabineti. Mõlema kabineti juhatamine oli pandud ühele isikule; kabinettide tegevused põimusid endiselt, polnud võimalik eristada, kes millise tööloigu eest vastutab; vähiteatiseid ei olnud paigutatud ettenähtud kohta, osa neist asus ambulatoorsete kaartide vahel; jne.

Märtsis 1986 saatis instituudi direktor kirja ministeeriumi info- ja arvutuskeskuse juhatajale Arvi Sinisalule palvega osutada vähiregistri probleemidele väärilist tähelepanu. Kirjas mainiti, et “senini on registri andmepangast saadud korrapäraselt üksnes ametkondlikke aastaaruandeid”, kuid instituudi plaaniliseks teaduslikuks tööks, esmajoonel elulemusuuringuks, pole vajalikke andmeid seni tulnud. Info- ja arvutuskeskuse vastuses tõdeti, et CM-4 “konfiguratsiooni laiendamine vajaliku miinimumini, millega võib normaalselt töötada”, on viibinud seetõttu, “et arvutustehnika on ülidefitsiitne ja plaanilises korras ei ole senini meile eraldatud ühtegi arvutit. [...] Ülaltoodut arvestades loota esimesel aastal, mida tuleb lugeda eelkõige siiski projekteerimise ja juurutamise aastaks, rohkemat, on ilmselt liiga optimistlik.”

Ministeeriumi info- ja arvutuskeskuse kasvajate infosüsteemi töörühm, kes tegeles vähiregistriga, paiknes onkoloogiadispanseris. 1987. a detsembris kuulus sellesse rühma üheksa inimest: juhataja Ülo Laanoja, neli programmeerijat, operaator, insener-praktikant ja kaks inseneri (arvutite hooldus). Laanoja oli varem olnud Eesti Raadio arvutuskeskuses CM-4 operatsioonisüsteemi väljatöötajate hulgas. Tema ja ta kolleegide käsutuses oli alul üks, hiljem kaks seda tüüpi arvutit. Et lõpuks tuua vähiregistri andmed Eesti Raadiost onkoloogiadispanserisse, tuli kusagilt hankida juurde magnetkettaseadmeid. Laanoja lunis seadmed välja Kaliningradi numbritehasest ja tõi need sealt koos insener Madis Ozolitiga Eestisse. Mõnda aega paiknesid magnetkettapaketid raadiomaja galeriis, kus neile vähiandmed salvestati. 1988. aastal jõudis kogu andmepank onkoloogiadispanserisse.

Paraku ei olnud arvutid kuigi töökindlad ja nõudsid alataasa putitamist. Pidevalt oli puudu andmete ja programmide salvestamiseks vajalikke magnetkettaid ning arvutiga suhtlemiseks nõutavaid töökohti, s.o kuvareid ja klaviatuure. Andmed haigete kohta pärinesid paljudest aastatest, eri aegadel oli kasutatud eri-

nevid klassifikatsioonide, andmekoosseis oli muutunud, andmetes esines palju vigu. Vigade ülesotsimine ja parandamine käis lokaliseerimise kaupa. Kõik kokku tähendas, et tööviljakus kujunes loodetust nigelamaks.

1988. aasta tööplaanis seisis, et võetakse ette CM-4 ja vahepeal varustusse lisandunud personaalarvuti Olivetti M24 (operatiivmälu 256 KB, kõvaketas 10 MB) ühendamine. Pole säilinud ühtki märget, et selleni oleks jõutud.

Poliitiliste tuulte mahenemine ja paljude tsensuurikitsenduste kadumine võimaldas mul teha 24. augustil 1988 avalduse Rahvusvahelisele Vähiregistrile Assotsiatsioonile (*International Association of Cancer Registries*), et Eesti Vähiregister võetaks selle liikmeks. 12. aprillil 1989 saabus Lyonist kolm nädalat teel olnud kiri, milles asesekretär Calum Muir teatas meie vähiregistri saamisest assotsiatsiooni hääleõiguslikuks täisliikmeks. Nüüd oli lahti tee Eesti Vähiregistri andmete avaldamiseks kogumikus *Cancer Incidence in Five Continents*.

Novembris 1989 saatis EKMI välja kirja uue arvutustehnika saamiseks. Tallinna Täitevkomitee elamute valitsuse väikefirma EVET direktor Jüri Õiemets sai teada meie soovist osta XT-tüüpi personaalarvutile kaasprotsessor ja printer Citizen 120-D. Vähiregistri andmepanga maht oli aasta lõpus ligi 49 MB, millest 25% moodustas nn elupank (elus olevate vähihaigete andmed) ja ülejäänud nn surmapank.

Instituudi ning ministeeriumi info- ja arvutuskeskuse vahelises 50 000 tuhande rubla suuruses lepingus nr 27–90 (2. veebruar 1990) plaaniti 1990. aastaks järgmised tööd (algupärasest sõnastuses): a) andmepanga täiendav korrastamine ja testimine ning haigestumus-, suremus-, levimus- ja elulemustabelid; b) seadeldite vähk — haigestumuse, suremuse, levimuse ja elulemuse statistika 1968–1987; c) elulemustabelid kõigi paikmete kaupa 1968–1987; d) jooksvad päringud vastavalt vajadusele; e) pangaga hooldus, täiendamine ja mõnede eriväljavõtte säilitamine; f) vähijuhtude faili loomine magnetlindil vastavalt Rahvusvahelise Vähiregistrile Assotsiatsiooni soovidele. Ainuüksi säärase aasta jooksul vajaminevate tabelite loetelu esitamine lepingus koos

valmimiskuupäevaga annab tunnistust andmetöötuse ahtakestest võimalustest suurte soovide hoovuses. Teine sama suure maksumusega leping aastaaruannete saamiseks sõlmiti onkoloogiadiispanseri ning ministeeriumi info- ja arvutuskeskuse vahel.

1991. aasta alguses nägime ja katsusime oma käega NLi ter-
vishoiuministri 24. detsembri 1990. a käskkirja nr 481-II. Saime teada, et paljude teiste hulgas autasustatakse meidki: üksteist inimest (Tiiu Aareleid, Tea Kahn, Lea Kukk, Lea Lomper, Heljo Must, Mati Rahu, Tiina Ristkok, S. Serebrjakova, Helle Tatter, Heldi Thomson, Taimi Vanaselja) olid tunnistatud kogusummas 2000 rubla suuruse preemia vääriliseks "saavutuste eest Eesti Vähiregistri töö organiseerimisel". Et riigil oli käskkirjade täitmise asemel muud pakilist teha, siis raha meieni ei jõudnud. Aga olime rahul: meie tegevust oli kõrgemal pool märgatud, käskkirja väljaandmise kuupäev soojendas südant.

1991. aastal tegutses vähiregister Eesti Onkoloogiakeskuse (asutati onkoloogiadiispanseri baasil 1990) ning EKMI epidemioloogia ja biostatistika osakonna (moodustati kliinilise onkoloogia osakonna vähi epidemioloogia töörühma ja vähiregistri töörühma baasil juulis 1991) funktsionaalse üksusena. Riigikorra muutumise ajajärgul oli vähiregister kadumise äärel. Endiselt esines suuri raskusi algandmete kvaliteedi tagamisel. Taimi Vanaselja töölt lahkumise järel sai 1. aprillil 1991 vähistatistika kabineti juhatajaks Linda Mägi, kes pidi samal ajal tegelema kogu onkoloogiakeskuse organisatsioonilis-metodoloogilise tööga. See tähendas, et ta ei saanud täielikult pühenduda nende ülesannete täitmisele, milleks 1978. aastal vähistatistika kabinet oli loodud.

Katastroofilises seisus oli andmetöötlus vajaliku tarkvara puudumise, vananenud arvutustehnika ja vigaste andmete tõttu. Andmetöötajate juht Ülo Laanoja, hilisem Riigikogu liige, oli viimastel aastatel jäägitult pühendunud Rahvarinde tegemistele, mis jätsid vähe aega vähiregistri jaoks. 1991. a oktoobri aruandes vähiregistri hetkeolukorrast panin ette mitte sõlmida 1992. aastaks lepingut ministeeriumi info- ja arvutuskeskusega, vaid võtta EKMIsse ja onkoloogiakeskusesse tööle mõned infotöötajad, kes tagaksid vähiregistri normaalse tegevuse.

Instituudi asjaomaste teadurite koostöö vähistatistika kabine-tiga oli muutunud peaaegu olematuks, sest seal polnud kedagi, kellega pidada kõnelusi vähijuhtude registreerimise otsustavaks parandamiseks. Teaduritel puudusid hoovad andmete kvaliteedi märkimisväärseks mõjutamiseks, sest polnud vahelüli nende ja andmekogujate-kodeerijate vahel. Eesti Onkoloogiakeskuses olid hakanud kõlama uued noodid: nende töötajate tingimatu võtmi-ne kaasautoriteks teadusartiklites, andmebaasi juriidilise omaniku määramise vajadus, (vahepeal soikunud jutt) teadusetegemisest onkokeskuse arvel (s.t nende kogutud vähiandmete kasutamine teadustöodes), tasu sisseseadmine vähiregistri andmete väljasta-mise eest jms.

Et langes ära suure hulga aruandetabelite valmistamine Mosk-va tarbeks, mis oli olnud onkoloogiadispanserile oluline kohus-tus, seisis ees tõsine töö Eesti vähistatistika sobitamiseks vor-muvasse riigi statistikasüsteemi ja korralike statistiliste andmete saatmine 1991. aastal loodud Eesti Meditsiinistatistika Büroos-se (juhataja Reet Malbe).

11. oktoobril 1991 koostas in koos EKMI uue direktori Too-mas Veidebaumiga ingliskeelse abipalve, milles andsime teada, et vähiregistri käsutuses olevad arvutid on üli vanad ja et 1970. aasta-te keskel loodud andmebaasi struktuur on ajale jalgu läinud; vä-hiregistri päästmiseks tuleb riist- ja tarkvara otsekohe asendada moodsamaga, mis läheb maksma 30 126 Saksa marka. Kõik ihal-datava personaalarvuti Elite 486, selle lisaseadmete ja tarkvara hinnad olid kirja pandud *Soft-Tronic Catalog, Preisliste Nr. 3* jär-gi. Ei paberid ega mälu suuda tuvastada, kuhu ja kellele me oma abipalve saatsime. Igatahes ühe koopia lisas Pavel Bogovski oma kirjale, mille ta läkitas novembris Rahvusvahelise Vähiuurimis-keskuse direktorile Lorenzo Tomatisele. Mäletan veel, et käisime Toomas Veidebaumiga äsja avatud Põhjamaade Ministrite Nõu-kogu Infokeskuses Tolli tänaval, kuid seal meie jutt tulemuslik polnud.

Sai teoks Eesti Meditsiiniregistrite Nõukogu loomine (Andres Ellamaa allkirjaga tervishoiuministri 18. novembri 1991. a käsk-kiri nr 167), mis meditsiinistatistika reorganiseerimise nimel si-suliselt eesmärgistas vähiregistri päästmise. Nõukogu moodustati

Eesti Tervishoiu Arenduskeskuse juurde ja selle koosseisu kuulusid esimees Laur Karu (keskuse direktor), liikmed Reet Malbe, Toomas Veidebaum, Mati Rahu, Toomas Mikli, Kalev Katus, Rein Tammekand (keskuse osakonnajuhataja), Ene Palo (tervishoiuministeeriumi osakonnajuhataja) ja Lembit Mitt (EKMI osakonnajuhataja). Nõukogu esimesel koosolekul 8. jaanuaril 1992 tegin ettekande “Vähiregister maailmas ja Eestis: üldülevaade”. Muu hulgas loetlesin vähiregistri hädade hulgas järgmist:

1. Andmeid kogub üks, kuid analüüsib teine asutus; ühteledele on andmed “aruande jaoks”, teisele “teaduse jaoks”. Kvaliteedi tagamine on raske. Osa onkolooge peab vähiregistri andmebaasi Eesti Onkoloogiakeskuse ainuomandiks. Sagenenud on etteheited, et teadustöötajad parasiteerivad tegevarstide (onkoloogide) turjal.

2. Vähiregister on haiglaregistri ja territoriaalse registri segu. Seetõttu kogutakse palju andmeid (“äkki läheb kunagi vaja”), mille kvaliteeti keegi ei kontrolli ja mida keegi ei kasutagi.

3. Igipõline raskus: andmetöötlus. Sellega on tegelnud kolmas asutus. Paljudel põhjustel on raske kätte saada kõige lihtsamaidki tabeleid. Teadustöö tempo on pidurdunud. Vähiregister pole esitanud tavapäraseid vähiregistrite aastaaruandeid.

4. Vähiregistri andmetöötlussüsteem ehitati üles 1970. aastate esimesel poolel informaatikas valitsenud arusaamade kohaselt, mis on juba iganenud.

5. Vähiregistri tegevuse vähene legaliseeritus. Tihti arvatakse, et kindlustusmeditsiini tingimustes tuleb raha kokku hoida ja loobuda statistiliste andmete kogumisest praeguses mahus.

Loetlesin vähiregistri vajadusi: viia andmekogumine ja -analüüs ühte ja samasse asutusse (riiklik register? EKMI osakond?); vähiregistri eraldamine onkoloogiakeskuse infosüsteemist; riist- ja tarkvara täielik uuendamine, kusjuures instituudi epidemioloogia ja biostatistika osakond “on asunud välisriikidest taotlema uurimistoetusi oma töödele, et kiires korras päästa Eesti Vähiregister praegusest katastroofilisest olukorrast”; tervishoiu- ja rahvastikustatistika süsteemne reorganiseerimine koos vastava seasadandlusega, milles on kindel koht ka vähi registreerimisel. Vä-

hiregistri kohta ringlevate eksiarvamuste hulgas mainisin seda, et “register peab koguma kõiki andmeid, mida [on] võimalik koguda iga vähihaige ja tema haiguse kohta”.

Küsisime nõu mujaltki. Kaido Kikkas, äsja TPI lõpetanud informaatik, tutvus kohapeal vähiregistriga. Ta koostas 1992. aastal lühiülevaate registri toimingutest ning arvutustehnika seisust ja vajadustest. Tema hinnangul on “tehnilise baasi mahajäämus tuntu-”, kasutatud CM-4 on “käesolevaks ajaks jõudnud nii füüsiliselt kui moraalselt lootusetult vananeda”, võimaldades “viimasel ajal vaid andmete säilitamist”. Ja perspektiiv: vähiregistris piisab suure võimsusega personaalarvutitest, mis on omavahel lähivõrguga ühendatud.

1992. a keskel anti onkoloogiakeskusele humanitaarabi korras mingi kogus “IBM-PC-ga ühilduvaid” personaalarvuteid, millest vähiregistri tarbeks eraldati Axion 386SX (kõvaketas 40 MB) ja Axion 386DX (300 MB). Printereid polnud. Tarkvara kohta sisaldub minu ülestähendustes tõik, et olid MS-DOS 5.0 (käsiraamatud puuduvad) ja FoxPro 2.0 (illegaalne). Selle FoxPro saime... kusagilt kelleltki. Igatahes olid aastad, mil töö tegemise normaalsuse juurde kuulus arvutiprogrammide virutamine, sest nende ostmiseks raha polnud. Arvutiprogramme hangiti kõikjalt, kust võimalik. Siinkohal jätan oma Eesti, Soome, Leedu, Norra ja USA “varustajad” nimepidi mainimata — aga ometigi, suur tänu teile kõigile, kes te programmide jagamise kaudu aitasite raske- tel aegadel kaasa, et saime teha vähiregistri andmetele tuginevaid teadusuuringuid ja seeläbi arendada moodsat epidemioloogiat Eestis!

1992. a suursündmuseks kujunes meile kõigile Eesti rahvastiku 1983.–1987. aasta vähihaigestumusandmete ilmumine kogumikus *Cancer Incidence in Five Continents* (Parkin jt 1992), mis kajastas üleilmse vähiseire statistikat 49 riigi 166 rahvastikurühmas.

Pavel Bogovski ettepanekul tegin Eesti Teaduste Akadeemia presiidiumi istungil 8. detsembril 1992 kaasettekande “Vähi registreerimisest Eestis”. Üks minu esitatud seisukohti kõlas nii: “Eesti Vähiregister on asutamisest saadik olnud nn funktsio-

naalne üksus, mille üks pool (andmete kogumine) asub raviasutuses (onkoloogiakeskuses) ja teine pool (andmete analüüsimine) teadusasutuses (EKMI). Selline kahene alluvus on halvavalt mõjunud andmete kvaliteedile ja takistanud teadusuuringute korraldamist. Vähiregistri tulevikku tuleks näha iseseisva riikliku registrina.”

1993. a alustasime vähiregistri põhjalikku ümberkorraldamist. EKMI direktorina saatis Toomas Veidebaum 25. jaanuaril 1993 kirja (nr 20) onkoloogiakeskuse peaarstile Peeter-Harry Loidile ja pani ette määrata vähiregistri juhatajaks Jaanus Pikani. Temast saigi veebruaris 1993 Eesti Vähiregistri juhataja, kes otsustavalt ja kindla käega asus kõrvaldama mitmeid takistusi, mida registri dokumentatsiooni muutmisel, andmebaasi struktuuri ümbertegemisel, töökorralduses ja mõttemaailmas ette tuli. Usun, et peale kõige muu oli toonastele asjasse pühendatutele ülimalt vastuvõetav ja järgimist vääriv Pikani kehtestatud koosolekute pidamise kord: kestis kokkusaamine kas või viis minutit, osales sellel kas või kaks inimest — alati koostati allkirjastatud protokoll, milles leidsid kajastamist kõik arutatud ja kokkulepitud punktid. Vähiregistri juhataja ametissemääramine tähendas, et register lakkas olemast “funktsionaalne üksus” — temast sai onkoloogiakeskuse allüksus osakonna staatuses. Paraku määrati Pikani mõne kuu pärast onkoloogiakeskuse peaarstiks, mistõttu uuenduste jätkamine jäi vähiregistri järgmise juhataja Linda Mägi hooleks. Kuid ka peaarstina aitas Pikani kõigiti kaasa registri tegevuse parandamisele.

29. novembril 1993 andis EKMI vähiregistri käsutusse onkoloogiakeskuses Tšernobõli kohortuuringu rahade eest (leping USA Riikliku Vähiinstituudiga) ostetud arvuti Gateway 2000 DX-2 50 (kõvaketas 420 MB) koos DOS 6.0 ja WIN 3.1 juurdekuuluvate käsiraamatutega ning jugaprinteri CANON BJ-330.

1993. aasta detsembris tutvusid Soome Vähiregistri andmekorralduse ja -töötusega põhjalikult epidemioloogia ja biostatistika osakonna juhtivinsener Kaja Gornoi (praegu Rahu) ja hiljuti statistikakabinetis tööle asunud Thea Tamra (praegu Kuddo). Ühes maailma parimas vähiregistris (paralleelnimetusega Statistiliste ja Epidemioloogiliste Vähiuuringute Instituut) oli, millest

õppust võtta. Sealsele eeskujule tuginedes muudeti meie andmebaasi struktuuri, programmeeriti standardtabelid, andmebaas muutus kasutuskõlblikuks.

Onkoloogiakeskuse peaarst, vähiregistri juhataja ning EKMI direktor saatsid 6. oktoobril 1994 ühiskirja (nr 1.4/290) sotsiaalministrile Marju Lauristinile. Selgitati, et seoses tervishoiu rahastamise ümberkorraldamise ja kindlustusmeditsiinile üleminekuga on tekkinud olukord, kus onkoloogiakeskus on sunnitud vähiregistrit ülal pidama “raviteenuste eest haigekassade poolt laekunud summade arvel. Haigekassade hinnakirjas pole aga selliseid kulutusi punktihindes arvestatud. Seetõttu pole taoline EVRi finantseerimise jätkamine enam võimalik ja EVR peab oma tööd lähitulevikus piirama ainult vähi registreerimisega. Puuduvad võimalused andmete töötlemiseks ja väljastamiseks.” Kirja lõpus mainiti, et kui vähiregistri rahastamises muudatusi ei tehta, tekib tõsine oht, et vähi registreerimine Eestis lõpeb.

Üks meie tegevuse vilju oli sotsiaalministri 16. veebruari 1994. a käskkiri nr 29, millega kehtestati “pahaloomulise kasvaja juhtudest teatamise kord ja vastavad riikliku statistika arvestusvormid (teatised)”. Kantsler Toomas Vilosiuse allkirjastatud dokumendis teavitati asjaomaseid isikuid, et endiselt tuleb jätkata teatiste saatmist vähiregistriale. Käskkirja lisa 2 olid esitatud uued teatisevormid, mille sisu ja välimusega olime mitu kuud vaeva näinud. EKMI-le, onkoloogiakeskusele ja meditsiinistatistika büroole tehti ülesandeks töötada välja vähiregistri uus põhimäärus ning esitada see kolme kuu jooksul kinnitamiseks ministeeriumile.

Et kontrollida oma ideede õigsust vähiregistri andmebaasi korrastamisel ja saada paberil kätte väliseksperdi usaldusväärne hinnang kodumaiste oponentide ümberveenmiseks, palusime appi Soome Vähiregistri andmeanalüütiku ja epidemioloogi Eero Pukkala. Ta viibis Tallinnas 10.–11. märtsil 1994 ja esitas rohkesti soovitusi. Kõik tema tähelepanekud langesid hästi kokku EKMI seisukohtadega, mille kaitsmisel olime murdnud ägedalt piike onkoloogiakeskuse andmetöötajatega. Nemad olid aastatel 1991–1993 toimetanud andmebaasi kallal omapäi, vähiregistri

teaduspoolt täielikult eirates, ja teinud andmetes, ülipehmelt öeldes, ebaotstarbekaid muudatusi.

Kirjas onkoloogiakeskuse peaarstile 18. märtsil 1994 olin sunnitud tõdema, et endistviisi pole suudetud lahus hoida vähiregistri andmebaasi ja onkoloogiakeskuse infosüsteemi. Vähiregistri ja onkoloogiakeskuse funktsioonid on millegipärast “tiheidalt läbi põimunud”, mis ei lase registris korralikult tööd teha.

1. aprill 1994 oli kokkulepitud tähtaeg, mil vähiregistri uus andmetöötlussüsteem pidi valmis saama. Aja survele palkasime appi Eesti Raadio aegadest tuttava Reet Rõbovõitra, kes tegi FoxPros vähiteatiste sisestusprogrammid ja kelle töötasu võeti Tšernobõli kohortuuringu summadest.

Juunis 1994, pärast põhjalikku andmete testimist, esitas Ka ja Gornoi kirjaliku ettekande vähiregistri andmebaasi olukorlast (seisuga 4. aprill 1994). Järeldused olid ärevust tekitavad: “Vähiregistri andmebaasi olukord on hoiatav näide sellest, mis juhtub, kui andmetöötlejad tegutsevad isolatsioonis andmete kasutajatest ega pea vajalikuks tutvuda samasisuliste andmebaaside disainiga mujal maailmas. Vähiregistri hädad viimastel aastatel on saanud alguse just ebaõnnestunult projekteeritud andmebaasist. Vähiregistri andmebaas vajab tunduvalt lihtsamat struktuuri, puuduvate väljade lisamist, täpset dokumenteerimist ja väga tõsist testimist.”

Et registris edukamalt uuendusi teha ja lahendada asjatundjate kollektiivse otsuse autoriteetse jõuga vaidlusküsimused (nt keelduda rahuldama mõttetuid andmepäringuid), otsustati 2. mail 1994 koosolekul luua vähiregistri nõukogu järgmises koosseisus: Pikani, Veidebaum, Rahu, Katus. Samal päeval määrati onkoloogiakeskuse käskkirjaga nr 12 vähiregistri uueks juhatajaks Thea Tamra.

1994. a suvel paigaldati EKMI eestvedamisel instituudi ja onkoloogiakeskuse vahele maa-alune koaksiaalkaabel (läbimõõduga 10 mm), et mõnel epidemioloogia ja biostatistika osakonna töötajal oleks võimalik otse kasutada vähiregistri andmebaasi. Paraku osutus instituudile 132 324 krooni maksma läinud ettevõtmine täiesti asjatuks, sest institutsionaalsed müürid olid vahepeal

juba kõrgemaks kasvanud, sõnad “meie” ja “teie” sagedamini kasutusse võetud ning eelnevatest kokkulepetest hoolimata välistati, et keegi “registriväline” saaks andmetele ligi ja teeks nende kvaliteedi kohta pidevalt tähelepanekuid.

1995. aasta tipnes sellega, et andmed vähihaigete elulemuse kohta Eestis ilmusid 30 vähiregistri ühisuuringu tulemusi kajastavas Rahvusvahelise Vähiregistrite Assotsiatsiooni kogumikus *Survival of Cancer Patients in Europe. The EURO CARE Study*. Vähiregistrile on tõeste elulemusandmete avaldamine omamoodi küpsustunnistus, sest elulemusmäära rehkendamiseni jõudmine eeldab registrilt ja riigi registrimajanduselt palju suuremaid jõupingutusi kui haigestumuskordaja arvutamine.

Vähiregistri nõukogu laiendatud koosolekul 4. märtsil 1996 märgiti, et registri töötajate palgad on viidud vastavusse onkoloogiakeskuses samadele töötajate kategooriatele kehtestatud tariifsete palkadega. Sotsiaalministeeriumi poolt registri pidamiseks 1996. aastaks eraldatud 200 000 krooni tagab töötajatele tariifse töötasu ning sotsiaal- ja ravikindlustuse üheksa kuu ning majanduskulude katmise nelja kuu vältel. Vähiregistri tegevuse tagamiseks senises mahus kannab ülejäänud kuude kulutused Eesti Onkoloogiakeskus.

Vähiregistri nõukogu 26. augusti 1996. a koosoleku protokoll näitab, et osalesid Vahur Valvere (onkoloogiakeskuse ülemarst), Toomas Veidebaum, Mati Rahu ja Tiiu Aareleid (vähiregistri juhataja kt). Kuulati ära Aareleidi lühiinformatsioon olukorrast registris ja otsustati anda onkoloogiakeskuse administratsioonile soovitus tema määramiseks vähiregistri juhataja ametikohale alates 1. septembrist 1996.

1996. a novembris läks vähiregistrist sotsiaalministeeriumile järjekordne taotlus personaalarvuti ostmiseks. Kahe eelmise aasta taotlused olid jäänud rahuldamata. Seekord vedas: aasta lõpul anti arvuti ostmiseks 40 000 krooni.

Jaanuaris 1997 vaagis vähiregistri nõukogu registri finantsolukorda. Kulutused eelmisel aastal olid olnud 350 000 kr, millest sotsiaalministeerium oli katnud 240 000 ja ülejäänud onkoloogiakeskus. Nõukogu pidas vajalikuks, et a) ministeerium vaa-

taks veel kord läbi meditsiiniregistrite rahastamise põhimõtted ja leiaks võimaluse vähiregistri piisavaks rahastamiseks; b) Eestis moodustatakse meditsiiniregistrite nõukogu, kes oleks pädev arutama registrite sisulisi ja rahastamisküsimusi.

Aasta kõrghetk saabus veebruaris, kui neljale EKMI epidemioloogia ja biostatistika osakonna töötajale määrati riigi teaduspreemia monograafia eest, milles käsitleti vähi esinemist Eestis (Thomson jt 1996). Vähiregistri 25 aasta andmed vähihaigestumuse, -suremuse, -levimuse ja -elulemuse kohta olid lõpuks tabelite ja arvjooniste kujul ilmavalgust näinud ning huvilistele kättesaadavaks tehtud.

30. oktoobril 1997 andis sotsiaalminister Tiiu Aro välja käskkirja nr 223 “Vähijuhu arvestuse ja teatamise kord”, milles meenutati järjekordselt, et igast diagnoositud vähijuhust tuleb teatada vähiregistrile.

LÕPETUSEKS

Sellega lõpetan siinkohal oma meenutused Eesti Vähiregistri tekke-eelsetest aegadest ja esimesest 20 aastast. Järgnenud kaks kümnendit jäävad praegu käsitlemata. Jah, tõesti, ärev õhkkond jätkus, ehkki sebumise raskuspunkt oli kandunud mujale. Registrit mõjutas endistviisi rahanappus, kuid sellele lisandusid andmekaitse seadus ja registri tegevust reguleerivate õigusaktide ajakohastamine.

Lisan veel neli asja. Esiteks, Eesti Vähiregister oli teerajaja rahvusvaheliste klassifikatsioonide tutvustamisel Eestis. 1978. a võttis register kasutusele kasvajate klassifikatsiooni ICD-O (1976) morfoloogiaosa. 1980 eestindati (tlk Aino Küng) ja avaldati vähiregistri algatusel pahaloomuliste kasvajate TNM-klassifikatsiooni 3. väljaanne (1978). 1983 hakati vähiregistris diagnoosi kodeerima ICD-O (1976) topograafiaosa järgi, mis oli tõlgitud (tlk Tiiu Aareleid) ja avaldatud aasta varem. 1984 eestindati (tlk Tiiu Aareleid) ja üllitati ICD-O (1976) vereloome- ja lümfoïdkoe kasvajate morfoloogia alajaotis. 1990 eestindati (tlk Aino Küng) ja avaldati pahaloomuliste kasvajate TNM-

klassifikatsiooni 4. väljaanne (1987). Klassifikatsioonide tõlkimiseks ja väljaandmiseks tuli luba hankida WHO peadirektorilt, kellega kirjavahetuse pidamine jäi Pavel Bogovski õlule. Morfoloogilise klassifikatsiooni juurutamise eest vähiregistris hoolitsevad onkoloogiadispanseri patoloogid Agu Lipping ja Reet Salk.

Teiseks, Eesti Vähiregistri rajamisel võtsime paljuskki malli Leedu, Soome ja Ida-Saksa Vähiregistrist. 1960. aastatel täiustati Leedus oluliselt vähi registreerimist. Võeti kasutusele ääreperfokaart, millele koguti viie arvestusdokumendi informatsioon, ja töötati välja andmete raaltöötlamise süsteem. Tollal oli NLis vähi registreerimine kõige paremini korraldatud just Leedus. Soome Vähiregistri töötajate abi Eesti Vähiregistri tegevuse ja eriti registripõhise teadustöö edendamisel on olnud hindamatu. Ida-Saksa Vähiregister oli parim sotsialismimaade register. Ehkki Saksamaa ühinemise aegu lasti see koos andmetega põhja, on meile sealt alles jäänud sõber Wolfhard Staneczek.

Kolmandaks, Eesti Vähiregistri teadustöötajad olid kursis ja päri Soome Vähiregistri esimese juhataja Erkki Saxéni (1980) tõdemusega, et registriandmete kvaliteedi parandamise hoovaks on registripõhise teadustöö tegemine. Eesti Vähiregistri olemasolu praegusel kujul on saanud võimalikuks tänu teadustöötajate osalusele. Eesti moodsa epidemioloogia palet on mõõtnutult vorminud töötamine vähiregistri andmetega. Hiljuti sattusin sirvima WHO Euroopa regionaalbüroo üllitatud raportit mittenakkushaiguste ennetamisest Eestis (Lai jt 2015). Raporti leheküljel 39 on kirjas, et Eesti Vähiregistri “andmeid analüüsitakse peamiselt teadusliku uurimistöö (kui üldse) ning mitte [tervise]poliitika kujundamise või ravi kvaliteedi parandamise eesmärgil”.¹⁰ Mitteteadjatele ja kahtlejatele selgituseks: Eesti Vähiregistri andmeid kasutatakse tõesti teadustöös. Ma ei vaevu nimetama neid rohkeid

¹⁰Hoopis vastupidisele järeldusele, nimelt et vähiregistri andmeid ja neile tugineva teadustöö tulemusi kasutatakse poliitika kujundamises, jõuti hiljutise auditi aruandes (Kröönström, Pungas 2017). Selles mainiti veel, et soovitude elluviimist takistab sageli rahanappus või poliitilise tahte puudumine.

uurimusi, sh magistri- ja doktoritöid, mis on näinud ilmavalgust tänu registri andmetele.

Neljandaks, vähiregister on väga õrn organism. Kellegi võimuka käe püüd muuta asjatundmatult õigusakte, suurendada märgatavalt registreeritavate tunnuste arvu, sundida registrit kasutama mittevajalikke/lünklikke IT-lahendusi või ühendada register üha hoogustavas tsentraliseerimise tuhinas loodud institutsiooni-ga — see kõik võib vähiregistrit kui Eesti vanimat haiguseregistrit kahjustada ja selle imelihtsalt hukutada. Sama võib juhtuda, kui register ei näita ühiskonnale oma töötulemusi ega meenuta arst-konnale alatasa oma olemust ja vähijuhtudest teatamise vajadust.

Täna teekaaslasid, kes möödaniiku meenutades aitasid mul üht-teist täpsustada: Tiiu Aareleid, Heido Hurt, Mare Klink, Thea Kuddo, Ülo Laanoja, Ene Lahe, Jaanus Pikani, Maret Purde, Kaja Rahu, Indra Tago, Silvi Vaga, Taimi Vanaselja ja Toomas Veidebaum. Mitmega teist polnud ma paar või enam aastakümnet ühenduses olnud. . . Autori palk ja osa kasutatud töövahenditest tuli Eesti Teadusagentuuri uurimistoe-tusest IUT5-1.

Kirjandus

- Day, Robert A., Barbara Gastel 2006. *How to Write and Publish a Scientific Paper*. 6th edition. Cambridge: Cambridge University Press
- Doll, Richard, Calum Muir, John Waterhouse (eds.) 1970. *Cancer Incidence in Five Continents*. Vol. II. Berlin: Springer-Verlag
- Kröönström, Ene, Evelin Pungas 2017. *Tervise Arengu Instituudi teadustegevuse tulemused ja nende rakendamine poliitika kujundamises*. Auditi nr 4-2016 lõpparuanne. Tallinn: Sotsiaalministeerium
- Lai, Taavi, Anne Staehr Johansen, Joao Breda, Marge Reinap, Thomas Dörner, Frederiek Mantingh, Jo Jewell, Melitta Jakob 2015. *Better Noncommunicable Disease Outcomes: Challenges and Opportunities for Health Systems. Estonia Country Assessment*. Copenhagen: WHO

- Merkov, Tšaklin 1962 = Мерков А. М., Чаклин, А. В. *Статистическое изучение злокачественных новообразований*. Москва: Медгиз
- Parkin, D. M., C. S. Muir, S. L. Whelan, Y. T. Gao, J. Ferlay, J. Powell (eds.) 1992. *Cancer Incidence in Five Continents*. Vol. VI. IARC Scientific Publications No. 120. Lyon: IARC
- Purde, Maret, Mati Rahu, Asta Kask 1972. Vähihaigestumuse paranduskordajad Eesti NSV-s. — *Nõukogude Eesti Tervishoid*, nr 1, lk 47–49
- Rahu, Mati 1979. Eesti Vähiregister. — *Nõukogude Eesti Tervishoid*, nr 4, lk 304–306
- Rahu, Mati 1992. Cancer epidemiology in the former Soviet Union. — *Epidemiology*, Vol. 3, No. 5, pp. 464–470
- Rahu, Mati 2013. Epidemioloogiakeel: 45 aasta rännak. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1616–1649
- Rahu, Mati 2014. Epidemioloogidega juhtunud tõsilugusid. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1577–1603
- Saxén, Erkki A. 1980. Cancer registry: aims, functions and quality control. — *Archiv für Geschwulstforschung*, Vol. 50, No. 6, pp. 588–597
- Thomson, Heldi, Mati Rahu, Tiiu Aareleid, Kaja Gornoi 1996. *Cancer in Estonia 1968–1992: Incidence, Mortality, Prevalence, Survival*. Tallinn: Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituut
- Vanaselja, Taimi 2008. *Võida hirm: Vähihõltri mälestusi oma elust ja tööst*. Tallinn: MTÜ Allika
- Võhandu jt 1982 = Выханду, Л. К., Раху, М., Хурт, Х. Эстонский регистр рака: технология обработки данных. — Tallinna Polütehnilise Instituudi Toimetised, Труды Таллинского политехнического института, № 524, с. 67–77

MATI RAHU (1942) on Tervise Arengu Instituudi juhtteadur. Lõpetanud 1968. a Tartu Ülikooli meditsiinigeograafia erialal ja kaitsnud 1975. a Moskva Eksperimentaalse ja Kliinilise Onkoloogia Instituudis bioloogiakandidaadi väitekirja onkoloogia erialal. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Epidemioloogiakeel: 45 aasta rännak” (2013, nr 9, lk 1616–1649), “Epidemioloogidega juhtunud tõsilugusid” (2014, nr 9, lk 1577–1603), “Teadusartikkel: autorsus ja tänu-

avaldus” (2015, nr 1, lk 3–43; koos Talis Bachmanniga), “Akadeemiline posteroloogia” (2015, nr 5, lk 895–927; koos Kenn Konstabeliga), “Tšernobõli veteranide mured ja kõhklused: vastus internetikommentaaridele” (2016, nr 4, lk 635–669; koos Kaja Rahu ja Merike Sisaskiga) ja “Teadusartikkel: eelretsenseerimisprotsess” (2017, nr 1, lk 38–71; koos Talis Bachmanniga) ning Jørn Olseni kirjutise “Registripõhise teadustöö metodoloogiast” tõlge (2012, nr 4, lk 630–641).

ARVUSTUS

VÕIMU ANALÜÜSIMISEST KULTUURISEMIOOTIKA PERSPEKTIIVIST

Andrey Makarychev, Alexandra Yatsyk. *Lotman's Cultural Semiotics and the Political. (Reframing the Boundaries: Thinking the Political.)* London—New York: Rowman & Littlefield, 2017. xxxvii + 190 pp.

Andrei Makarõtševi ja Aleksandra Jatsõki sulest ilmus 2017. aastal monograafia *Juri Lotmani kultuurisemiootika ja poliitilisus* (Juri Lotman's Cultural Semiotics and the Political). Andrei Makarõtšev töötab praegu Tartu Ülikooli Johan Skytte poliitikateaduste instituudi külalisprofessorina, tema peamised akadeemilised huvid on tänapäeva poliitikateooria ja biopoliitika, aga ka Venemaa välis- ja julgeolekupoliitika probleemid. Kaasautor Aleksandra Jatsõk töötab Uppsala Ülikooli juures asuvas Venemaa ja Euraasia uuringute keskuses teadurina ning on seni keskendunud postsovetlike riikide rahvuspoliitika uurimisele.

Tartu-Moskva koolkonna panusest 20. sajandi sotsiaal- ja humanitaarse mõttetraditsiooni kujunemisse on varemgi kirjutatud. Osutan siinkohal ennekõike mõnele monograafiale ja artiklilogumikule. Tartu-Moskva koolkonna pärandit eelkõige kirjandusteaduse paradigmat lähedes hindavad Edna Andrews *Conversations With Lotman: Cultural Semiotics in Language, Literature, and Cognition* (2003), Ann Shukmani *Literature and Semiotics: A Study of the Writings of Yu. M. Lotman* (1977) ja Aleksei Semenenko *The Texture of Culture: An Introduction to Yuri Lotman's Semiotic Theory* (2012).

Sotsioloogilisema suuna poolelt tuleks kindlasti osutada John Hartley'le, kes on kultuurisemiootikat täiendanud evolutsioonilise majandusteooriaga ning uurinud innovatsiooni arengut uue meedia kontekstis (2012), ning Peet Lepiku monograafiast *Universaalidest Juri Lotmani semiootika kontekstis* (2007). Maxim Waldstein pöörab teoses *The Soviet Empire of Sign: A History of the Tartu School of Semiotics* (2008) tähelepanu eelkõige Tartu-Moskva koolkonna tegutsemisele nõukogudeaegses akadeemilises elus tervikuna. Ennekõike asetub tema raamat mõtteloo (*intellectual history*) ja ajaloolise sotsioloogia taustale.

Täpsemalt poliitikateadusega haakuvad viimasel kümnendil Eestis kaitstud doktoritööd. Daniele Monticelli (2008), Andreas Ventse-
li (2009), Peeter Selja (2011) ja Mari-Liis Madissoni (2016) väite-
kirjad sünteesivad kultuurisemiootikast pärit mõistestikke mitmesugus-
te poliitilis-teoreetiliste lähenemisviisidega, analüüsitakse eripalgelisi
nähtusi alates Stalini ajastu poliitilisest retoorikast kuni paremäärmus-
liku *online*-kommunikatsiooni diskursiivsete strateegiateni.

KULTUURISEMIOOTIKA JA POLIITIKA

Paljude sotsiaalteadlaste hinnangul on semiootikud ja semiootika dist-
sipliin tervikuna (peale mõne üksiku erandi, nt Roland Bar-
thes'i (2004 [1957]) ja Umberto Eco (1995) esseed) pigem vältinud
poliitilist problemaatikat (vt nt Mandoki 2004; Ventsel 2011). Pertti
Ahonen märgib, et 1970. aastatel alguse saanud semiootilist laienemist
teiste teadusharude pärusmaadele iseloomustab paljudel juhtudel tõsi-
asi, et semiootika tundmisele pole lisandunud selle valdkonna tundmist,
mille uurimiseks taheti semiootikat kasutada (1990: 8). Paraku võib nii
öelda ka poliitikauuringute ja semiootika valdkondadevaheliste käsit-
luste kohta. Tartu-Moskva koolkonna liige ja mitmete Juri Lotmaniga
kahasse kirjutatud artiklite autor Boriss Uspenski selgitab semiootika
kasutamist võimuanalüüsides või õigemini, selle kõrvalejätmist pisut
teisest vaatenurgast: "Arvan, et destruktiiivset rolli mängisid siin prants-
lased (mõtlen eelkõige Kristevat ja teisi), kes asendasid ausa teaduse te-
gemise ideoloogiaga. See tõi omakorda kaasa loomuliku tõrjereaktsioo-
ni, sest kui te tegelete ideoloogiaga, siis te juba sõltute moest" (2002).
Uspenski sõnul teisel: "Raudne eesriie soodustas teadlaste koondumist;
ideoloogiline surve äratas püüde olla intellektuaalselt vaba ja see tin-
gis mis tahes ideoloogilistest hinnangutest loobumise. [...] Moskva-
Tartu semiootikakoolkond oli tekkinud seesmise vastasseisu tingimus-
tes; kuid ta ei püüelnud niivõrd nõukogude tegelikkusele vastuseismise
poole, kuivõrd täieliku sõltumatuse poole" (2012: 23). Niisugune seis-
koht näib olevat aga ise ideoloogiavaba enesekirjelduse katse. Tegutse-
des uurijana Nõukogude Liidus, ei olnud ka parima tahtmise korral või-
malik uurida kaasaja "kuumi teemasid", olgu nendeks siis näiteks polii-
tika või võimusuhted, sest see oleks paratamatult kaasa toonud uuritava
objekti või probleemi semiootilise tunnustamise. Pigem olid nad roh-
kem või vähem teadlikult sunnitud valima uurimisobjektiks kes Puški-
ni, kes ikoonid. Vastasel juhul oleks seda võetud võimaliku valitseva
poliitilise süsteemi kriitikana.

See ei tähenda, et võimu problemaatika oleks koolkonna huvide seast puudunud. Heaks näiteks on Peeter I või Ivan Julma võimumängude kultuurisemiootilised analüüsid või siis koolkonna loodud erialaterminoloogia: *tuum—perifeeria*, *kultuurikeelte hierarhialisus*, *kultuur—antikultuur* jne. Nende mõistete rakendamisega tänapäeva poliitiliste nähtuste analüüsis Makarõtšev ja Jatsõk tegelevadki. Autorite sooviks on näidata nii poliitiliste protsesside kultuurisemiootilise analüüsi võimalikkust kui ka täiendada poliitikateaduse teoreetilist raamistikku kultuurisemiootika ideedega. Selleks astutakse dialoogi Foucault', Badiou, Agambeni, Lacani, Rancière'i ja teistega. Teose üldisemaks ambitsiooniks on kultuurisemiootika mõistestiku abil ületada poliitikateaduste kriisi. Viimane väljendub autorite sõnul valitsevas paradigmas, mis alates külma sõja lõpust ja Nõukogude Liidu kokkuvarisemisest on keskendunud peamiselt institutsioonide, poliitilise eliidi, huvide, otsustusprotsesside ja ressursside analüüsile (lk ix). Etteruttavalt öeldes tuleb see Makarõtševil ja Jatsõkil suurepäraselt välja.

Teos jaguneb neljaks pikemaks peatükiks. Neile lisanduvad põhjalik sissejuhatus, kus antakse üldisem ülevaade teemast ja põhjendatakse, miks postsovetlikke sotsiokultuurilisi protsesse analüüsides võiks kultuurisemiootiline raamistik kasulik olla. Osutatakse ka mõnele nõukogudeaegse teadustöö eripärale, mis Tartu-Moskva koolkonda tollaste poliitiliste teemade analüüsimisel piirasid. Raamatu lõpetab kokkuvõttev pilguheit tulevikku "Kuidas lugeda Lotmanit 21. sajandil?", kus arutletakse mõningate Lotmani kultuurisemiootiliste kontseptsioonide tõlgendamise mitmetähenduslikkusest tulenevate tagajärgede, ka negatiivsete üle (lk 184).

Raamatu põhituumiku moodustavad aga peatükid "I. Piirid ja poliitilisus: Kultuurisemiootiline panus arutellu", "II. Teispool semiosfääri: Tähendustades kehalisust ja teisaldusi", "III. Nõukogude väljakaevamine: Plahvatuses kustutuseni" ja "IV. Euroopaga mängides: Kohandamine ja õõnestamine". Nagu pealkirjadest nähtub, mõtestatakse igas peatükis poliitikateaduse raamistikus mingit täpsemat Lotmani väljaarendatud mõistet. Õnneks ei osutu põhjendatuks Ahoneni eespool osutatud kartus ning vaatamata sellele, et autorid ei ole otseselt semiootikud, on tegemist tugeva katsega arendada edasi teoreetilist raamistikku ning selgesti on näha kultuurisemiootika põhiideede head tundmist. Eriti nauditav on mitmete Lotmani analüüsitud ning esmapilgul võimuanalüüsi mittepuutuvate näidete ülelugemine, võttes appi tänapäevase poliitikateooria. Niisugusele teoreetilise suunitlusega raamatule lisab väärtust, et iga peatüki lõpus näitlikustatakse loodava mõistestiku rakendavust konkreetse materjali abil. Nendes osades analüüsitakse peamiselt

Venemaa, Eesti, Ukraina ja Gruusia poliitilisi protsesse ning identiteediloomet. Uuritavale materjalile on lähenetud nii lokaalse tasandi kui ka üldisema, rahvusvaheliste suhete kontekstis. Heaks näiteks on Gruusia ja Ukraina identiteediloomes pingestatust kirjeldav käsitlus, milles seda nähakse ühelt poolt poliitiliselt läänesuunalisena, kuid kultuurilis-religioosselt idasuunalisena (lk 44–52). Peamine on aga see, et loodud teoreetiline raamistik sobib allikmaterjali analüüsiks ning aitab nähtusi täiendavalt mõtestada. Olles ise hiljuti töötanud Tbilisi Riikliku Ülikooli külalisteadurina, võin öelda, et Gruusia olukorda on autorid tabanud suurepäraselt: just niisugust kahevahelolekut kohtasin seal mitmel pool, kohati groteskselgi moel. Vaatamata soovile rohkem lõimuda Euroopa poliitiliste struktuuridega, olgu selle põhjuseks kartus võimaliku Venemaa-agressiooni ees vms, on Gruusias tugev kultuuriline tõmme ka traditsiooniliste, paljuski patriarhaalsete väärtuste poole. See väljendub näiteks levinud arusaamas, et Euroopa Liidus (ja muide ka katoliku kirikus) nähakse institutsiooni, mille vaat et põhisihiks on lõhkuda traditsioonilist peremudelit ning viljelda homoseksuaalseid suhteid. Rünutatud on ka taimetoidurestorane, mis mõnede jaoks on samuti lääneliku mandumise ilmingud.

Interdistsiplinaarsuse häid näiteid on raamatus mitu. Üks paremaid on poststrukturealistlikust mõttevoolust pärit “(kokku) õmblus / traageldus”-mõiste¹ (ingl *suture*) ümbermõtestamine Lotmani *piiri* mõiste käsitluse abil ja selle rakendamine poliitilise identiteediloomes analüüsis. Millele see mõiste osutab? Autorite järgi iseloomustab see “subjekti võimet laenata tähendusi väljastpoolt (semiosfäärivälisest ruumist), et stabiliseerida oma hajutatud ja lokaliseerimata identiteeti. Võõras tekst saab möödapääsmatuks [vahendiks] subjekti identiteeti konstitueerivate tähenduskogumike tsementeerimisel” (lk 28). Probleeme tekitab siin aga küsimus, kuidas identiteediloomes teoreetilisel tasandil lepitada pinget staatika ja dünamismi vahel. Kuidas rääkida identiteedi asemel, mis kannab endas seisundi varjundit, pigem identifikatsioonist kui pidevast protsessist? Autorite arvates võimaldab just Lotmani *piiri* mõiste seda tähendusruumi (kokku) õmblemise / traageldamise totaliseerivat iseloomu lõdvendada, sest Lotmani järgi on piir “kakskeelne mehhanism, mis tõlgib välisteadet semiosfääri sisekeelde ja vastupidi” (1999: 14). See on pidev dialoog, mille käigus konstitutiivselt muutuvad ka saatja ja saaja. Ühtlasi võimaldab see eemalduda Lacani käsitlusele omasest liigsest psühhoanalüütilisest kaastähendusest.

¹Et säilitada järjepidevust, lähtun *suture* tõlkimisel Jüri Lippingu alustatud traditsioonist (vt Laclau 2015).

Peale selle võimaldab lotmanlik piirikäsitus, vastandus “semiootiline — ekstrasemiootiline ehk semiootikaväline”, heita valgust poliitika-välja enda piiristusjoonte kujunemisele ning vastata küsimustele: mis kuulub poliitikasse, mis kultuuri, mis kunsti, ja lõpuks, mis bioloogiasse, ja kas nende piiride tõmbamine on üldse mõttekas? Tunnistades vastupidist, kas ei kaota me sel juhul analüüsitavat objekti ennast? Autorid mõtestavad kultuurisemiootika *piiri*-mõiste kaudu Agambeni *palja elu* (ingl *bare life*) mõistet, mis osutab füüsilisele eksistentsile lihtsa ellujäämise mõttes, väljaspool tähenduslikke representatsioonivorme ja tähenduslikku vahendustegevust (lk 70), ja Jacques Rancière'i käsitust *poliitilisusest* (pr *le politique*) tajutavuse jaotamisena (*le partage du sensible*), mis määrab, kuidas tegelikust tajutakse ja tõlgendatakse, ning teeb seekaudu jagatud semiootilise sfääri loomise võimalikuks (lk 80). Analüüsides näiteid alates laulupidudest (Eesti üldlaulupeod ja “Slaavi Pärg” (Slavjanski venok)) ning nende repertuaarist (alles hiljuti avalikku keskustelu tekitanud küsimus, kas venekeelne laul või laulud peaks(id) olema meie üldlaulupeo kavas) kuni ühiskondlikke traumasid käsitlevate kunstiteosteni (filmid, kujutav kunst), näidatakse kõnealuses teoses, kuidas dialoogilise tõlke poliitiline aspekt ilmneb võimes luua uusi tähendusi just võõrsemiootilise reaalsuse tõlkimise kaudu massimeediasse, populaarkultuuri ja poliitikaväitlustesse (lk 76). Siin on oluline rõhutada, et eristusjoon tekstide ja mittetekstide vahel on suhteline, põhineb olukorral ning on kontekstitundlik, mitte aga etteantud ja püsikindel. “Tga tähistussüsteem on mingil hetkel vastamisi väljakutsega hõlmata endasse ideid, mis võivad õõnestada nende süsteemide domineerivat ideoloogilist tuuma. Alati on olemas võimalus, et semiootikavälised ruumid võivad olla taastähistatud ja sisestatud domineerivasse tähenduste süsteemi” (lk 79). Autorid selgitavad veenvalt, kuidas mängufilmide 1944 ja *Risttuules* kunstiline funktsioon laieneb nende ühiskondlikus vastuvõtus teistele konstitutiivsetele sfääridele ja hakkab toimima eelkõige Teise maailmasõja traumaatilise kogemuse ümbermõtestamise võimalusena. Samamoodi analüüsitakse Tanel Renderi, Anna-Stina Treumundi, Airi Triisbergi, Kai Kaljo ja paljude teiste Eesti tänapäevakunstnike töid ning avalikku vastukaja neile. Makarõtšev ja Jatsõk näitavad, kuidas ähmastuvad erinevate diskursuste piirid — olgu nendeks siinkohal üldistavalt kunst ja poliitika —, kui neid teoseid vaadelda eri taustsüsteemides, ja kuidas teosed toimivad nii identiteedi loojatena kui ka õõnestajatena, nii suhtena Euroopa üldisesse kultuuri-ruumi kui ka skoopilise lähivaatena Eesti minevikku. Kuigi kantiaanlik kunsti autonoomsuse tees on ammugi kahtluse alla seatud, võimaldab

kultuurisemiootiline lähenemine nende piiride liikumist paremini selgitada.

MÕNED KRIITILISED TÄHELEPANEKUD

Kohati tundub, et autoritel on kasutamata jäänud mõned Lotmani mõisted, millel võiks olla tänapäevases poliitikaanalüüsis suur potentsiaal. Tõsi, Lotmani teaduslik pärand on väga mahukas ja ilmselt tuli valida, milliseid tema kultuurisemiootilisi ideid kasutada. Samas, analüüsi vahendite mitmekesistumisele oleks kindlasti aidanud kaasa *tõlkimise*, aga ennekõike *tõlkimatuse* kontseptsiooni parem määratlemine. Mitmes kohas osutavad autorid, et Lotmani tähendusloomemudelid jäävad kinni liialt staatiliste ja totaliseerivate mehhanismide kirjeldamisse. Kui 1970. aastatel võttis kirjandusfilosoofiline dekonstruktivism deklaratiivselt suuna teksti suhtes n-ö negatiivse strateegia poole — tekstikoe katkestuste, iga kõneakti taga seisvate põhimõttelist tervikut lõhkuvate võtete ja ebajärjekindluste demonstreerimine sai humanitaaria ja eriti kirjandusteaduse põhiülesandeks (Gasparov 1993), siis kultuurisemiootikutele oli vastupidine eesmärk: tekstile läheneti kui paradoksaalsele nähtusele. See on ühelt poolt ühtsus, selgete piiridega suletud tervik — muidu poleks ta tekstina tajutavgi, ammugi analüüsitav. Samas on see tervik, mis sünnib avatud, loendamisele allumatust heterogeensete ja mitmeplaaniliste osiste paljususest. Selle tõlgendamisvõimalusi ei saa seda moodustavate komponentide ja allikate vastasmõjude ammendamatu potentsiaali tõttu suruda mingitesse ette antud struktuuridesse. Seetõttu on siin tegemist teoreetilise konstruktsiooniga, kus piiritlemine on ennekõike heuristilise väärtusega ega iseloomusta mitte niivõrd objektikeelt. Väga selgelt on niisugust ontoloogiat tunda Lotmani “Kultuuri fenomenis” (2002 [1978]),² kus ta räägib tähendusloomest ehk tõlkimisest tõlkimatuse tingimustes. Tähendusloomeakt taandatakse siin oma elementaarsemal tasandil tõlkimisele kontinuaalse ja diskreetse kodeerimiskeelega vahel, kus tähendus kujuneb pigem sotsiokultuuriliste ekvivalentsuste leidmise kaudu, mis aga oma ontoloogilises algupäras jääb kandma sattumuslikkuse pitsert. Lotman ei rõhuta siin piiritlemise totaliseerivat tagajärge (ja piiri mõistega kaasneb alati väljajätt, piiritagune), mis tähendusprotsessi hermeetiliselt sulgeks. Kuna sotsiaalne reaalsus ehk objektiivsus on konstrueeritud tähendussüsteemide kaudu, võiks jääda mulje, et Lotman räägib staatilistest identiteedikäsitlest.

²Põhimõtteliselt sedasama väidab ta ka hilisemas töös “Semiosfäärist”, mida kõnealuse teose autorid ehk enim on kasutanud.

Kindlasti mitte, sest viimased võivad olla tajutavad üksnes mingist tähendusliku üksuse (nt sotsiaalne grupp, rahvuskultuur vms) sisemisest, enesekirjelduslikust perspektiivist, sest kultuuriuurijale pole tekst alati ja esmajärjekorras mitte tervikliku tähenduse, vaid tervikliku funktsiooni kandja (Ivanov jt 1998: 65). Neid tähendusprotsessi (kokku) õmblemisi / traageldamisi võikski nimetada tõlkimiseks kultuurisemiootika perspektiivist, ning mitte ainult sulgevas ja totaliseerivas mõttes. Siin pakuks Lotmani varasemad tööd, mis keskendusid konkreetsematele tekstianalüüsile (nt *Kunstilise teksti struktuur* 2006 [1970]) aga rohkesti mitmesuguseid vahendeid empiirilise materjali analüüsiks: mitmekordsed sisemised ja väliseid ümberkodeerimised jm.³ Viimaseid saanuks kontseptualiseerida juba üldisemate kultuuriliste mehhanismide nagu kultuur—mittekultuur või kultuur—antikultuur taustal.⁴ See oleks lisanud empiirilise uurimise tasandil identiteetide konstrueerimise (Venemaa, Gruusia, Ukraina, Eesti) võrdlevale analüüsile selgitavat kaalu. Teoreetilisel tasandil aga oleks poliitikaanalüüsi ühe põhivastanduse *antagonism—agonism* kultuurisemiootiline ümbermõtestamine loonud silla nende mõistete ontoloogilise tasandi ja konkreetsele tähendusloomemehhanismide analüüsimisele osutava tasandi vahele.

Nagu juba öeldud, on Makarõtševi ja Jatsõki teose suureks väärtuseks poliitikaanalüüsi teoreetiliste kontseptsioonide rikastamine kultuurisemiootiliste ideedega. Seetõttu tundub pisut kummaline, et mitmetele autoritele, näiteks Michel Foucault'le ja Jacques Lacanile, lähenetakse peamiselt sekundaarsete tõlgenduste kaudu, mitte autoritele endile viidates. See ei vähenda sünteesi väärtust, aga pole enam kindel, kas see on Lotmani ja Lacani või hoopiski Lotmani ja Slavoj Žižeki (kelle kaudu tõlgendatakse Lacani) lähendamine. Mõnes kohas tunduvad kontseptuaalsed seosed Lotmani ideede ja teiste teadusharude vahel liialt otsituna. Nii jääb osutus Kopenhaageni koolkonnale (lk 67) pisut pinnapealseks ja seos Lotmaniga vähe põhjendatuks, mistõttu kõnealuse teose terviklikkuse mõttes oleks võinud see ka esitamata jääda.

*

³Seda on poliitikaanalüüsides kasutanud Selg ja Ventsel (2010).

⁴Kultuuri ja antikultuuri vastandust on kasutanud poliitiliste protsesside analüüsis Lepik (2000), Ventsel (2010), Madisson, Ventsel (2016).

Peaaegu veerandsada aastat tagasi oli Pertti Ahonen ülimalt optimistlik, kui ta kirjutas lausa koperniklikust revolutsioonist poliitikateadustes. See väljendus ennekõike semiootilise perspektiivi kaasamises poliitika-uuringutesse, mis viimaks ometi oleks rikastanud neid metodoloogilisi tühimikke, mis poliitikateadustel autori arvates olid (1993). Rohkem kui viisteist aastat pärast Ahoneni kirjutatud osutas Wolfgang Drechsler poliitikasemiootika hetkeolukorrast kõneldes, et vaatamata mõnede sellesuunalistele artiklitele on poliitikasemiootika pigem tagasi kui edasi läinud (2009: 74). Loodetavasti parandab viimase aja areng, mis väljendub nii eespool osutatud väitekirjades kui ka siin kõne all olnud Makarõševi ja Jatsõki raamatus, niisuguseid pessimistlikke hinnanguid. Igal juhul on kõnealune raamat suur samm selle poole.

Andreas Ventsel

Kirjandus

- A h o n e n, Pertti 1993. A Copernican revolution in political research: Reflections on the rainbow of essays in this book. — Pertti Ahonen (ed.). *Tracing the Semiotic Boundaries of Politics*. (Approaches to Semiotics, 111.) Berlin — New York: Mouton de Gruyter, pp. 1–27
- A n d r e w s, Edna 2003. *Conversations with Lotman: Cultural Semiotics in Language, Literature, and Cognition*. (Toronto Studies in Semiotics and Communication.) Toronto—Buffalo—London: University of Toronto Press
- B a r t h e s, Roland. 2004 [1957]. *Mütoloogiad*. Prantsuse keelest tõlkinud Mirjam Lepikult ja Ott Ojamaa. Tallinn: Varrak
- D r e c h s l e r, Wolfgang 2009. Political semiotics. — *Semiotica*, Vol. 173, No. 1/4, pp. 73–97
- E c o, Umberto 1995. *Ur-Fascism*. — *The New York Review of Books*, June 22, pp. 12–15
- G a s p a r o v 1993 = Борис М. Гаспаров. *Литературные лейт-мотивы: Очерки русской литературы XX века*. Москва: Наука, Восточная литература, с. 274–303
- H a r t l e y, John 2011. *Digital Futures for Cultural and Media Studies*. Chichester (West Sussex): John Wiley & Blackwell
- I v a n o v, Vladimir V., Juri M. L o t m a n, Aleksandr M. P j a t i - g o r s k i, Vladimir N. T o p o r o v, Boris A. U s p e n s k i j 1998.

- Theses on the Semiotic Study of Cultures* = *Kultuurisemiootika teesid* = *Тезисы к семиотическому изучению культур*. (Tartu Semiotics Library 1.) Transl. by Silvi Salupere. Tartu: Tartu Ülikool
- L a c l a u, Ernesto 2015. *Antagonism, poliitika, hegemoonia: Valik es-
seid*. (Avatud Eesti raamat.) Koostanud ja toimetanud Jüri Lipping;
tõlkinud Andro Kitus, Hasso Krull, Jüri Lipping, Martin Mölder,
Peeter Selg ja Tanel Vallimäe. Tartu: EYS Veljesto
- L e p i k, Peet 2000. Antikultuuri fenomen nõukogude kultuuris. —
Akadeemia, nr 4, lk 718–754
- L e p i k, Peet 2007. *Universaalidest Juri Lotmani semiootika konteks-
tis* = *Universals in the context of Juri Lotman's semiotics* = *Об уни-
версалиях в контексте семиотики Юрия Лотмана*. (Tartu
semiootika raamatukogu 6.) Tartu: Tartu University Press
- L o t m a n, Juri 1999. Semiosfäärist. — J. Lotman. *Semiosfäärist*.
(Avatud Eesti raamat.) Koostanud ja tõlkinud Kajar Pruul ja Pärt
Lias. Tallinn: Vagabund, lk 7–36
- L o t m a n, Juri 2002 [1978]. Kultuuri fenomen. Tlk Silvi Salupere. —
Akadeemia, nr 12, lk 2644–2662
- L o t m a n, Juri 2006 [1970]. *Kunstilise teksti struktuur*. (Avatud Eesti
raamat.) Vene keelest tõlkinud Pärt Lias. Tallinn: Tänapäev
- M a d i s s o n, Mari-Liis 2016. *The Semiotic Construction of Identi-
ties in Hypermedia Environments: The Analysis of Online Commu-
nication of the Estonian Extreme Right*. (Dissertationes semioticae
Universitatis Tartuensis 23.) Tartu: University of Tartu Press
- M a d i s s o n, Mari-Liis, Andreas V e n t s e l 2016. Autocommunica-
tive meaning-making in online-communication of Estonian extreme
right. — *Sign Systems Studies*, Vol. 44, No. 3, pp. 326–354
- M a n d o k i, Katya 2004. Power and semiosis. — *Semiotica*, Vol. 151,
No. 1/4, pp. 97–114
- M o n t i c e l l i, Daniele 2008. *Wholeness and its Reminders: Theo-
retical Procedures of Totalization and Detotalization in Semiotics,
Philosophy and Politics*. (Dissertationes semioticae Universitatis
Tartuensis 11.) Tartu: Tartu University Press
- S e l g, Peeter 2011. *An Outline for a Theory of Political Semiotics*.
(Tallinna Ülikooli sotsiaalteaduste dissertatsioonid 53.) Tallinn: Tal-
linn University
- S e l g, Peeter, Andreas V e n t s e l 2010. An outline for a semiotic
theory of hegemony. — *Semiotica*, Vol. 182, No. 1/4, pp. 443–474

- Semenenko, Aleksei 2012. *The Texture of Culture: An Introduction to Yuri Lotman's Semiotic Theory*. (Semiotics and Popular Culture.) New York: Palgrave MacMillan
- Shukman, Ann 1977. *Literature and Semiotics: A Study of the Writings of Yu. M. Lotman*. (Meaning & Art, Vol. 1.) Amsterdam — New York: North-Holland Pub. Co.
- Uspenski, Boriss 2002. Semiootik Uspenski väisas vaimset sünnikodu; üles kirjutanud Silvi Salupere. — *Postimees*, 14. IX, lk 15. Vt kultuur.postimees.ee/1964835/semiootik-uspenski-vaigas-vaimset-sunnikodu
- Uspenski, Boriss 2012. *Vene kultuuri jõujooni: Valik artikleid*. (Avatud Eesti raamat.) Koostanud Peet Lepik ja Boriss Uspenski; tõlkinud ja kommenteerinud Peet Lepik. Tartu: Ilmamaa
- Ventsel, Andreas 2009. *Towards Semiotic Theory of Hegemony*. (Dissertationes semioticae Universitatis Tartuensis 12.) Tartu: Tartu University Press
- Ventsel, Andreas 2010. The construction of the Stalinist post-war (1944–1953) “Soviet people”: A concept in the political rhetoric of Soviet Estonia. — *Applied Semiotics / Sémiotique appliquée*, No. 25, September, pp. 73–83
- Ventsel, Andreas 2011. Hegemonic signification from cultural semiotics point of view. — *Sign Systems Studies*, Vol. 39, No. 2/4, pp. 58–88
- Waldstein, Maxim 2008. *The Soviet Empire of Signs: A History of the Tartu School of Semiotics*. Saarbrücken: VDM Verlag Dr. Müller

ANDREAS VENTSEL (1976) on lõpetanud Tartu Ülikooli semiootika ja kulturoloogia erialal 2003, *magister artium* 2005, filosoofiadoktor 2009. TÜ filosoofia ja semiootika instituudi semiootika teadur a-st 2007, vanemteadur a-st 2012. *Akadeemias* avaldanud artiklid “‘See vereside on nüüd uuesti kinnitatud, värskendatud ja laiendatud’: ‘Rahva’ konstrueerimine Teise maailmasõja järgses nõukogude poliitilises retoorikas” (2006, nr 7, lk 1427–1449) ja “Sotsiaalsete süsteemide võim ja semiootilise subjekti autonoomia” (koos Maaris Raudsepaga; 2015, nr 4, lk 651–687), ning arvustused “Humanitaarteaduste sõltumatuses Nõukogude Liidus: Tartu-Moskva koolkond ja ametlik nõukogude teaduspoliitika” (2010, nr 8, lk 1480–1487) ja Roland Barthes’i *Camera lucida* tõlke kohta (2016, nr 2, lk 336–342).

KULTUURI SOGASES VEES KULDKALAKEST PÜÜDMAS

Kurmo Konsa. 000 ja 111 taga on maailm: Kultuuritehnoloogia käsiraamat. Tartu: Kleio, 2016. 207 lk.

Kurmo Konsa nimi ei tohiks Eesti kultuuriajakirjanduse jälgijaile olla tundmatu. Tegu on viljaka publitsistiga, kes oma laiemale avalikkusele suunatud esseedes uurib tehiskultustumist, sh posthumaansuse probleemaatikat. Konsa kirjutab hoogsalt ja mahlakalt, ei pelga teha kaugeleulatuvaid ennustusi ega luua avaraid visioone. Tehiskultustumise kohta käivad üldised seisukohad on autor nauditava selgusega koondanud oma eelmisse populaarteaduslikku monograafiasse *Maailm 2.0* (2009), vaatlusalune raamat on tinglikult selle järg, mille tulekut ennustas juba eelmise teose viimane, 12. peatükk. Vormiliselt on tegemist õppekirjandusega, millele viitab nii alapealkiri kui ka mäрге tiitellehel, mille kohaselt on raamatu valmimist rahastatud TÜ õppetegevustoetuse fondist (lk 2). Olgu juba alustuseks hinnangu korras öeldud, et ma ei kujuta hästi ette, kuidas vaatlusalust teost saaks laiemalt edukalt kultuuriteooria või -tehnoloogia õpikuna kasutada; mõistagi ei saa ma seejuures anda hinnangut autori õpetamistegevusele, mille spetsiifikat ma ei tunne.

Kuigi alapealkiri lubab lugejale kultuuritehnoloogia käsiraamatut, tuleb tõsiselt võtta ka metafoorset põhipealkirja: teose praktiline osa keskendub üksnes tehiskultuuridele, tehes seda veelgi kitsamalt, IKT vahendite abil loodavates virtuaalkeskkondades toimivate kultuuride näitel. Paraku moodustab raamatu praktiline, käsiraamatuna kasutatav osa kõigest ühe peatüki (ptk 4). Ülejäänud raamatu võib jagada tinglikult kaheks, kuigi need tasandid ajuti põimuvad: üldine teoreetiline refleksioon kultuuriteooria aluste üle (ptk 1–3, 8) ning tehiskultuuride oletatava levikuga seotud visioonid ja tulevikuennustused (ptk 5–7). Kiitust väärib autori filosoofiline haare ja avar lugemus, julged väited ja prognoosid, kirglik manifestatiivsus (lk 7–10). Vürtsi lisavad eri usunditest pärinevad maailmalõpukirjeldused peatükkide alguses. Kuigi paljud autori üldised seisukohad on minu jaoks sümpaatsed, pean siiski tõdema, et lugedes tekkis üldmulje rabedusest, häirivatest mõttekordustest ja tühiringis tiirutamisest alusmõistete piiritlemise katseil; lennukad üldistused ja prognoosid ei ole põhjendustega kaetud. Võrreldes eelmise monograafiaga on materjal vähem struktureeritud ja läbi kirjutatud, eelmisest raamatust on uude üle kantud teemasid, mis pole tehiskultuuri-

dega rangelt seotud (3. ptk), samas on välja jäänud mitmed tehiskultuuri mõistmiseks hädavajalikud teemad (nt mängu filosoofiline staatus).

Autor pakub lahkelt välja kasutusjuhendi valikuliseks lugemiseks (lk 11–14), omalt poolt soovitan järgmist: lugege esmalt läbi raamatu kokkuvõte, kus võetakse napilt ja süstemaatiliselt kokku kõik see oluline, mis raamatus öeldud — kui see tekitab huvi, saab lugeda edasi üht või teist mõttekäiku avavat peatükki. Mitte mingil juhul ei soovita ma lugeda raamatut üldise sissejuhatusena kultuuriteooriasse, kuigi 2. peatükk võib selleks ahvatleda; eesti keeles on seks puhuks palju sobivamaid ja tihedamini läbi kirjutatud allikaid, nt Rein Raua monograafia (2013) 1. peatükk või Marek Tamme koostatud kogumiku (2016) sissejuhatus. Et minu kriitika ei jääks üldsõnaliseks, üritan järgnevalt konkreetsemaks minna, vaadeldes raamatut kolmel eelnevalt moodustatud tinglikul tasandil.

1. KULTUURI MÕISTMISE ÜLDISED ALUSED

Mõnikord Konsa praalib, et tema vaatenurk on praktiline, nt “mind ei huvita mitte see, mis kultuur on, vaid see, mida kultuuriga pihta hakata” (lk 34). Kuid seda laadi ütlused pole veenvad, sest alusmõistete üha korduva piiritlemise-seostamise peale kulub enamik raamatu mahust ning selle käigus avaneb vargsi kaalukas filosoofiline pretensioon; ka kultuuri mõiste saab teoses määratletud, nagu peagi näeme. Üldteoreetiline pretensioon avaldub ontoloogilisel teljel püüdes seostada kultuuri, maailma ja reaalsuse mõistet; epistemoloogilisel teljel põhiliselt tõemõiste ja uskumuse omandamiseks vajalike tingimuste analüüsis. Kuigi autori mõttekäigud on segased, on neid hoolikalt lugemisel siiski võimalik rekonstrueerida.

Reaalsuse küsimuses jõuab autor selgelt konstruktivistliku positsioonini: “inimesest sõltumatu reaalsuse representatsioonid on inimlikud konstruksioonid, ei muud” (lk 27), inimtegevusest sõltumatu reaalsuse olemasolu küsimuses ollakse skeptilisel positsioonil (lk 20). Keerukam on lugu **maailma** mõistega, siin ei saavuta Konsa kuidagi täpsust ega rangust. Mõnes kohas tõdetakse, et maailm on lõpmatult keeruline (lk 28) ja olemuslikult kaootiline (lk 112), mida inimene ei suuda sügavalt mõista (lk 147), elame kõik võõras maailmas (lk 116). Nende nopete põhjal võiks maailma ja reaalsuse mõisted samastada ning tunnistada, et kõiksus on tervikuna hoomamatu a) oma keerukuse ja kaootilisuse tõttu ning b) kuna tunnetaja kuulub samuti sellesse tervikusse ega saa seda objektiivselt käsitada. Oletan, et Konsa umbes nõnda mõtleb.

Ent samas kasutab ta maailma mõistet ka kitsamalt, metafoorselt, kirjeldades maailmana erinevaid seostatud representatsioone maailma kohta, sisuliselt maailmamudeleid — nt fiktsionaalsed virtuaalsed maailmad; tehiskultuurid kui väljamõeldud maailmad (lk 8). Mõte võtab sellise hoo sisse, et jõutakse välja peaaegu solipsismi: “Igaüks meist on maailm. Pole olemas kahte ühesuguse mõttemaailmaga inimest” (lk 147). Nõnda võiks jõuda subjektiivsesse idealismi, kuid kultuuriuuringute praktilise prisma raames on viimane tsitaat ilmne liialdus ning maailma mõiste lootusetu hägustumine: kaldun nõustuma, et meie kaasaja lääne inimestel on mitmekesine, kirju kultuurirepertuaar, mis pannakse kokku erinevatest (sub)kultuuridest, kuid see ei tähenda, et kultuurid — mille vältimatuks osiseks on kollektiivsus (lk 37) — täiesti pihustuksid. Kui kasutame maailma mõistet ühtaegu nii erinevate seostatud narratiivide-praktikate puhul, mida võib tänapäeva inimese elus olla palju ning mille vahel ta sujuvalt ümber lülitub, kui ka salapärase hoomamatu tervikta vika puhul, kuhu need regionaalsed tervikud kuuluvad, siis oleme sooritanud mõistust lootusetult segi ajava kübaratriki.

Soovitam autoril tutvuda filosoofiliste maailmateooriatega ning oma mõtlemist ses osas selitada. Eesti keeligi on olemas mõned analüütilise filosoofia kallakuga tõlkeartiklid (Armstrong 2008; McDowell 2006), kuid kõige paremini tundub mulle autori propageeritava voolava identiteedi ja paljutasandilise maailmaga sobituvat fenomenoloogiline käsitlus maailmast (eluilmast) kui mistahes kogemuse horisondist (eesti k vt Viik 2009) — sinna horisondile mahuvad ka kõik virtuaalsed sfäärid kenasti ära.

Kultuuri mõiste kasutus ankurduv raamatus E. H. Scheini teooriast laenatud struktuuri, mille osisteks on artefaktid, väärtused ja uskumused ning baasarsaamad (lk 38–42). Võiks muidugi diskuteerida, kas see organisatsioonikultuuri teooriast pärinev struktuur on sobiv üldisteks kultuuriuuringuteks, kuid olemata kultuuriteoreetik, ei hakka ma selle kallal norima. Marek Tamme tüpoloogilise artikli varal teost vaagides sain aru, et Konsa üritab siin põimida kultuuri struktuurilist ja geneetilist, kultuuriloomele keskenduvat aspekti (Tamm 2016: 20), uurib kultuuri nii struktuurina kui protsessina (samas: 21).

Haaran hoopiski kinni ühest autori kultuurimõiste osisest — **väärtustest** — iseloomustamaks ja kritiseerimaks tema üldisi epistemoloogilisi ja aksioloogilisi intuitsioone. Lk 41–42 asetleidev arutlus algab konarliku väärtustemääratlusega (hiljem kokkuvõttes defineeritakse väärtusi mõne näite varal ning normi mõiste tsirkulaarse definitiooni kaudu, vt lk 159), mille kallal norimise võib vahele jätta. Ent

järgnevalt kehtestatakse kiirkorras üleüldine väärtusrelativism, mainides väärtuste ajaloolisust, subjektiivsust, tähistaja tühjust, lisaks poe-tatakse Nietzsche nimi ning kummutatakse inimõiguste universaalsus Guantánamo vanglat mainides. Jagan paljuskki neid intuitsioone, kuid nii kiiresti fundamentaalne arutus ikka ei käi!

Kõik püsivad kindlused langevad Konsa ees samasuguse välksõ-ja vormis: tunnetuse representatsioonilisusest tuleneb kiirrotsuse korras, et reaalsusel ja väljamõeldisel ei ole mingit vahet (lk 27); tõemõiste haihtub tõdede paljususe kontekstis (lk 113); kuna inimene võib kõi-ke kujutleda, on järelikult kujutlused sama reaalsed kui maailm meie ümber (lk 146). Nende suurprobleemide kiirkorras lahendamine annab autorile vajaliku stardikiirenduse tehiskultuurse tulevikumaailma visan-damiseks, aga liiga hoogu ei tasuks ikka sattuda, eriti veel õpikus. Jah, autor vihjab oma mõttekäikudes teada-tuntud tendentsidele meie kaas-aja maailmas, nagu kultuuri fragmenteerumine, väärtuste pihustumine, virtuaalkeskkondade identiteeti hajutav mõju, ka praegune moevool tõe-järgsus on ridade vahel olemas. Kirjandusviidetest on näha, et Konsa on kõigi nende teemade kohta palju lugenud, kuid filosoofilised alusväärted on lahti kirjutamata ja argumenteerimata, mistõttu vähem lugenud ini-mene ei suuda kardetavasti tema mõttekäike mõista, liiati veel omaks võtta. Näite korras toon esile Konsa mõttekäigus kesksel kohal oleva teema inimese nn digitaliseerimisest (ptk 3), üha olulisemal määral vir-tuaalsetes tehiskeskkondades mentaalselt viibimisest. Konsa lennukaid visioone võiks võrrelda palju vähem lennukate, kuid mõõtnatult täp-semate ja sidusamate mõttekäikudega hiljutises Zygmunt Baumani ja Rein Raua (2016) vestlusraamatus.

Üldiste teemade lõpetuseks viitan veel ühele vastuolule Konsa mõt-lemises. Kui autor kõneleb filosoofi alatooniga, siis on ta skeptik, konst-ruktivist ja relativist. Kuid siin-seal hakkab ta kõnelema loodusteadus-liku alatooniga, kõige selgemalt nendes kirjakohtades, kus selgitatakse inimese muutumist tema närvisüsteemi ja keskkonna vahelise funda-mentaalse suhte kaudu (vt lk 61 jj). Informatsioonilise ülestimuleeri-mise kaudu ajule põhjendatakse ennustatavat isiksuse kadumist (lk 71), ning mis veelgi olulisem: ka maailma sügava mõistmise võimatuse tee-si põhjendatakse äju ebapiisava ülesehitusega (lk 147). See on kokku ilus ja esmapilgul veenev jutt, kuid tegelikult istub autor korraga kahel toolil: ühelt poolt rünnatakse objektivismi, sh füüsikat (samas), kuid rünnakut õigustatakse loodusteadusliku pildi abil inimesest, unustades ära, et üldise relativistliku hoiaku tõttu ei tohi ka see pilt olla enamat piiratud ulatusega mudelist.

2. TEHISKULTUURI SPETSIIFIKA

Kuigi raamatut alustavas manifestis pillatakse tehiskultuuri kohta mitmeid lõdvalt seotud piiritlusi (eesmärgipäraselt loodud keskkond, imaginaarne ruum, sidus väljamõeldud maailm), selgineb mõiste 4. peatükiks piisavalt tänu eelnevalt omaks võetud kultuurimääratlusele, ning kokkuvõttes esitatakse juba range definitsioon: “Tehiskultuur on eesmärgipäraselt ja tahtlikult loodud baasarusaamade, väärtuste ja normide ning artefaktide süsteem, mis loob konteksti kindla inimrühma tegutsemisele, eristades seda nii teistest inimrühmadest” (lk 160). Kindlasti on tehiskultuur mudelina põnev uurimisobjekt, sest selle teadlik ja eesmärgipärane loomine võimaldab eritleda tema struktuuri ning algusest peale jälgida, kuidas toimub areng. Ka on tehiskultuur loomulikest kultuuridest palju kitsama mahuga, mis võimaldab seda paremini uurida. Oma teoreetilisi lähtekohti ilmestab autor 4. peatükis õppetöös läbi viidud eksperimendiga: koostöös tudengitega loodi tehiskultuur DiggiKult, arutlemaks infoga seotud küsimusi tänapäeva maailmas. Koos lepitati kokku väärtused ja baasarusaamad ning kultuuri artefaktideks kujunesid osalejate sõnavõetud ja fantaseerivad lood. Raamatus esitatakse ka asjakohased võrguviited (lk 81), neid üle vaadates ilmnes, et enamik infot sisaldub ka raamatus, ning ei torganud silma, et mainitud tehiskultuur oleks muutunud pidevalt toimivaks, elujõuliseks. Ent kui vaadelda toodud näidet autori teooria rakendusena, on kõik ilus.

Aga kui küsida, kas autori esitatud struktuurist ja rakenduspäätistest koosnev tervik on piisav tehiskultuuri mõiste piiritlemiseks (rääkimata tehiskultuurse tulevikunägemuse õigustamisest), tuleb vastata eitavalt. Probleeme ja lahtisi otsi on karjuvalt palju, markeerin enda jaoks olulisimad.

1) Kõnealune käsitlus ei piiritle ei teoreetiliselt ega ka näitliku tüpoloogia varal (tehis)kultuuri olemasolu piisavaid tingimusi praktikas. Autor on ülimalt teadlik, et tema visandatud struktuur ei karga ise kultuuriks kokku, vaid “see [kultuur] tekib alles siis, kui inimesed seda kultuurina tunnistavad” (lk 120). Konsa püstitab küll juba kultuuri mõistet analüüsides väga õige küsimuse: “Millisest hetkest muutub mingile inimrühmale omane kultuuriks ehk siis millisel hetkel me võime öelda, et nüüd on antud inimrühmal kultuur?” (lk 46), kuid ei paku mitte mingit menetlust, kuidas selle üle otsustada. Näiteid, mida võiks kasvõi digitaalkeskkondadega piirdudes leida, on ju lugematul hulgal.

Võtame triviaalseima näite — Facebooki. Olles selle keskkonnaga liitunud, kas ma osalen kõigi teiste liitunutega ühises kultuuris? Mõne ühise väärtuse ja baasarusaama ehk kõigiga leiaks, kuid enamikuga ma

ei puutu ju ka avatarigi vahendusel mitte kunagi kokku. Järelikult tundub see ühisus sama abstraktne nagu üleüldise maailmakodaniku idee ning täidab vaevalt kultuuri piisavaid tingimusi. Kuidas on lood minu Facebooki-sõpradega? Nende tegemised-ütlemised täidavad minu infovoo, mida regulaarselt jälgin; aeg-ajalt suhtlen mõnega, naljatlen või vaidlen, soovin sünnipäevaks õnne. Kahtlane, kas meid ühendab rohkem ühiseid baasarsusaamu või väärtusi kui teiste juhututtavate vahel, aga midagi siiski: inimese jagatav info peab olema minu jaoks minimaalselt huvitav, seeditav, kes üksnes kirub-räuskab või piirdub auhinnamängude jagamisega, need ma eemaldan oma infovoost. Minu hinnangul täituvad tehiskultuuri piisavad tingimused alles Facebooki teemagruppides, millega olen suurema huvi tõttu liitunud — kas ühendav teema (nt filosoofia Eestis) või gruppi koondunud inimesed on piisavalt olulised, et Konsa poolt välja pakutud kultuuri struktuur täituks. Kuid seda laadi piiritleti, analüüsi ja rohkelt näitematerjali oodanuks autorilt endalt. Võib küll Konsaga nõustuda selles, et tehiskultuure on kõige lihtsam teha infotehnoloogilistes keskkondades (lk 112), ent ei saa heaks kiita autori analüüsifookuse piirdumist antud valdkonnaga. Analüüsi kaasamist väärinuks ka füüsilisel tegevusel-osalusel tuginevad tehiskultuurid (nt LARP, fanaatiline harrastussport), kus inimese afektiivsus ja kehalisus kaasa mängivad. Küllap polnud käsikirja valmimise ajaks kätte jõudnud Pokemon Go hullus, kuid ka liitreaalsed tehiskultuurid väärivad kindlasti käsitlemist.

2) Kahelda tuleb, mil määral on tehiskultuurid teadlikult-sihipäraselt loodud. S.t mingil määral peavad nad kindlasti seda olema: kui me ühtegi algatusakti ei suuda tuvastada, ei saa tehiskultuurist juttugi olla. Ma mõtlen pigem seda, kas on viljakas kirjeldada tehiskultuure väärtuste ja baasarsusaamade üksikasjaliku väljendamise kaudu. Jah, laboritingimustes nagu Konsa DigiKult või mõne klubi asutamine võivad need asjad saada piisavalt selgeks räägitud ja isegi kirja pandud, kuid see tundub olevat erandlik olukord. Samuti ei tundu eriti sagedane see, et mingi asutav kogu loob algusest peale tehiskultuuri alusstruktuuri. Selle mõttekäiguga sean kahtluse alla võimaluse eristada piisava rangusega loomulikkult/tehislikult (s.t täpselt ette kavatsutut) tehiskultuuri puhul — muide, üldisel tasandil on Konsa olnud väga järjekindel looduse/kultuuri eristuse kriitik (vt nt Konsa 2009: 1. ptk).

Minu arvates kujunevad tehiskultuurid kahe vastandliku protsessi koostoimes ja pingeväljas. Ühelt poolt kujunevad ka tehiskultuurid (sh sealsed väärtused) pigem loomulikult, suhtluse käigus mingis tehiskult-sihipäraselt loodud keskkonnas. Hea näide on siin kasvõi Internet, mis loodi tehiskult-sõjalise kaitsevahendina, kuid on nüüdseks

muutunud paljude visionääride, sh Konsa arvates kõige suuremaks inimest ümber vormivaks jõuks. Või kui mu elmises punktis toodud ütmõtted vett peavad, on Facebook pelgalt keskkond tehiskultuuride tekkimiseks, enamasti ei eelne mõne sisugrupi loomisele arutelu väärtuste üle. Kuigi Konsa loodud näites on kirjalikult fikseeritud ka tehiskultuuri baasarsaamad (lk 87), jääb selle tasandi piisavalt informatiivse sõnastamise ülesanne kahtlaseks juba autori enda baasarsaamise määratlusest lähtudes (vt lk 39).

Teiselt poolt aga luuakse tehiskultuure nagu ka kultuure üldse paljuki eestvedamise kaudu, mitte ühiselt rohujuuretasandil. Keegi loob üldised mängureeglid (nt arvutimängu jaoks või ka LARP-mänguks), mis on teiste jaoks ette antud ega pruugi alati olla üldsegi sõnastatud. Näiteks on tegevused Facebookis piiratud ühelt poolt tehniliselt, sealäbi, mida sinna üles panna saab, kuid teisalt toimib ka administreeimine, kõik keskmist kodanlikku maitset kõigutav (nt liigne alastuse eksponeerimine) eemaldatakse vaikselt. Samuti jääb mõnd meelelahutuskeskonda kasutades varju see, et enamasti pole selle algatamise esmaseks impulsiks olnud vahva sisu, vaid populaarsuse pealt ärilise tulu teenimine. Oleks naiivne unistada, et tehiskultuurid on imerohuks kultuuriprotsesside asümmeetrilise vastu.

3) Tehiskultuuride veenvuse probleem. Kuigi tehiskultuurid on autori jaoks mängulised, fiktsionaalsed, teadlikult loodud või omaks võetud, elatakse teisalt tehiskultuuri sisse samaväärse veendumusega nagu loomulikku kultuuri (vt nt lk 83). “See, mis oli alguses fiktsioon, muutub inimeste tegutsemise kaudu reaalsuseks” (lk 163); “Tehiskultuur tuleb võtta kahtlusteta omaks, nii et mingis situatsioonis on tegemist ainsa reaalsusega” (lk 121). Siin tormab arutlus jällegi tohutute hüpetestega ning muutub ebaeenavaks. Sellised samastused on võimalikud ontoloogilisel tasandil, n-ö kõrvaltvaataja positsioonilt, lähtudes mistahes seostatud kogemuse representatsioonilisuse eeldusest, kuid kultuuripsühholoogiliselt jääb sellisel tasandil arutlemine kahtlaseks. Kas ikka on nii, et sisenedes mõnda tehiskultuuri muutub see kohe siseneja poolt usutud “tegelikkusega” võrdväärseks? See ei tundu nii olevat ning autori arutleb teisel vastupidi: “Selleks, et inimese ja ka mingi kogukonna identiteet oleks püsiv, tuleb alusveendumusi ja väärtusi käsitleda tegelike, tõestena, meile antutena” (lk 41); samuti väidab Konsa pisut hiljem, et inimesed ei taha muuta olemasolevat kultuuri, kuid on heal meelel nõus osalema uutest mängulistest kultuurides (lk 49, vt ka lk 119). Nendes tähelepanekutes on mängult-päriselt eristus selgelt sees, olgu et siin ei pruugi olla ontoloogilist katet, kuid ometigi on see eristus vähemalt esialgu argielus pragmaatiliselt toimiv. Konsa viitab oma

töös küll fiktsiooniteoreetilistele uurimustele (märkus 80), kuid on jätanud käsitlemata, olgu kasvõi kriitilises võtmes, antud teoorias keskse eristuse, mille kohaselt fiktsioonidesse elatakse sisse nagu-usuks-mänge mängides. Selle lünga tagant paistab laiem puudujääk mängu tunnetusliku funktsiooni osas, kasvõi Huizinga varal võiks praegusi üldisi loo-sungeid veenvamaks selgitada. Praegu lihtsalt deklareeritakse tehiskultuuride tunnetusliku omaksvõtu võrdväärstust tegelikkusega ning hüpatakse selle eelduse varal pöörastesse tulevikuvisionidesse.

Jällegi on Konsa jutus oma iva: kindlasti soosib moodne infoühiskond eriti koos liberaaldemokraatiaga püsiva identiteedi hajumist eri rollidesse, üksikisiku kultuurirepertuaari mitmekesisustumist, suurte narratiivide varal koospüsivate kultuuride fragmenteerumist jne. Kõik need protsessid on filosoofias ja ühiskonnateoorias risti-põiki läbi kammitud ning olen isegi oma töödes sellesarnaseid positsioone väljendanud. Ent kui Konsa asub sellele arutlusväljale, tuleks tal oma mõttekäike pike-malt selgitada ja põhjendada.

3. VISIOONID JA TULEVIKUENNUSTUSED

5. peatükis arutleb autor, kellele ja milleks tehiskultuure võiks vaja minna. Inimese tasandil öeldu (lk 100–102) on mõistlik ja mõõdukas, kuid organisatsiooni tasandil asetleidev arutlus jäi minu jaoks segaseks. Autor väidab, et organisatsioonikultuuri on raske, kui mitte võimatu muuta, ning pakub selle asemel välja uue tehiskultuuri loomise (lk 104), millega tuldaks rõõmsamini kaasa. Jutt jääb teoreetiliseks ning pole aru saada, kuidas tehiskultuuri loomine erineb sisuliselt organisatsiooni väärtuste koostöölisest piiritlemisest, mis on praegugi levinud mood.

Eriti suure hoo võtab Konsa mõtlemine sisse 7. peatükis. Alustades väitest, et digikommunikatsiooni levik loob lõpmatu hulga tehiskultuure (lk 127), jõutakse peagi ennustuseni, et kogu maailm muutub peagi tehiskultuurseks ning loomulikele kultuuridele kohta ei jää. Projektipõhised tehiskultuurid asendavad seniseid ettevõtteid; kaovad ära kõik riikluse alustalad, kuigi mitte võim; üldine poliitika muutub üksik-sündmuste võrgustikuks; selgepiirilised isikud hajuvad. Seda tulevärki oli pisut piinlik lugeda ning see hakkas meenutama 12 *toolist* tuntud Ostap Benderi maleloengut “Üks avanguidee”, mis jõudis peagi visioonini Vasjuki külast planeetidevahelise malekongressi keskuseks. Pangem tähele, et autor ei ennusta siin mitte inimelu läbivat virtualiseerimist ega ka mitte püsivate kultuuride pihustumist infotehnoloogilises ruumis, vaid just nimelt sihipäraselt loodavate tehiskultuuride plane-

taarset võidukäiku. Selles nägemuses on optimistlik alge: tehiskultuurid on see sinepiiva, mis tulevikus korrastab kaosesse liikuvat digitaalmaalma (vt lk 164).

On tore, kui mõtlejal on kirge ja julgust öelda suuri asju, selmet nokitseda mõne detaili kallal, ometi oleks veel toredam, kui öeldu korralikult läbi kaalutaks ja läbi kirjutataks. Vaatlusaluseski raamatus on õigustamist vajavaid teese mitme kõite jagu. Soovin lõpetuseks raamatu lugejatele pikka meelt ning autorile — pidage hoogu.

Leo Luks

Kirjandus

- Armstrong, David 2008. Asjaolude maailm. Tlk B. Mölder. — *Akadeemia*, nr 3, lk 658–675
- Bauman, Zygmunt, Rein Raud 2016. *Iseduse praktikad*. Tlk O. Teppan. (Bibliotheca Controversiarum.) Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Konsa, Kurmo 2009. *Maailm 2.0*. Tartu: Kleio
- McDowell, John 2006. Maailma kogemine. Tlk B. Mölder. — *Akadeemia*, nr 3, lk 631–648
- Raud, Rein 2013. *Mis on kultuur?: Sissejuhatuse kultuuriteooriatesse*. (Gigantum humeris.) Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Tamm, Marek (koost.) 2016. *Kuidas uurida kultuuri?: Kultuuriteaduste metodoloogia*. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Viiik, Tõnu 2009. Kultuuri ruum. Maailm. Ilmalava. — *Tuna*, nr 2, lk 2–11

LEO LUKS (1976) on filosoof, Eesti Maaülikooli majandus- ja sotsiaal-instituudi dotsent ning Tartu Herbert Masingu kooli õpetaja. Lõpetanud 1999 Tartu Ülikooli filosoofia erialal, magistrakraad sealsamas 2002. Doktorikraad Tallinna Ülikooli Eesti humanitaarinstituudist 2010. *Akadeemias* varem avaldanud artiklid “Nihilismi “hea uus ilm”: Gianni Vattimo filosoofia kriitiline vaatlus” (2003, nr 7, lk 1464–1484), “Ilma kodutundeta me jääme kodutuks: Kodutuse kogemuse kultuurifemenoloogilise analüüsi katse” (2013, nr 3, lk 402–427), “Kas kodutus on moodsa aja normaalseisund?” (2013, nr 6, lk 1111–1130),

“Lahkarvamuste staatus tõetus maailmas” (2014, nr 12, lk 2115–2130), “Meil ajaäärne tanavas: Lisandusi analüüsile” (2015, nr 5, lk 847–860) ja “Nietzsche moraalkriitilise hoiakuga seotud tõlgendusprobleemid” (2016, nr 12, lk 2174–2198); tõlkinud Gianni Vattimo tekstid “Vastu languse ontoloogiale” (koos Külli Kressaga; 2003, nr 7, lk 1445–1463) ja “Nihilism: Reaktiivne ja aktiivne” (2014, nr 10, lk 1796–1807) ning Friedrich Nietzsche “Fragmente nihilismist” (2004, nr 8, lk 1793–1832) ja “Fragmente võimu tahtest” (2014, nr 10, lk 1762–1795); avaldanud ka üheksa arvustust.

MIS MAAILMA EIKUSAGILT VAADATES NÄGEMATA JÄÄB

Thomas Nagel. *Vaade eikusagilt*. Tlk Märt Väljataga. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2015. 360 lk;
Thomas Nagel. *Viimane sõna*. Tlk Märt Väljataga. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2015. 152 lk.

Vaadata ei saa muidu kui kusagilt, ütleb talupojamõistus: vaadata saab läbi silmade ja silmad on ühes kindlas kohas. Ja kuna eikusagilt vaadata nagunii ei saa, pole selle ettevõtmise väärtuse üle mõtet ka pikalt arutleda. Aga kuidas on lood siis, kui jutt pole mitte silmadega vaatamisest, vaid mõistuskaemusest? Kas ja kuivõrd on võimalik ja vajalik mõista maailma mitte mingist kindlast vaatepunktist, vaid eikusagilt — kõrvaldada meie keele, taju või arutlusviiside iseärasustest tingitud moonutused ja saada maailmast aru nii, nagu ta iseeneses on? See on Thomas Nageli keskne küsimus raamatus *Vaade eikusagilt* (originaal 1986). Ühest küljest tunnistab Nagel, et on tõesti mõtet püüda maailma aina enam eikusagilt vaadata ehk üha objektiivsema maailmapildi poole liikuda. Teisalt aga leiab ta, et me ei pea mõistma ega saagi mõista maailma *ainult* eikusagilt. Ainult eikusagilt vaadates jääb nägemata kõik see, mida saab näha ainult kusagilt ehk kellegi seest, kellegi vaatepunktist. Jääb nägemata, mis tunne on olla mina või minusugune olend, miks sellised olendid oma tegude eest vastutavad ning miks on nende elu ja eesmärgid tähtsad.

Eesti keelde on saanud ka Nageli *Viimane sõna* (originaal 1997), kus Nagel vaidleb katsetega kuulutada loogika- ja eetikareeglid ning

teadusteooriate hindamise printsiibid pelgalt meie vaatepunkti kuuluvaks. Kuigi Nageli kriitika sihtmärk on siin subjektivism, võib selles subjektivismiski näha hoopis objektivismi liialdust: püüet meie arutlemise ja teadmispüüdluste põhiraamistikku väljastpoolt vaidlustades maailma eikusagilt vaadata. Nagel arvab, et see püüe ebaõnnestub, sest sellisel subjektivistil pole pinda, millel seista. Ta püüab seista eikusagil, aga seal, nagu subjektivist on ise öelnud, ei kehti need reeglid, mille raamistikus subjektivist peab paratamatult liikuma, kui tahab meid veenda.

Edasises selgitan lähemalt, mis mõttes Nagel tunnistab sihti vaadata maailma eikusagilt ja mis mõttes ta hoiatab, et selle sihi kõrval jääb siiski oluliseks ka vaade seestpoolt, meie enda vaatepunktist. Kaldun Nageliga paljus nõustuma ja seega on järgnev eelkõige katse koondada tema öeldut tervikpilti ja kaitsta seda mõne ettenähtava või juba nähtud kriitika eest. Vaatlen kõigepealt *Vaadet eikusagilt* ja seejärel *Viimast sõna*, aga kummagi raamatu sees panen tükikesed pildiks kokku järjekorras, mis mulle (vaadates siit) mõistlik paistab, mitte tingimata nende algse esinemise järjekorras. Mõnigi tükk paraku jääb üldse pildist välja.

1. VAADE EIKUSAGILT KUI VÄÄRT EESMÄRK, MILLE SAAVUTATAVUSSE PEAB USKUMA

Nageli enda sõnul räägib *Vaade eikusagilt* sellest, “kuidas ühendada maailma sees oleva konkreetse isiku perspektiiv objektiivse vaatega sellelesamale maailmale, kuhu kuulub ka see isik ja tema vaatepunkt” (*Vaade eikusagilt*, lk 13). Ta nimetab seda probleemi ka “sisemise ja välimise vaheliseks pingeks” (samas, lk 17) ja vaatleb selle pinge tekitatavaid filosoofilisi probleeme neljas valdkonnas, milleks on vaimu metafüüsika, tunnetusteooria, vaba tahe ja eetika.

Sisemise ja välimise vahelist pinget ei tekiks, kui võiksime rahumeeli piirduda maailma vaatlemisega iseenda või inimiigi perspektiivist. Miski aga kisub vaatama eikusagilt, püüdlema objektiivset mõistmist; ja Nagel ei pea seda irratsionaalseks ega lootusetuks tungiks.

Objektiivset teadmist on kõige järjekindlamalt taotlenud teadused ning Nagel usub, et neid on selles saatnud mõningane edu. Ta tõdeb aga, et usk teadusesse — usk sellesse, et teadus on üldiselt õigel rajal objektiivse maailmakäsituse poole — satub kahtluse alla, kui saame teadlikuks omaenda panusest sellesse, kuidas asjad meile (ka teaduslikul vaatlusel) paistavad: “miski meis determineerib saadava pildi, ja see annab alust kahtluseks, kas me ikka jõuame reaalsusele üldse lähemale” (samas, lk 101). Selles kahtluses seisneb tuntud skeptiliste argumen-

tide tuum. Skeptik rõhub sellele, et meie endi tunnetuslikust panusest tulenevat eksimisvõimalust ei saa välistada ja nii ei saagi me kunagi otsustada, mida maailma kohta uskuda. Kuidas siis skeptikule vastata?

Reduktiivsed vastused skeptikule tõlgendavad meie uskumused maailma kohta ümber, “nii, et need väidaksid vähem” — nõnda, et need uskumused ei käigi maailma, vaid näiteks võimaliku kogemuse kohta (samas, lk 102). Sellist ümbertõlgendamist ei pea aga Nagel usutavaks, kuna arvab, et meie tavalised mõtted eeldavad automaatselt realismi ning neil on pretensioon minna teispoole kogemust (samas, lk 108). Ma pole nii kindel kui Nagel, et kõik meie *tavalised mõtted* eeldavad realismi, küll aga paistavad realismi eeldavat mõtted, millel on ambitsioon vaadata maailma eikusagilt; ja paistab, et selliseid mõtteid vähemalt mõnel meist on. Isegi kui poleks, oleks skeptiku püstitatav probleem (kuidas teame, et meie kogemus maailma üldjoonteski õigesti kujutab?) siiski probleem hüpoteetilise uurija jaoks, kes tahab jõuda vaateni eikusagilt. Niisiis vajab objektiivse maailmapildi taotleja paremat vastust skeptikule. Otsest vastuargumenti skeptiku kõhklastele ei paista aga Nagel esitavat. Ta näib koguni tunnistavat usuküsimuseks vaate, et objektiivsustaotlus pole päris eksiteel: eeldamaks, et mõtlemine saab meile anda teadmisi maailmast, peame uskuma, et meie mõtete ja maailma vahel on mingi vastavus. Descartes’i jaoks oli meie ja maailma vahelise sobivuse tagatiseks jumal, aga meie peame leidma viisi seda sobivust uskuda ilma jumalata (samas, lk 124).

Nagel on niisiis teaduse senise ja tulevase edu suhtes skeptikuga võrreldes optimistlik. Samas tõrjub ta naiivset teadususkku, taunides näiteks evolutsiooniteooria ülemäära rakendamist mis tahes salapärase nähtuste mõistetavaks muutmiseks. Evolutsiooniteoreetiliste seletustega liialdamist peab ta üheks näiteks “meie kultuuri läbivast reduktiivsest naturalismist” (samas, lk 116). Nii ei toetu ta evolutsiooniteooriale ka selle seletamisel, kuidas on meil võimalik objektiivsema maailmapildi poole liikuda: evolutsioonilist seletust keeruka inimvaimu arengu kohta peab Nagel “spekulatiivseks”. Samas lükkab ta tagasi ka kreatsioonistliku alternatiivi ning ütleb, et tal pole oma alternatiivset seletust ja ta ei vajagi seda olemasolevate kandidaatide tagasilükkamiseks. Igal juhul ei saa inimvaimu areng Nageli meelest olla toores, seletuseta fakt, kuna see on niivõrd ebatõenäoline sündmus. Ta leiab, et “universumil peavad olema mingid fundamentaalsed omadused, mis füüsikalise ja bioloogilise evolutsiooni teel möödapääsmatult tekitavad kompleksseid organisme, mis on suutelised iseenda ja universumi kohta teooriaid genereerima” (samas, lk 120). See teleoloogiline vaade on muidu mõõduka, ikka keskteed otsiva Nageli ehk julgeim seisukoht. Siin käsitletava teose il-

mumise ajal see suuremat tähelepanu ei pälvinud, küll aga hiljaaegu, kui Nagel avaldas neil teemadel eraldi raamatu intrigeeriva pealkirjaga *Vaim ja kosmos: Miks materialistlik uusdarwinistlik looduskäsitus on peaaegu kindlasti väär* (Nagel 2012). Teadususklikud, kellel Nageli varasemad selleteemalised mõtteavaldused kahe silma vahele jäänud olid, avaldasid nüüd muret suure filosoofi vaimse mandumise pärast.

2. MÕELDAMATU MÕELDAVUS KUI OBJEKTIIVSUSPÜÜDLUSE PIIRANG

Nagel usub niisiis inimvaimu võimesse maailma aina enam ja aina objektiivsemalt mõista, arvamata seejuures, et praegune teadus (näiteks füüsika või evolutsiooniteooria näol) oleks objektiivse maailmapildi juha täies hiilguses või isegi üldjoontes saavutanud. Lisaks asjadele, mida me veel ei mõista, võib maailmas olla ka asju, mida me ei saagi mõista: “Mitte kõik universumis ei pea lebama meie või meie järeltulijate võimaliku kognitiivse arengu teel — isegi kui meiesarnased olen did peaksid ka igavesti eksisteerima” (*Vaade eikusagilt*, lk 135). Nii võrd, kui sellise võimaluse tunnistamine üldse täiendavat kinnitust vajab, võib seda leida tõdemusest, et leidub olendeid, kellele on lootusetult kättesaamatud mõned maailma tahud, mida meie hästi mõistame. Näiteks pimedana sündinu ei hakka kunagi mõistma värve ning vaimupuudega inimestele jääb hoomamatuks üldrelatiivsusteooria ja Gödeli teoreem (samas, lk 138). Siin võiks küsida, kas värvid on ikka maailma enda tahk, mida pimedana sündinu ei mõista, või pigem üks talle kättesaamatuks jääv maailmanägemisviis. Nagu edasiseski ilmneb, ei tee Nagel tingimata teravat eristust ühelt poolt reaalsuse enda aspektide ning teisalt reaalsuse käsitamise viiside vahel.

Nageli mõtete üle maailma aspektidest, mis meile haaramatuks, mõeldamatuks jäävad, on *Sirbis* omakorda mõtteid vahetanud Bruno Mölder ja Henrik Sova (Mölder 2017; Sova 2017). Peatun siin vaid ühel Sova esitatutega sama tüüpi argumendil mõeldamatu võimalikkuse vastu. (Kui Sova ise sellist argumenti silmas ei pidanud, siis seda vabandab ehk asjaolu, et sellise argumendi käsitlemine aitab nii või teisiti saada selgust asjassepuutuva “mõeldamatuse” kohta.) Kõnealune vastuargument Nagelile on selline: kui Nagel väidab, et mingi võimalik fakt on meile mõeldamatu, siis läheb ta iseendaga vastuollu, sest nõnda väites peab ta sellest “mõeldamatust” faktist mõtlema ning kutsuma meidki üles sellest mõtlema. Ei saa ju fakti kohta midagi väita ilma sellest faktist mõtlemata. Ja nii tulebki välja, et mõeldamatute faktide kohta ei saa

üldse midagi väita, isegi mitte seda, et nad on võimalikud — sest selleks peaksime neist mõeldamatuist faktidest juba mõtlema.

Selle argumendi viga on, et siin ei eristata mõne lähemalt määratlemata mõeldamatu fakti olemasolu mõeldavust ja mõeldamatute faktide endi sisulist mõeldavust. Fakti enda sisuline mõeldavus asjakohases mõttes tähendaks selle fakti adekvaatset esitavust meie esituslike vahenditega: näiteks keeles, mida me praegu kasutame, või keeles, mille meie ajuehitus lubaks meil välja arendada. Lähemalt määratlemata mõeldamatute faktide olemasolu mõeldavus tähendab aga vaid seda, et saame olemasolevate esituslike vahenditega esitada mõeldamatute faktide kui selliste olemasolu — see ei eelda aga nende mõeldamatute faktide endi adekvaatset esitamist. Omadus olla mõeldamatu pole ise meile mõeldamatu, seega ei takista miski meid mõtlemast mõeldamatute faktide mõeldamatusest, kuigi me ei saa siis muidugi mõelda nendest mõeldamatutest faktidest endist, see tähendab, me ei saa nende sisu adekvaatselt oma mõistuses esitada.

Seda eristust meeles pidades saame koos Nageliga vastuolu kartmata mõelda mõeldamatutest faktidest ja nende kohta üht-teist väita — näiteks, et nad on võimalikud. Keegi võiks ehk vastu väita, et kui fakti olemasolu on mõeldav, siis pole tegemist ikka päris sajaprotsendilise mõeldamatusega ja võimaliku fakti mõeldamatusest mõtlemine siiski on juba mingil määral sellest faktist endast mõtlemine. Aga kui nii, siis võiks Nagel nähtavasti lihtsalt leppida, et ei saa olla sajaprotsendiliselt mõeldamatuid fakte.

Mõeldamatute faktide võimalikkus toob kaasa esimese pinge sise- ja välimise vahel ning ühtlasi esimese piirangu sihile mõista maailma eikusagilt: meie vaimu haaramisvõime ei pruugi meil lubada seda sihti täielikult saavutada. Järgnevalt tuleb aga juttu teistsugusest piirangust: ajades taga aina objektiivsemat arusaama maailmast, võib jääda midagi olulist selja taha, tähelepanu alt välja. Seetõttu ei peaks vaade eikusagilt olema meie ainus tunnetuslik siht.

3. VAIMUSALADUSI EI NÄE EIKUSAGILT

Kuigi vaade eikusagilt on, nagu öeldud, Nageli meelest väärt eesmärk, ei saa meie olulisi sihte maailma tunnetamisel taandada vaid sellele objektiivsuspüüdlusele. Üheks näiteks eikusagilt vaatamisega liialdamisest on vaimufilosoofide katse seletada vaimunähtusi puhtfüüsi(ka)listes terminites.

Enne jätkamist reduktsionistliku vaimufilosoofia kriitikaga vahe-
märkusena: on siis juttu vaimu taandamisest füüsilisele (kehalisele, ma-
teriaalsele) või füüsikalisele (füüsika kirjeldatule)? Inglise keeles kir-
jutajal on ühelt poolt võimalus seda valikut mitte läbi mõelda; teisalt,
kui see on läbi mõeldud, ei saa ta seda valikut väljendada pelgalt sõna
keskele paari tähte lisades või lisamata jättes. Seetõttu kipub tõlkijale
jääma ülesanne selgitada, mida autor öelnuks, tabanuks ta seda mitme-
täenduslikkust või pidanuks täpsustust oluliseks.¹ Tõlkija Märt Väl-
jataga valikutega *physical*'i osas olen üldiselt nõus. Näiteks väljendis
“Füüsiline maailm, nii nagu see oletatavasti iseeneses on” (*Vaade ei-
kusagilt*, lk 28) poleks tõesti paslik rääkida füüsikalisest maailmast —
mis on maailm nii, nagu üks teadusdistsipliin seda käsitleb, mitte maa-
ilm iseeneses. Samas on juttu nii “füüsilisest” kui ka “füüsikalisest”
objektiivsuskontseptsioonist (esimene lk 27, teine lk 45) ja siin olnuks
vahest parem üks lahendus leida; kumb oleks etem, ei oska minagi öel-
da. Alget küsimust, millega seoses tõlkimisteema kerkis — millele siis
taandub kritiseeritavate reduktsionistide meelest vaim, kas füüsilisele
ehk kehalisele või füüsikalisele ehk füüsika kirjeldatule —, aga ei saagi
ehk konkreetset füsikalisti tõlgendamata paika panna. Hindamaks Na-
geli kriitikat ja teisi sama laadi reduktsionistlike vaimuteooriate kriiti-
kaid (näiteks Frank Jacksonilt (1982, eesti keeles 2004)), oleks tegeli-
kult vaja seda eristust silmas pidada. Selleni jõuan peatselt, enne aga
tuleb sellest kriitikast aimu anda.

Nageli kriitika reduktsionistlikele vaimuteooriatele on eesti lugeja-
le tuttav juba artiklist “Mis tunne on olla nahkhiir?” (1974, eesti keeles
1996). Selle kriitika iva on, et maailm tundub meile meie vaatepunk-
tist mingit kindlat moodi ja see, kuidas ta tundub, on oluline teadmine,
mis vaimset maailma füüsi(ka)liselt ümber kirjeldades tabamata jääb.
Asjakohaste füüsi(ka)liste asjaolude ammendav kirjeldus ei anna meile
teadmist, mis tunne on olla nahkhiir; ja samuti ei anna see meile tead-
mist, mis tunne on olla inimene ja mis tunne on olla mina, mis tunne
on näha punast, kuulda muusikat, mõelda keha ja vaimu probleemist ja
nii edasi. Nageli tõlgendajad ja kriitikud pole ühel meelel, kas see, mis
seestpoolt paistab, on Nageli meelest mingi eriline osake reaalsusest või

¹Sõna *physical* tõlkimise üle eesti keelde on veidi pikemalt arutlenud Möl-
der (2014). Lisada võib, et samalaadne probleem tekib, kui pole selge, kas *na-
tural* peaks teatud puhul olema “loomulik” või “looduslik”.

on tegemist vaid ühe erilise viisiga reaalsust vaadelda.² Erimeelsusteks annab alust tõik, et Nagel väljendab end kord üht-, kord teistmoodi. Mida siis Nagel *peaks* selle asja kohta ütlema: kas seestpoolt kogetav on isemoodi reaalsusvaldkond või isemoodi reaalsusekäsitusviis?

Erilise subjektiivse reaalsusvaldkonna postuleerimine võib paista ebaökonoomne, kui saaks hakkama ka vaid üht tüüpi faktide ja eri viisidega neid fakte käsitada. Samas pole selge, kas ikka saab nii hakkama, sest tundub väga loomulik öelda ja mõelda, et see, mis meile seestpoolt kätte paistab, ongi teatud tüüpi reaalsus. Kui tegemist poleks reaalsusvaldkonnaga, oleks ka raskem seletada, millest me ilma jääme, kui piirdume maailma vaatlemisega eikusagilt, väljastpoolt subjektiivset kogemust. Mingi reaalsusvaldkonna käsitamata jätmine on muidugi epistemiiline kaotus, aga kui me kogu reaalsust juba mingil viisil käsitame, mida me siis kaotame, kui ta teisel viisil käsitamata jätame? Selleks, et mõista, miks on oluline maailma mõista püüdes mingil moel säilitada vaade seestpoolt, tundub niisiis paslik postuleerida seestpoolt paistev reaalsus. Ja ehk polegi tegemist nii ebaökonoomse valikuga: miks peaks fundamentaalselt teistmoodi reaalsusekäsitusviisi tunnistamine olema Ockhami habemenõale tingimata vastuvõetavam kui fundamentaalselt teistmoodi reaalsusvaldkonna tunnistamine?

Nageli reduktivismikriitika juures on veel oluline tähele panna, et ta ei taha mitte öelda, et vaimseid nähtusi ei tohiks üldse püüda objektiivselt käsitleda, vaid et reduktiivne füsikalism on vale viis seda teha. Vajadus objektiivse vaimukäsitluse järele tuleneb kas või sellest, et me võime vaimunähtuste asjus eksida, näiteks selle osas, mida me mäletame või kuidas miski maitseb: “Ma võin valesti mäletada, et tegin vaimuka märkuse, mille tegi tegelikult minu juuresolekul keegi teine; ma võin valesti arvata, et viis, kuidas miski mulle praegu maitseb, on sama, mis eile” (*Vaade eikusagilt*, lk 58). Kui aga on tegemist asjadega, mille puhul saab eksida, siis on tegemist asjadega, mida on võimalik mingis mõttes “objektiivselt” käsitleda, see tähendab öelda, kuidas asjad siis *tegelikult* on.

Nagel peab niisiis võimalikuks, et õnnestub siiski leida mingisugune *objektiivne* kirjeldus vaimunähtustele, kirjeldus, mis ei seisneks lihtsalt sisekaemusest teada andmises. Sama lootust avaldas ta ka nahkhiire-artiklis. “Pole eriti tõenäoline, et võiks kõne alla tulla mingi füüsikaline vaimuteooria enne, kui on rohkem mõeldud subjektiiv-

²Subjektiivsete faktide reifitseerimist on Nagelile ette heitnud näiteks A. W. Moore, kes leiab, et Nagel ajab sassi “subjektiivsed viisid asju vaadelda ja viisid vaadelda subjektiivseid asju” (Moore 1987: 326).

se ja objektiivse üldise probleemi üle,” ütleb Nagel tolle artikli lõpetuseks (Nagel 1996: 2106; tõlget muudetud). Kas võiks siis öelda, et Nageli järgi säilib võimalus, et vaimunähtusi võiks täielikult kirjeldada mingisugune tuleviku (teadusrevolutsioonijärgne) füüsikalaadne teadus, mis sarnaneb “füüsikaga” praeguses tähenduses vähemasti oma objektiivsuspretensiooni poolest? Olgu tulevikufüüsikaga kuidas on, märkamist väärt on siin eelkõige see, et “füüsikalise” ja “füüsilise” eristamine aitab näha küsimusi ja tõlgendusvõimalusi, mis Nageli füüsikalismikriitika puhul muidu varju võiks jääda. Tulevikufüüsika abil võime ehk kunagi samastada vaimu millegi füüsikalise (tulevikufüüsika poolt kirjeldatavaga), samastamata seda millegi füüsilisega.

4. “MINA” JÄÄB

Jätkates sellega, miks vaade eikusagilt tunnetusliku sihina ei peaks olema meie ainus tunnetuslik siht: üks neid vaimunähtusi, mida tajume ainult seestpoolt, on “minatunne” ja sellega koos käiv arusaam maailmast kui keskmega asjast, mille keskmeks oleme me ise, see tähendab, igaüks meist. Minatunne, kui see satub vastamisi ambitsiooniga vaadata maailma eikusagilt, toidab pingeid sisemise ja välimise vahel. Eikusagilt vaadates ei tundu muidugi usutav, et maailmal võiks olla nii palju keskmeid või et maailm peaks üldse mingi pisikese inimputuka ümber koonduma. Vaade eikusagilt on keskmeta vaade. Keskmega maailma unustamisel jääb aga midagi olulist käsitamata. ““Mina olen TN” näib ütlevat maailma kohta midagi enam, kui et kõnelevat isikut kutsutakse TN-iks”, toob Nagel näite (*Vaade eikusagilt*, lk 90). Näide paistab osutavat, et leiduvad mingisugused “minafaktid”, mida me saame kirjeldatud moel väljendada, aga mis pole puhtobjektiivsest vaatepunktist arusaadavad.

Üks võimalus oleks kuulutada nägemus maailmast, mille keskmes olen mina ise, tagantjärele piinlikuks illusiooniks, millest teaduse areng meid vabastab. Nagel aga ei taha nähtavasti seda teed minna. Seda ehk sellepärast, et ka maailma teadlaseprillidega vaadates jääb ikkagi paratamatult alles “objektiivne mina, perspektiivita reaalsuskontseptsiooni subjekt”, kellele see teaduslik maailmapilt kuulub (samas, lk 95). See objektiivne mina peab tundma järgmist kummastust: “Kuidas saan mina, kes mõtleb kogu keskmeta universumist, olla midagi nii spetsiifilist nagu *see*: see vilets ilmaaegne olend, kes eksisteerib ühes aegruumi tillukeses killukeses [---]. Kuidas saan mina olla midagi nii *väikest* ja *konkreetselt* ja *spetsiifilist*” (samas, lk 91). Ka seda suurt objektiivset

mina võiks küll pidada valeks, millest me ei saa lahti, samas kui tegelikult kõnnib maailmas ringi siiski vaid üks väike, konkreetne ja spetsiifiline mina; aga Nagel paistab nii teadlase objektiivset mina kui ka toda igapäevast mina, kelle naba ümber maailm kummalisel ja samas nii tuttavalt kombel keerleb, pidavat mingiks subjektiivset laadi, ainult seestpoolt paistvaks entiteediks.

Jällegi pole selge, kumba laadi entiteediga on tegemist: kas eikusagilt vaatamist püüeldes jäävad maailmakäsitlusse hõlmamata erilised “minafaktid” või jääb lihtsalt kogemata üks episteemiliselt väärtuslik maailmakäsitlusviis? Mingil määral Nagel ennetab seda küsimust, öeldes, et tema kõnelemist, justkui oleks objektiivne mina “üks omaette vaimuosa”, ei tohiks metafüüsiliselt tõlgendada; samas paistab ta juba järgmises lauses selle metafüüsilise tõlgenduse omaks võtvat, öeldes, et meie fakulteed või aspekt, mis vastab objektiivsele minale, on “midagi reaalsel” (samas, lk 98). Igal juhul on objektiivne mina midagi, mis jääb eikusagilt nägemata — kuigi objektiivne mina ongi just see, kes püüab maailma eikusagilt näha. Ja samuti jääb nägemata too subjektiivne mina, kes kannab universumi keskpunkti aina endaga kaasas. On need tõesti väärt asjad, mida näha (tunnetuslikku täiust taotledes), jäägu siin otsustamata.

Seni on olnud juttu sellest, et maailma mõistmine eikusagilt, nagu ta iseeneses on, on Nageli meelest väärt eesmärk; et see ei pruugi olla meiesugustele piiratud olenditele lõpuni saavutatav; ja et meie väärt episteemilised sihid ei piirdu nii ega teisiti selle ainsaga. Vaimu ja mina taandamine lihtsatele ajalis-ruumilistele faktidele päädib tunnetusliku alasaavutusega. Seestpoolt paistvad nähtused tuleb kuidagi paigutada terviklikku arusaama maailmast, mis on mingis mõttes objektiivne, aga pole läbinisti vaade eikusagilt.

Senine problemaatika on niisiis episteemiline: millist arusaama maailmast peaksime reaalsuse uurijatena taotlema, kas see on võimalik ja kuidas seda saavutada. Aga meie elu ei seisne vaid reaalsuse uurimises, vaid ka selles elamises ja mitmesuguste mitteepisteemiliste eesmärkide taotlemises. Järgnevalt käsitletavat kimbatused on seotud sellega, et püüdlust vaadata maailma eikusagilt on raske lepitada sellega, kuidas me iseennast, enda ja teiste tegusid ning elu igapäevaselt mitteepisteemiliste eesmärkide nimel tegutsedes tajume.

5. VABADUS, VASTUTUS JA ELU MÕTE

“Närviimpulsside, keemiliste reaktsioonide ning luu- ja lihasliigutuste maailmas ei paista leiduvat ruumi agentsusele,” muretseb Nagel (samas, lk 161). See on teistmoodi mure kui eelnevad. Siin ei öelda, et maailmas leidub midagi mõistmisväärset, mis jääb puhtobjektiivsele vaatele kättesaamatuks, vaid et objektiivne vaade ohustab seda, kuidas me oma mitteeepisteemilist elu mõistame ja mõtestame. Ohul kaotada maailma objektiivselt vaadeldes usk vabadusse on kaks tahku: ühest küljest tabab meid ebakindlus omaenda vabaduse suhtes, aga teisalt ei tea me ka, kas tohime teistele omistada vabadust ning sellega seotud vastutust, neid laita ja kiita. Nageli vastus on mõneti pettumust valmistav: “midagi lahenduse sarnast ei ole seni veel kirjeldatudki” (samas, lk 163).

Endale iseloomulikult rõhutab Nagel siin seda, kuidas mõttest, et oleme vabad tegutsejad ja vastutame oma tegude eest, pole võimalik lahti saada: “meie tunded [näiteks hukkamõist kuritegude eest] pöörduvad tagasi enne, kui argumentide tint on kuivanud” (samas, lk 178). Ja taas ei vaata ta seda tunnet kui võitmatut illusiooni (nagu optilised illusioonid, millest ei saa lahti ka siis, kui oleme nad illusioonidena ära tundnud), vaid pigem kui seestpoolt paistvat reaalsust. Siin ei piirdu mure aga sellega, et vaadet eikusagilt taotledes jääb see osa reaalsusest nägemata (või reaalsus sel viisil nägemata, kui asjastamist vältida). Siin pole kõne all ainult õige maailmamõistmisviis, vaid maailmas elamise viis, mis sellel põhineb. Vaade eikusagilt seab meie praeguse maailmas elamise viisi kahtluse alla, jättes mulje, et me ei tohiks tegelikult inimeste tegusid ja valikuid moraalselt hinnata. Pole küll reaalselt ohtu, et me oma elamisviisi vastavalt vaatele eikusagilt revideerima hakkaksime ja moraalsest hinnangutest loobuksime — seda ohtu pole, sest see pole lihtsalt psühholoogiliselt võimalik. Aga on oht, et peame elama teatavas psühholoogilises lõhestatuses, võõrandumuses iseenda uskumustest või vastukäivate uskumustega.

See pole ainus viis, kuidas vaade eikusagilt meie praeguse maailmas elamise viisi kahtluse alla seab. Sama laadi mure on ka see, et me ei suuda enam mõista, mis on meie või meiesuguste olendite elus ja taotlustes väärtuslikku. Eetilisi küsimusi arutades on kahtlemata vaja eemalduda oma piiratud vaatest maailmale ja mõista, et näiteks teise inimese valu pole põhimõtteliselt vähem oluline kui minu oma ning minust juhtumisi kaugemal seisja valu pole põhimõtteliselt vähem oluline kui minu lähedase oma. Selles eemaldumises varitseb aga oht. Kui eetika nõuab meilt objektiivsust, siis peaksime alati taotlema konsekventsialistlikul moel parimat tulemust kõigile. Aga nõnda pole meil võimalik enam

taotleda oma isiklikke eesmärke ja teha kõike seda, mis peale eetiliselt elamise veel elu väärtuslikuks teeb. Objektiivne eetika osutub liiga nõudlikuks. Lisandub paradoks, et kui teised inimesed lähtuvad samuti vaid eesmärgist iga oma teoga taotleda kõige paremaid tagajärgi kõigi jaoks (ennast esikohale seadmata, objektiivselt), siis pole lõpuks enam kedagi, kelle eesmärke silmas pidades neid parimaid tagajärgi taotleda. Eetika mõtestamiseks on vaja, et inimestel oleks oma isiklikud, eetikavälised eesmärgid; see aga tähendab, et eetika ei saa järjepidevalt nõuda konsekventsialistlikku objektiivsust.

Eetilist arengut käsitleb Nagel niisiis liikumisena objektiivse arusaama poole, mis ometi ei tohi jõuda vaateni eikusagilt, kust ei saa üldse omistada valikuid ega vastutust ega mõista, miks on need väärtused, millele eetilises arutluses toetutakse (väärtused nagu inimeste elu ja soovid, nende heaolu), üldse olulised.

Rääkides pingest meie igapäevase maailmataju ja välimise vaate vahel ei saa jätta nimetamata ka elu mõtte probleemi: “Nähes ennast väljastpoolt, on meil raske oma elu tõsiselt võtta. See veendumuse kadu ja katse seda tagasi võita ongi elu mõtte probleem” (samas, lk 304). Vaade eikusagilt paljastab minu isiku ebaolulisuse, samas on raske saada lahsti tundest, et minu eksistentsist sõltub terve (minu) maailm: “Piisavalt kaugelt väljastpoolt näib minu sündimine juhus, minu elu mõtetu ja mu surm tähtsusetu, aga seestpoolt näib minu sündimata jäämine peaaegu kujuteldamatu, minu elu kohutavalt tähtis ja minu surm katastroof” (samas, lk 297). Eelnevalt sai seda vaadeldud epistemiilise küsimusena: kuidas on võimalik, et ma olen nii pisike olend ühes maailma sopis, mis pole teiste soppide seas kuidagi eriline, ning samas keerleb kogu maailm minu ümber ja on justkui maailm minu jaoks? Nüüd on see aga vaatluse all praktilise küsimusena: miks ma peaksin üldse elama või midagi tegema, kui ma nii ebaoluline olen? Miks mu oma elu, need pisikesed sekeldused, millest see elu koosneb, peaks mulle korda minema?

Lahendusena näeb Nagel mingisugust kompromissi objektiivse ja subjektiivse vaate vahel, millele ta annab nime “alandlikkus”: “Alandlikkus jääb nihilistliku eemaldumise ja pimedade enesetähtsustamise vahele” (samas, lk 315). Alandlikkus tähendab tunnistamist, et minu elu tõesti pole nii tähtis, kui see algul paistis. Sellel, et ma tahan või ei taha midagi või et miski on mulle hea või halb, on vaid “lokaalne tähenduslikkus”. Alandlikkus ei välista aga mõnmist, et see lokaalne tähenduslikkus on siiski tähenduslik; võime ikka tunda “mitteegotsentrilist lugupidamist üksiku, partikulaarse vastu” ja suunata seda lugupidamist ka omaenda partikulaarsele elule (samas). Enamiku jaoks meist aga,

tunnistab Nagel, on isegi see alandlik kompromisshoiak lõpuni kättesaamatu, ja seda meie olemusliku enesekesksuse tõttu: “Igäühe jaoks, kes on täielikult inimlik, on see lõhe liiga lai, et seda üleni sulgeda” (samas, lk 316). Pinge sisemise ja välimise vahel jääb niisiis taas täielikult lahendamata.

6. VIIMANE SÕNA

Viimast sõna võib eelkäsitletud raamatu probleemidega suhestada nii: *Vaade eikusagilt* räägib objektivismi ohtudest, *Viimane sõna* aga keskendub subjektivismi ohtudele ja nende seljatamisele. Kui üks suund inimkonna intellektuaalses ajaloos on olnud objektivistlikult stsientistlik, siis teine suund on jälle sellele vastanduvalt subjektivistlik ja igasugust objektiivsuspretensiooniga teadmist või arutelugi kahtluse alla sead. Nagel vastandub mõlemale suunale, esimesele *Vaates eikusagilt* ja teisele *Viimases sõnas*.

Nageli rünnak subjektivismi aadressil on tegelikult kaitse: Nagelit ajendab “meid kõikjal ümbritsev irratsionalismi kliima” (*Viimane sõna*, lk 12), mis ehk meiegi (tüdimuseni nõnda nimetatud) tõejärgsel ajal äratundmiskurbust pakub. Kalduvus kõiki objektiivsuspretensiooniga väiteid kellegi isiklikule vaatepunktile taandada on Nageli meelest kasvatanud intellektuaalset laiskust ning tulemuseks on lausa “tõsise argumenteerimise kollaps kõikjal humanitaar- ja sotsiaalteaduste alumistes kihtides” (samas, lk 14). Teisalt ajendab Nagelit filosoofina ka küsimuse ajatu tähtsus ja keerulisus: “Kuidas on võimalik, et meietaolistel olevustel [...] on ligipääs objektiivse mõtlemise universaalselt kehtivatele meetoditele?” (samas, lk 12).

Mäletatavasti kaitseb Nagel vaadet eikusagilt kui väärt eesmärki, mille poole on võimalik liikuda hoolimata praegusaja stsientistlikest liialdustest. Seda eesmärki ohustab subjektivisti mõte, et printsiibid, millele me vaadet eikusagilt püüeldes toetume, on meie enda omad. Meil ei paista olevat mingit iseseisvat kinnitust sellele, et need printsiibid ka tegelikult aitavad meil maailmast iseeneses aru saada. Äkki on näiteks see, mida teame “loogikana”, ja mida kõigis oma arutlustes eeldame, ainult *meie* loogika, meie psühholoogiline kalduvus teatud järeldusi teha? *Viimane sõna* räägib sellest, kuidas kaitsta objektiivsuspretensiooniga mõtlemist niisuguste radikaalsete rünnakute eest: näiteks kuidas kaitsta loogika-, teaduse- ja eetikaalaseid otsustusi katsete eest taandada neid pelgalt meie psühholoogilisteks kalduvusteks. Kõlama jääb, et on mingid fundamentaalsed mõtted, mis meie arutelu

raamistavad, nii et me neist raamidest välja ei pääse. Teisisõnu, viimane sõna peab jääma “mingisugustele kvalifitseerimata mõtetele sellest, kuidas asjad on — mõtetele, mis jäävad püsima, ükskõik kui kõvasti me ei püüaks neist välja saada või vaadelda neid kõigest sattumuslike psühholoogiliste kalduvustena” (samas, lk 9).

Neist mõtetest väljasaamise raskus pole vaid psühholoogiline (kuigi Nagel rõhutab aina ka seda raskust), vaid ühtlasi — parema sõna puududes — loogiline. Nageli keskne argument mõistusseaduste, loogika taandamise vastu psühholoogilistele kalduvustele on, et igasugune seesugune taandamiskatse peab sisaldama argumentatsiooni, mis ise neile seadustele apelleerib. Kui mõistuse objektiivsuse vastu argumenteerija tahaks kooskõlaliseks jääda, peaks ta nõustuma, et tema enda argumentide headus seisneb lõpuks ainult meie kalduvuses (niivõrd, kui ta seda on) neid argumente aktsepteerida. See tähendab, et ta peab loobuma katsest meid ratsionaalselt veenda. Subjektivist tahab, et tema vastane — objektivist — oleks sunnitud ratsionaalselt tema vaate omaks võtma. Aga tema vaade on, et seesugust ratsionaalset sundivust ei saa olla, on vaid psühholoogiline mõjuvus. See Nageli vastuargument subjektivistile on üks versioon relativismi paradoksist, ja nagu ta isegi ütleb, “Seda liiki vastuväidet on sama vanad kui mäed, aga näivad nõudvat pidevat üle kordamist” (samas, lk 22).

Mõned mõtted niisiis ei luba nende kohale metatasandile tõusmist ja sealt nende kahtluse alla seadmist. Neil mõtetel on selles mõttes “viimane sõna”. See on eriti usutav just loogikaseaduste puhul, kus paistab, et ei jää üle muud, kui ka metatasandil ikka neilesamadele loogikaseadustele tugineda. Segasemaks jääb, mis peaks takistama eetiliste otsustuste või teadusteoriate valimise printsiipide kahtluse alla seadmist metatasandil. Näiteks Bernard Williams (1998) heidab Nagelile ette, et ta dogmaatiliselt välistab eetiliste vaadete kriitika, mis põhineb nende vaadete ajaloolise ja psühholoogilise kujunemise uurimisel. Võimalik, et Nagel välistab koguni teatud laadi mõtete (nende fundamentaalsete mõtlemisprintsiipide, millest me välja ei saa) kujunemisloo uurimise ilma nende mõtete kriitikata. Kas saame seletada neid mõtteid, millest me välja ei pääse; või tähendaks see juba viimase sõna ära andmist?

Seni olen vaadelnud *Viimast sõna* kaitsekõnena subjektivismi vastu (samas kui *Vaade eikusagilt* rääkis rohkem objektivismi ohtudest). Teistmoodi tõlgendus oleks, et Nagel jätkab siingi objektivismi liialduste kritiseerimist: mõtlemise alusprintsiipide subjektivsena kahtluse alla seadmine hõlmab problemaatilist laadi objektiivsuspretensiooni. Nimelt hõlmab see katset mõelda vaatepunktist, mis oma objektiivsuses ei ole

meie mõtlemisele kättesaadav. Mingil fundamentaalsel tasandil me saame mõelda ainult nii, nagu me mõtleme, ja selle mõtlemise enda üle enam (kriitiliselt) mõelda pole võimalik. Objektiivsuse tee saab seal otsa, aga subjektivist seda ei tunnista ja tahab minna edasi.

Nagu *Vaates eikusagilt* on ka *Viimases sõnas* probleemide lahendamisest olulisem nende sõnastamine ja täpsustamine. Nagel paistab olevat filosoof, kes teab, et argumendile leidub alati vastuargument ning rahuldavaid lahendusi ootab ta pigem kaugest tulevikust kui omaenda sulest. Aga ta usub siiski, et maailma mõista püüdvate inimeste vaheline dialoog viib lõpuks parema arusaamani mitte ainult probleemidest, argumentidest ja meist endist, vaid ka maailmast.

Käsitletavad raamatud tegelevad traditsiooniliste filosoofiliste küsimustega, mis puudutavad ka mittefilosoofe ilmsel moel. Mitte kogu filosoofia pole selline. Näiteks võib filosoof uurida elu mõtte või vaba tahte küsimuse asemel hoopis seda, kuidas saavad millegi olemasolu eitavad laused, nagu “Vulkaani pole olemas”, olla tõesed (kuigi nad ei saa ilmselt olla tõesed nende olematute asjade kohta, sest neid ju pole); või millest on tehtud propositsioonid ehk lausete sisud. Paljud filosoofilised probleemid on veel kitsamad, probleemist arusaamiseks on sageli vaja omandada erialaterminoloogiat, huvi nende probleemide vastu on maitse asi ning vastav maitse kipub olema haruldane. Selliste küsimustega tegelemises pole midagi taunitavat, aga samas väärib positiivset märkimist tõik, et eesti keelde tõlgitud Nageli teosed sellesse spetsialiseerunud filosoofiažanri ei kuulu. Üldarusaadavatele ja -huvitavatele filosoofiaküsimustele keskenduvana on need hea valik tõlkimiseks ja laiemale publikule tutvustamiseks. Päris objektiivseks jäädes on Nageli raamatud, nagu ka kõik teised filosoofiaraamatud, muidugi tähtsusetud: ei muutu maailm sellest paremaks ega halvemaks, kui mõni inimputukas ühes universumi sopis maailmast ja enda kohast selles paremini aru saab. Aga just sellepärast me ei peakski päris objektiivseks jääma ega saama.

Eve Kitsik

Kirjandus

- J a c k s o n, Frank 2004 [1982]. Epifenomenilised kvaalid. Tlk B. Mölder. — *Akadeemia*, nr 4, lk 733–748
- M o o r e, A. W. 1987. The View from Nowhere. [Arvustus T. Nageli raamatule *The View from Nowhere*.] — *The Philosophical Quarterly*, Vol. 37, No. 148, pp. 323–327
- M ö l d e r, Bruno 2014. Viis tõdemust filosoofia tõlkimisest. — *Keel ja Kirjandus*, nr 6, lk 457–466
- M ö l d e r, Bruno 2017. Thomas Nageli mõistlik antihumanism. — *Sirp*, 12.05.2017
- N a g e l, Thomas 1996 [1974]. Mis tunne on olla nahkhiir? Tlk T. Hallap. — *Akadeemia*, nr 10, lk 2090–2109
- N a g e l, Thomas 2012. *Mind and Cosmos: Why the Materialist Neo-Darwinian Conception of Nature is Almost Certainly False*. Oxford: Oxford University Press
- S o v a, Henrik 2017. Meie vaatepunkti mõeldamatus. — *Sirp*, 12.05.2017
- W i l l i a m s, Bernard 1998. The End of Explanation? [Arvustus T. Nageli raamatule *The Last Word*.] — *The New York Review of Books*, Vol. 45, No. 18
- EVE KITSIK (1985) on lõpetanud 2008 Tartu Ülikooli filosoofia erialal, magistriskraad 2012. Praegu TÜ filosoofiadoktorant. Alates 2016 TÜ filosoofia osakonna nooremteadur.

ABSTRACTS

“The whole of our time is a serious time...”: For the first anniversary of the Republic of Estonia in 1919

On the eve of the 100th birthday of the Republic of Estonia, we publish a selection of articles that appeared in Estonian newspapers in February 1919.

The Salvation Committee published the “Manifesto to the Peoples of Estonia” by the Council of Elders of the Estonian National Council in Tallinn on 24 February 1918. With the Manifesto, the Estonian Provincial Assembly, relying on peoples’ right to self-determination, proclaimed Estonia in its historical and ethnic boundaries an independent democratic republic. On the same day, the German troops reached Tallinn and, in a week, occupied whole Estonia. In the same year, however, the Central Powers collapsed militarily — Germany surrendered, and the Armistice of Compiègne was concluded on 11 November. On 19 November, August Winnig, Minister Plenipotentiary to the Baltic Provinces, gave the governmental power to the Estonian Provisional Government by a treaty, and this can be interpreted that Germany recognised the Estonian Government. Thereafter, however, the Red Army of Soviet Russia launched an offensive, and the War of Independence began. The Estonian army started a counteroffensive and, by the beginning of February 1919, freed whole Estonia. Not reconciled with the defeat, the Red Army concentrated great forces against Estonia — up to 80,000 men — and, at the end of February, began an offensive in South Estonia.

Clearly, in such a complicated situation, the anniversary articles could not be exultant. Estonian history and life under foreign regimes was remembered; the fallen in recent battles were commemorated, thanks were expressed to self-sacrificing Estonian warriors, to the Finnish volunteers and Western allies who had come to help. Serious themes under discussion included the shortage of economic resources, the internal political problems of the young state, farmers’ land questions and the Constituent Assembly that was to be elected in spring and work until the end of 1920 as a parliament with emergency powers and lay the formal foundations to the Esto-

nian statehood. The articles also dealt with everyday matters, e.g. the language of services at public places. The voices of women and workers were also represented in the articles.

Estonia was finally saved from the threat of war by the Peace Treaty between the Republic of Estonia and the Russian Soviet Federative Socialist Republic. By the Tartu Peace Treaty concluded on 2 February 1920, Russia became the first country recognising Estonia's independence *de iure*, abandoning "for eternity all the sovereign rights that Russia had over the Estonian people and land". The peaceful construction of the state could begin. Final and general recognition of Estonia *de iure*, together with Latvia and Lithuania, began from January 1921 when this was first done by the former allies — the Entente states. (Edit.)

JAN KAUS. Truth, interpretation, and parity of truth

The essay is an attempt to discuss the relations between different models of truth. My starting point is the idea that any truth is a model of reality; no truth mediates the reality but interprets it. What, however, would happen if we regarded truth primarily as an interpretation; if it is understood as equal to all the other interpretations that attempt to explain the whole reality? Would liberation of striving for truth from certainty, from the conviction that truth must simultaneously be suitable for everyone and suited to everything enable us to communicate with one another in a different way? It is interesting to think whether this would reduce intellectual egoism, the inability to understand that the uniqueness of the personality is universally recurrent, and acknowledging this would perhaps help us more easily reconcile with differences in world-view, either metaphysical or political, and to accept the permanence of difference.

The article also attempts to find if truth could be disclosed so that it would be in interaction with other models of explaining the world but, at that, would not lose its essence, which actually undergoes greater changes than we often think in our temporal restrictedness. Is it possible to preserve one's own truth, and how to do it, simultaneously accepting quite different, perhaps even hostile strivings for truth? One potential answer would be readiness to search for the overlap between the truths — without the inevitable necessity to find it. To se-

arch for it, thinking that perhaps the permanent search for the overlap actually is the overlap. (Auth.)

TOOMAS KIHU. Simple truths. Simple world

TAIVO LIIVA. From the tiny atom to the nuclear bomb. Part III

In 1940, young Leningrad physicists Georgi Flyorov and Konstantin Petrzhak discovered the spontaneous fusion of heavy nuclei. World War II, however, gave the development of atom physics in the world a completely new direction with applications in military industry becoming a priority. Hitler's attacks on Jews led the German science to a downward spiral, and by the end of the war only ruins had remained of its earlier glory. Americans profited most from Hitler's policy, as they were wealthier than Europeans, and the flow of migrating researchers headed there. And money had really started to play the leading role, as the new equipment became increasingly complicated and expensive.

As early as in the mid-1930s, several pioneering nuclear physicists (Frédéric and Irène Joliot-Curie, Leo Szilard, and others) realised that the little innocent atom could become a very dangerous weapon, the most dreadful in its destructive power. The Germans' growing appetite for uranium and heavy water increased anxiety — the nuclear weapon in the hands of Hitler would have meant destruction for the whole world. Creation of the nuclear bomb in the US was seen as the only solution. President Roosevelt found Szilard's memorandum of 11 October 1939 with Albert Einstein's supporting signature interesting but still premature. The distrust of the hesitant President could be broken only two years later. On 6 December 1941, the US government decided to give monetary support to nuclear research, and on 13 August 1942, the Manhattan project was signed. For the first time in history, a branch of science had penetrated so deeply into politics.

The reports by a few deserted German professors were still reassuring — the Germans had not started to make the atomic bomb yet, and the researchers there were trying to divert the German authorities' attention from it as much as possible.

A centre for atom research — secret experiment departments and satellite towns for the thousands of members of the

researchers' families were built quickly on the mesa of Los Alamos on the verge of a desert in New Mexico. As early as in March 1943, the first inhabitants could settle in, and a few months later the first discoveries in nuclear physics were made in Los Alamos.

The leader of the atom project was Robert Oppenheimer, and enthusiastic and tireless organiser who was just turning forty, and in addition to his extraordinary versatility, he was also a credible theorist in the world of nuclear research. However, his inexperience in political games and childishness in everyday matters made him vulnerable to the US counterintelligence. (Auth.)

KRISTIN KOKKOV. Interpretation of the archaeological record: The method of middle-range theories

Archaeology is a science that studies the remains of material culture and, based on them, attempts to interpret possible past events. According to both Peter Kosso and Lewis R. Binford, the main object of archaeological study is the archaeological record. In their words, archaeological records are material remains in the soil, i.e. static records of past events existing in the present, which themselves do not provide any information about the past. Binford argues that middle-range theories are a causal connection and logical link that enable to make reliable claims about the past on the basis of archaeological records.

The concept of middle-range theory as proposed by Binford is actually too general, as it is unclear between which points the "middle range" is situated. The method of middle-range theories is not a clearly understandable three-staged linear model "archaeological record — middle-range theories — claims about the past". Instead, it is a dense network of different observation theories, scientific theories, middle-range theories and claims about the past where the middle ranges can be between several steps.

I claim that at least three "middle ranges" can be differentiated in the formation process of an archaeological theory: (1) the stage between the material remains and the archaeological record, (2) the stage between the description based on the archaeological record and the claims presented about the past, (3) the stage between the claims about the past and explanations of more general cultural phenomena. (Auth.)

CLAUS ANKERSEN. Poetry

MATI RAHU. The establishment of the Estonian Cancer Registry and its activities in 1978–1997

January 2018 marks the 40th anniversary of the Estonian Cancer Registry (ECR). On this occasion, the recollections by the author, who was the first head of the ECR, are presented to provide insight into the origin of the registry and its development during the first 20 years. Personal writings and preserved documents together with archive records and observations of colleagues helped to refresh memory.

The establishment of a population-based cancer registry in Estonia in 1978 was due to an unusual coincidence of several factors. Thus, a central cancer dispensary, a research institute and the Ministry of Health had a common interest in improving cancer registration. At the same time, efficient data processing software was available in Estonia, the WHO started its efforts to standardise cancer incidence data collection processes worldwide, and relevant authorities of the USSR looked favourably on regional initiatives to modernise cancer registration.

The ECR's first two decades were complicated because of underpowered computers, limited specific software, poor work organisation and financial worries. The registry was a pioneer in introducing the International Classification of Diseases for Oncology and the TNM Classification of Malignant Tumours in Estonia. In building up the ECR, the example was taken from the Lithuanian, Finnish and East-German Cancer Registries. It is pointed out that the registry is a fragile organism that can be easily destroyed by inadequate legislation, collecting too many data items, being forced to use unnecessary/faulty IT solutions or becoming a victim of centralization of data processing. (Auth.)

Review

ANDREAS VENTSEL. On the analysis of power from the perspective of cultural semiotics

Andrey Makarychev, Alexandra Yatsyk. Lotman's Cultural Semiotics and the Political. (Reframing the Boundaries: Thinking the Political.) London—New York: Rowman & Littlefield, 2017. xxxvii + 190 pp.

LEO LUKS. Catching the goldfish in the muddy waters of culture

Kurmo Konsa. 000 ja 111 taga on maailm: Kultuuritehnoloogia käsiraamat. [There's the World Behind 000 and 111: Handbook of Cultural Technology.] Tartu: Kleio, 2016. 207 pp.

EVE KITSIK. What remains unseen when looking at the world from nowhere

Thomas Nagel. Vaade eikusagilt. [The View from Nowhere.] Translated by Märt Väljataga. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2015. 360 pp. Thomas Nagel. Viimane sõna. [The Last Word.] Translated by Märt Väljataga. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2015. 152 pp.

Serial

DAVID KAPLAN. Demonstratives: An essay on the semantics, logic, metaphysics, and epistemology of demonstratives and other indexicals. Part V

In his classic "Demonstratives" (1977, first published in 1989) David Kaplan lays the foundations for a comprehensive account of indexical expressions based on the idea that such linguistic devices are directly referential, they refer without the mediation of Fregean senses. In this text, Kaplan introduces some of his seminal distinctions: between pure indexicals (e.g. 'I', 'now') and true demonstratives (e.g. 'that') — the latter, but not the former, usually need an accompanied

demonstration (*e.g. a gesture*); *between two ingredients in the pre-theoretic notion of meaning: character (a linguistic rule, e.g. that 'I' always refers to the utterer) and content (what is said, something like a proposition (or part of it))*; and *between the context of utterance (character determines content in every context of utterance) and the circumstance of evaluation (content determines the extension in every circumstance of evaluation)*. Kaplan also presents a formal system for treating indexicals. (Edit.)

AUTHORS

CLAUS ANKERSEN (b. 1967), Danish writer and installation artist

EMMA EENSALU (b. 1992), Estonian designer

DAVID KAPLAN PhD (b. 1933), the Hans Reichenbach Professor of Scientific Philosophy at the University of California, Los Angeles

JAN KAUS (b. 1971), Estonian writer

TOOMAS KIHU PhD (b. 1963), editor-in-chief of *Akadeemia*

EVE KITSIK MA (b. 1985), doctoral student of philosophy at the University of Tartu

KRISTIN KOKKOV MA (b. 1986), doctoral student of philosophy at the Institute of Philosophy and Semiotics at the University of Tartu

TAIVO LIIVA PhD (b. 1940), associate professor emeritus of Tallinn University of Technology

LEO LUKS PhD (b. 1976), associate professor at the Institute of Economics and Social Sciences at the Estonian University of Life Sciences, teacher at Tartu Herbert Masing School

MIHKEL-KRISTJAN PANT (b. 1990), 4th-year student of media and advertisement design at Tartu Art College

MATI RAHU PhD (b. 1942), lead research fellow at the Department of Epidemiology and Biostatistics, Estonian National Institute for Health Development, Tallinn

ANDREAS VENTSEL PhD (b. 1976), senior research fellow at the Institute of Philosophy and Semiotics at the University of Tartu

DEMONSTRATIIVID

Essee demonstratiivide ja teiste
indeksikaalide semantikast,
loogikast, metafüüsikast ning
epistemoloogiast

David Kaplan

Tõlkinud Anto Unt

V

Algus 2017. aasta 9. numbris.

XIX. MÄRKUSED FORMAALSE SÜSTEEMI KOHTA

1. märkus: Üldjuhul väljendavad demonstratiive sisaldavad väljendid eri kontekstides eri mõisteid. Mõistet, mida väljend antud kontekstis väljendab, nimetame väljendi *sisuks* selles kontekstis. Lause sisuks kontekstis on jämedates joontes propositsioon, mida lause selles kontekstis lausutuna väljendaks. Kahes aspektis ei ole see kirjeldus päris täpne. Esiteks on oluline teha vahet *lausungil* ja *lausel-kontekstis*. Esimene mõiste pärineb kõnetegude teooriast, teine semantikast. Lausumine võtab aega ja eri lausete lausumine ei saa olla samaaegne (s.t leida aset samas kontekstis). Ent demonstratiivide loogikat arendades tundub loomulik lubada mitmete eelduste ja järelduse väärtustamist ühes ja samas kontekstis. Seetõttu mõiste ϕ on tõene c -s ja $\mathfrak{A}$ -s ei nõua ϕ lausumist. Iseäranis ei nõua ta ϕ lausumist c_A poolt maailmas c_W ajal c_T . Teiseks ei peeta propositsiooni tõesust tavaliselt sõltuvaks lisaks võimalikule maailmale ka ajast. Aega peetakse kontekstiga paikapanduks. Kui ϕ on lause, siis tavapäraselt propositsiooniks peetavat, mida väljendab ϕ -kontekstis- c , nimetatakse siin $N\phi$ sisuks kontekstis c .

Kui Γ on kas term või valem,

tähistame avaldisega $\{\Gamma\}_{cf}^{\mathfrak{A}}$ Γ sisu kontekstis c (omistuse f korral struktuuris $\mathfrak{A}$).

Definitsioon:

- (i) Kui ϕ on valem, siis tähistame avaldisega $\{\phi\}_{cf}^{\mathfrak{A}}$ funktsiooni, mis seab iga paariga $t \in \mathcal{T}$ ja $w \in \mathcal{W}$ vastavusse tõesuse, kui $\models_{cfw}^{\mathfrak{A}} \phi$, ja vastasel korral väärtuse.
- (ii) Kui α on term, siis tähistame avaldisega $\{\alpha\}_{cf}^{\mathfrak{A}}$ funktsiooni, mis seab iga paariga $t \in \mathcal{T}$ ja $w \in \mathcal{W}$ vastavusse $|\alpha|_{cfw}$.

2. märkus: $\models_{cfw}^{\mathfrak{A}} \phi$ parajasti siis, kui $\{\phi\}_{cf}^{\mathfrak{A}}(t, w) = \text{tõesus}$. Üldjoontes rääkides on kontekstis c võetud lause ϕ t ja w korral tõene

parajasti siis, kui propositsioon, mida väljendab ϕ -kontekstis- c , oleks tõene ajal t , juhul kui w oleks tegelik maailm. Formaalses arenduses lehekülgedel 2302 ja 2303 oli mugavam eirata mõistelist täpsustust, mida märgib *sisu kontekstis*, ja defineerida otse *tõde kontekstis võimaliku aja ja maailma puhul*. Sisu mõiste olulist kontseptuaalset rolli näitavad osalt kaks järgmist definitsiooni.

Definitsioon: ϕ on *tõene kontekstis* c (struktuuris $\mathfrak{A}$) parajasti siis, kui iga omistuse f korral $\{\phi\}_{cf}^{\mathfrak{A}}(c_T, c_W) = \text{tõesus}$.

Definitsioon: ϕ *kehtib* DL-is ($\models \phi$) parajasti siis, kui iga DL-i struktuuri $\mathfrak{A}$ ja iga $\mathfrak{A}$ konteksti c korral ϕ on tõene kontekstis c ($\mathfrak{A}$ -s).

3. märkus: $\models (\alpha = \text{dsee}[\alpha])$; $\models (\phi \leftrightarrow AN\phi)$; $\models N(\text{Asub Mina, Siin})$; $\models \text{Eksisteerib Mina}$. Aga $\not\models \Box(\alpha = \text{dsee}[\alpha])$; $\not\models \Box(\phi \leftrightarrow AN\phi)$; $\not\models \Box N(\text{Asub Mina, Siin})$; $\not\models \Box(\text{Eksisteerib Mina})$. Samuti $\not\models F(\phi \leftrightarrow AN\phi)$.

Vastupidises suunas (kus algsel kehtivusel on kuju $\Box\phi$) saame tavapärase tulemused tänu asjaolule $\models (\Box\phi \rightarrow \phi)$.

Definitsioon: Kui $\alpha_1, \dots, \alpha_n$ on ϕ kõik vabad muutujad tähestiku järjekorras, siis ϕ *sulund* $= AN\forall\alpha_1 \dots \forall\alpha_n \phi$.

Definitsioon: ϕ on *kinnine* parajasti siis, kui ϕ on ekvivalentne (12. märkuse tähenduses) oma sulundiga.

4. märkus: Kui ϕ on kinnine, siis ϕ on tõene c -s (ja $\mathfrak{A}$ -s) parajasti siis, kui iga omistuse f , aja t ja maailma w korral $\models_{cftw}^{\mathfrak{A}} \phi$.

Definitsioon: Kui Γ on term või valem, siis Γ *sisu kontekstis* c (struktuuris $\mathfrak{A}$) on *stabiilne* parajasti siis, kui iga omistuse f korral $\{\Gamma\}_{cf}^{\mathfrak{A}}$ on konstantne funktsioon (s.t $\{\Gamma\}_{cf}^{\mathfrak{A}}(t, w) = \{\Gamma\}_{cf}^{\mathfrak{A}}(t', w')$ iga t, t', w ja w' korral $\mathfrak{A}$ -s).

5. märkus: Mistahes valemi ϕ , termi α ja muutuja β korral on kõigil järgmistel igas kontekstis (igas struktuuris) stabiilne sisu: $AN\phi$, $\text{dsee}[\alpha]$, β , *Mina*, *Siin*.

Kui me laiendaksime sisu mõistet, nii et see rakenduks ka operaatoritele, näeksime, et kõikidel indeksikaalidel (kaasa arvatud N , A , Y ja dsee) on stabiilne sisu igas kontekstis. Sama kehtib

tuntud loogiliste konstantide puhul, aga mitte modaalse ja aja-operaatorite korral (vähemalt mitte senise arenduse korral).

6. märkus: Väljendi tähenduse seda aspekti, mis määrab igas kontekstis ära tema sisu, nimetame väljendi *karakteriks*. Kui konteksti (või struktuuri) puudulik teadmine võib viia eksiteele antud lausungi sisu mõistmisel, siis hästimoodustatud väljendi karakter on määratud keelereeglitega (nagu reeglid 1–13 lehekülgedel 2302 ja 2303), mis on eeldatavasti teada kõigile pädevatele kõnelejatele. Meie tähis “ $\{\phi\}_{cf}^{\mathfrak{A}}$ ” väljendi sisu jaoks annab loomuliku tähise väljendi karakteri jaoks, nimelt “ $\{\phi\}$ ”.

Definitsioon: Kui Γ on term või valem, siis Γ *karakter* on funktsioon, mis seab igale struktuurile $\mathfrak{A}$, omistusele f ja $\mathfrak{A}$ kontekstile c vastavusse $\{\Gamma\}_{cf}^{\mathfrak{A}}$.

Definitsioon: Kui Γ on term või valem, siis Γ *karakter* on *stabiilne* parajasti siis, kui iga struktuuri $\mathfrak{A}$ ja iga omistuse f korral Γ karakter (f korral $\mathfrak{A}$ -s) on konstantne funktsioon (s.t kõikide c, c' puhul $\mathfrak{A}$ -s $\{\Gamma\}_{cf}^{\mathfrak{A}} = \{\Gamma\}_{c'f}^{\mathfrak{A}}$).

7. märkus: Valemil või termil on stabiilne karakter parajasti siis, kui tal on igas kontekstis (iga $\mathfrak{A}$, f korral) sama sisu.

8. märkus: Valemil või termil on stabiilne karakter parajasti siis, kui ta ei sisalda ühtki demonstratiivi esinemist olemuslikul viisil.

9. märkus: Demonstratiivide loogika määrab ära DL-i demonstratiive mittesisaldavate valemite alamloogika. Need valemid (ja nende demonstratiivide mitteolemuslikke esinemisi sisaldavad ekvivalendid), ja ainult need valemid, on stabiilse karakteriga. Isegi neile valemitele lisab demonstratiivide loogika uue vaatenurga. DL-i alamloogika, mis puudutab vaid stabiilse karakteriga valemid, ei ole identne traditsioonilise loogikaga. Isegi nende valemite korral luhtub paratamatus sissetoomise printsiip (kui $\models \phi$, siis $\models \Box\phi$). Samuti luhtub tema ajaloo loogika paari-line: kui $\models \phi$, siis $\models (\neg P\neg\phi \wedge \neg F\neg\phi \wedge \phi)$. DL-i perspektiivist tähendab kehtivus tõesust igas võimalikus *kontekstis*. Traditsioonilises loogikas tähendab kehtivus tõesust igas võimalikus *olukorras*. Iga võimalik kontekst määrab ära mingi võimaliku olukorra, aga mitte iga võimalik olukord ei ole osa mingist võimalikust

kontekstist. Iseäranis asjaolu, et igal võimalikul kontekstil on toimija, implitseerib selle, et iga võimalik olukord, kus ei eksisteeri ühtki indiviidi, ei moodusta osa ühestki võimalikust kontekstist. DL-is esitab võimalikku konteksti $\langle \mathfrak{A}, c \rangle$ ja võimalikku olukorda $\langle \mathfrak{A}, t, w \rangle$. Mistahes $\langle \mathfrak{A}, c \rangle$ -le vastab $\langle \mathfrak{A}, c_T, c_W \rangle$. Ent mitte iga $\langle \mathfrak{A}, t, w \rangle$ korral ei leidu $\mathfrak{A}$ konteksti c , nii et $t = c_T$ ja $w = c_W$. Selle tulemusena kehtivad DL-is sellised laused nagu “ $\exists x$ Eksisteerib x ” ja “ $\exists x \exists p$ Asub x, p ”, ehkki traditsioonilises loogikas nad ei kehtiks. Vähemalt mitte uustraditsioonilises loogikas, mis lubab tühje maailmu. Kasutades semantilisi arendusi lehekülgedelt 2301–2303, saame defineerida selle traditsioonilises mõttes kehtivuse (demonstratiive mittesisaldavate valemite jaoks) järgmisel viisil. Esiteks paneme tähele, et 7. märkuse kohaselt stabiilse karakteriga ϕ korral

$$\models_{cftw} \phi \text{ parajasti siis, kui } \models_{c'ftw} \phi.$$

Seega saame selliste valemite jaoks defineerida

$$\phi \text{ on tõene hetkel } t \text{ maailmas } w \text{ (}\mathfrak{A}\text{-s) parajasti siis, kui iga omistuse } f \text{ ja iga konteksti } c \text{ korral } \models_{cftw} \phi.$$

Uustraditsioonilises tähenduses kehtivust saab nüüd defineerida järgmisel viisil:

$$\models_T \phi \text{ parajasti siis, kui kõikide struktuuride } \mathfrak{A}, \text{ aegade } t \text{ ja maailmade } w \text{ korral } \phi \text{ on tõene ajal } t \text{ ja maailmas } w \text{ (}\mathfrak{A}\text{-s).}$$

(Õigemini öeldes on minu poolt uustraditsioonilises tähenduses kehtivuseks nimetatu see kehtivuse mõiste, mis on praegu tavapärane kvantifitseeritud S5 modaalses ajaloogikas, kus individimuutujad muutuvad üle võimalike indiviidide ja kus on olemas eksistentsipredikaat.) Lisades selguse mõttes alaindeksi “DL”, võime kirja panna mõned tulemused.

- (i) Kui ϕ ei sisalda demonstratiive, siis kui $\models_T \phi$, siis $\models_{DL} \phi$.
- (ii) $\models_{DL} \exists x$ Eksisteerib x , aga $\sim \models_T \exists x$ Eksisteerib x .

Muidugi ei kehti “ $\Box \exists x$ Eksisteerib x ” isegi mitte DL-is. Nagu ka mitte selle paarilised “ $\neg F \neg \exists x$ Eksisteerib x ” ja “ $\neg P \neg \exists x$ Eksisteerib x ”.

Siit tuleneb idee, et me võime vabaneda DL-i kontekstile orienteeritud perspektiivist, kui üldistame üle aegade ja maailmade, et kinni püüda need võimalikud olukorrad $\langle \mathfrak{A}, t, w \rangle$, mis ei vasta ühelegi võimalikule kontekstile $\langle \mathfrak{A}, c \rangle$. Tulemusena saame:

- (iii) Kui ϕ ei sisalda demonstratiive, siis $\models_T \phi$ parajasti siis, kui $\models_{DL} \Box(\neg F \neg \phi \wedge \neg P \neg \phi \wedge \phi)$.

Kuigi meie uustraditsioonilises tähenduses kehtivuse definit-siooni motiiviks olid demonstratiividevabad valemid, saaksime seda rakendada ka valemitele, mis sisaldavad demonstratiivide olemuslikku esinemist. Kui aga niimoodi teha, läheksid kaotsi demonstratiivide loogika kõige huvitavamad omadused. Ent ikkagi tekib küsimus, kas me saame kehtivust oma uues tähenduses väljendada uustraditsioonilise tähenduse abil? Seda saab teha:

- (iv) $\models_{DL} \phi$ parajasti siis, kui $\models_T AN\phi$.

10. märkus: Jäigad tähistajad (Kripke tähenduses) on termid, millel on stabiilne sisu. Kuna Kripke ei aruta demonstratiivide üle, siis on kõigil tema näidetel lisaks stabiilne karakter (8. märkuse põhjal). Kripke väidab, et pärisnimede α, β korral võib juhtuda, et $\alpha = \beta$ on mitteapriorsena paratamatu. Seda hoolimata sellest, et nimed α, β võivad olla sisse toodud kirjelduste α', β' abil, mille korral $\alpha' = \beta'$ ei ole paratamatu. Analoogiline olukord on ka DL-is. Olgu α', β' määravad kirjeldused (ilma vabade muutujateta), kus $\alpha' = \beta'$ ei ole *a priori*, ja vaatame neist moodustatud (jäiku) terme $dsee[\alpha']$ ja $dsee[\beta']$. Me teame, et

$$\models (dsee[\alpha'] = dsee[\beta'] \leftrightarrow \alpha' = \beta').$$

Seega, kui $\alpha' = \beta'$ ei ole *a priori*, ei ole seda ka $dsee[\alpha'] = dsee[\beta']$. Ent kuna

$$\models (dsee[\alpha'] = dsee[\beta'] \rightarrow \Box(dsee[\alpha'] = dsee[\beta'])),$$

siis võib juhtuda, et $dsee[\alpha'] = dsee[\beta']$ on paratamatu. DL-is saab illustreerida ka vastupidist olukorda. Kuna kehtib ($\alpha = dsee[\alpha]$) (vt 3. märkust), saab seda kindlasti *a priori* teada. Ent kui α -l puudub stabiilne sisu (mõnes kontekstis c), siis $\Box(\alpha = dsee[\alpha])$ on väär.

11. märkus: Meie 0-0-kohalised *i*-funktorid ei ole pärisnimed Kripke tähenduses, sest neil puudub stabiilne sisu. Viimast on aga kerge saavutada “dsee” stabiliseeriva mõju abil. Ent ka “dsee”-l puudub stabiilne karakter. Protsess, mille abil sellised väljendid muudetakse stabiilse karakteriga väljendiks, on “ristimine” — defineerimise viis, kus kontekst võib etendada olemuslikku rolli. Meie objektkeeles puuduvad vahendid, et selliste kontekstiliselt indekseeritud definitsioonidega toime tulla.

Muidugi poleks keeruline täiendada meie keelt 0-0-kohaliste *i*-funktorite süntaktiliselt eristuva hulgaga, mille semantika nõuaks, et neil oleks igas kontekstis nii stabiilne karakter kui ka stabiilne sisu. Muutujad käituvadki sel viisil ja vaja läheb vaid konstantide klassi, mis käituksid selles suhtes nagu muutujad.

Keeruliseks läheb asi definitsiooni väljendamisel. Minu mõte on see, et kui mõni nimi, näiteks “Bozo”, tuuakse sisse sel viisil, et keegi ütleb mingis kontekstis c^* “Hakkame kubeneri “Bozoks” kutsuma”, siis on meil kontekstiliselt indekseeritud definitsioon kujul $A =_{c^*} \alpha$, kus A on uus konstant (antud juhul “Bozo”), ja α on term, mille denotaat oleneb kontekstist (antud juhul “kuberner”). Sellise ristimisega kavatsetakse eeldavasti sisse tuua semantiline klausel: kõigi c -de korral $\{A\}_{cf}^{\mathfrak{A}} = \{\alpha\}_{c^*f}$. Selline klausel annab A -le stabiilse karakteri. Kontekstiliselt indekseerimist nõuab asjaolu, et α (“defineerija”) sisu võib kontekstist konteksti muutuda. Seega ei tooda sisse mitte sama semantiliselt klauslit, kui ka võtta aksioomina, et $A = \alpha$ või isegi, et $A = dsee[\alpha]$.

Ma pean tõenäoliseks, et sellised definitsioonid etendavad asendamatu praktilist (ja ehk ka teoreetilist) rolli keele arengus, lubades meil kasutusele võtta tohutut nimetagavara, tuginedes üksnes kasinale demonstratiivide varule ja mõningasele leidlikkusele demonstratsioonide lavastamisel.

Võib-olla ei peaks selliseid sissetoomisi üldse “definitsioonideks” nimetama, kuivõrd nad rikastavad olemuslikult keele väljenduslikku jõudu. Seda, mida nimetu inimene väljendab lausega “Mul on kõht tühi”, ei saa kaugel eemal olevates kontekstides väljendada. Ent niipea, kui ta ütleb: “Kutsuge mind “Bozoks””, on selle sisu meile kõigile kättesaadav.

12. märkus: Tugevaim loogilise ekvivalentsi vorm kahe valemi ϕ ja ϕ' vahel on karakteri samasus, $\{\phi\} = \{\phi'\}$. Seda laadi sünonüümiat saab väljendada kehtivuse abil.

$\{\phi\} = \{\phi'\}$ parajasti siis, kui $\models \Box[\neg F\neg(\phi \leftrightarrow \phi') \wedge \neg P\neg(\phi \leftrightarrow \phi') \wedge (\phi \leftrightarrow \phi')]$.

[Kasutades 9. märkuse (iii)-d ja jättes ära tingimuse, mille ainsaks ülesandeks oli väljendada $\models_T$ rakendatavuse ulatust, saame: $\{\phi\} = \{\phi'\}$ parajasti siis, kui $\models_T(\phi \leftrightarrow \phi')$.] Kuna tavalist laadi definitsiooni korral (vastupidiselt ristimisele) on eesmärgiks tuua sisse väljend, mis pikemat pelgalt lühendab, siis ei tohiks defineeritud märgi karakter erineda defineeriva omast. Seega peavad DL-i defineerivad aksioomid võtma eelkirjeldatud ebatavalise kuju.

13. märkus: Kui β on muutuja, mis on sama sorti nagu term α , kuid esineb α -s seotud muutujana, siis $\{dsee[\alpha]\} = \{the\ \beta\ AN(\beta = \alpha)\}$. Seega saab iga valemi ϕ korral konstrueerida valemi ϕ' , nii et ϕ' -s ei esine "dsee"-d ja $\{\phi\} = \{\phi'\}$.

14. märkus: Y (eile) ja G (ühe päeva eest) sarnanevad pealtnäha teineteisega, kuivõrd $\models (Y\phi \leftrightarrow G\phi)$. Ent esimene on demonstratiiv, teine aga iteratiivne ajaline operaator. "Ühe päeva eest oli nii, et ühe päeva eest oli nii, et John haigutas" tähendab, et John haigutas üleeile. Ent "Eile oli nii, et eile oli nii, et John haigutas" on üksnes kogelemine.

Märkused võimalike edasiarenduste kohta

1. Esimest järku predikaatloogika kõiki primitiivseid predikaate ja esimest järku funktooreid võetakse ekstensionaalsestena. Alternatiivid on võimalikud.
2. $\mathcal{P}$ -le võiks lisada palju tingimusi; $\mathcal{T}$ jaoks võiks valida mitmeid alternatiive. Kui $\mathcal{T}$ elementidel ei ole loomulikku relatsiooni, mis võiks etendada $<$ rolli, tuleb selline relatsioon struktuurile lisada.
3. Kui K on DL-i valemite hulk, siis $K \models \phi$ on mistahes tavaliselt viisil kergesti defineeritav.
4. Kui lisada keelde uusi demonstratiive (näiteks käega näitamine, Sina), siis tuleks kasutada teisi konteksti aspekte peale c_A, c_P, c_T, c_W . (Pange tähele, et indeksid A, P, T, W on vä-

lised parameetrid. Neist võib mõelda kui kontekstidele rakenduvatest funktsioonidest, kus c_A on A väärtuseks kontekstis c .)

5. Predikaadile “Eksisteerib” võib lisada spetsiifilise tingimuse olla ajas pidev.
6. Kui konteksti toimijatena lubada ilma asukohata indiviide, siis tuleb 3(iii)-d leheküljel 2301 nõrgendada seoseks $c_P \in \mathcal{P} \cup \{\dagger\}$. Enam ei oleks nii, et $\models$ Asub Mina, Siin. Kui konteksti toimijatena lubada ka ajalise asukohata indiviide (kehatuid vaime?), siis tuleb samal viisil nõrgendada ka 3(ii)-d. Igal juhul oleks jätkuvalt tõi, et $\models$ Eksisteerib Mina.

XX. SÕNA “ÜTLEB” LISAMINE

[See paragrahv on veel kirjutamata. Alljärgnev on toores visand sellest, mis peaks olema.]

Käesoleva paragrahvi mõtteks on kontrollitud eksperimendi abil näidata, et ei ole võimalik vältida seda, mida Quine nimetab teatud intensionaalsete operaatorite *relatsiooniliseks tähenduseks*, ning uurida selle tulemuseni viiva keele *loogilisi*, mitte epistemo-loogilisi tunnuseid.

Olen dr Laubeniga seoses juba märkinud, et kui x ütleb: “Ma olen haavatud” ja y soovib x -i öeldut kaudes kõnes täpselt edasi anda, siis on y -il probleem. y ei saa öelda “ x ütles, et mina olen haavatud”. Meie varasemate märkuste kohaselt oleks y jaoks õige anda edasi x -i väljendatud *sisu* öeldu kontekstile kohase karakteriga. Näiteks süüdistavalt: “Sa ütlesid, et sa oled haavatud”, või kvantifitseerides: “ $(\exists x)(Fz \wedge x$ ütles, et z on haavatud)”, kus üksnes x rahuldab tingimust “ Fz ”. Katsun näidata, et säärased konstruktsioonid on vältimatuks tagajärjeks, kui katsuda (kolmanda isiku) *kaudes kõnes* edasi anda esimese isiku *otse ses kõnes* öeldut, juhul kui öeldu sisaldab indeksikaale.

Usun, et harilike episteemiliste verbide korral — “usub”, “loodab”, “teab”, “soovib”, “kardab” jne — on olukord olemuslikult sarnane olukorraga verbi “ütleb” puhul. Igal neist on, või võiks olla, *otse se kõne* tähendus, kus antud on nii karakter, mis

kannab mõtte tunnetusväärtust (ta mõtleb: “Mu jumal! Need on minu püksid, mis on leekides.”), kui ka *kaudse kõne* tähendus, mille puhul piisab sisu andmisest (ta mõtleb, et *tema* püksid on leekides).⁶⁷ Kui see on õige ja kui indeksikaalid esinevad mõttekeeles (nagu eespool välja pakutud), siis peab kellegi mõtete mistahes *kaudkõneline* edasiandmine (peale esimese isiku kohapealse edasiandmise) sisaldama neid tunnusoone — *de re* konstruktioone, osutuslikku esinemist, sissekvantifitseerimist, relatsioonilisi tähendusi —, mis on ajanud segadusse mind ja mõningaid teisi alates ajast, mil ilmus “Kvantorid ja propositsioonilised hoiakud”.⁶⁸

Käesoleva lähenemise teeb eriliseks ja erinevaks katse kasutada vahetegemist otsese ja kaudse kõne vahel, et klapitada seda vahetegemisega karakteri ja sisu vahel. Niisiis kui te murrate pead: “Kas see olen tõesti mina?”, siis on õige seda edasi anda kui teie peamurdmist, kas teie olete teie ise. Need teisendused on tagasiviidavad teie sisemise otsese kõne indeksilisele kujule, mitte mingile konkreetsele osutavale kavatsusele. Idee on selles, et kaudse kõne täielik analüüs peab sisaldama edasiantava otsese kõne sündmuse allasurutud karakteri mainimist, nii et:

x kaudse-kõne-verb, et ... ajal t

täisanalüüsi ligikaudseks kujuks on:

$\exists c, C[c \text{ on kontekst} \wedge C \text{ on karakter} \wedge x \text{ on } c \text{ toimija} \wedge x \text{ otsese-kõne-verb } C \text{ ajal } t \text{ c-s} \wedge C \text{ sisu } c\text{-s on, et ...}]$.

⁶⁷Minu “kaudse kõne” keelevormide mõiste on seotud Frege “*ungerade*” (mida sageli tõlgitakse “läbipaistmatuks”) konteksti mõistega. Minu terminoloogia püüab kajastada Frege oma.

⁶⁸Oma artiklis “Reply to Kaplan” kogumikus *Words and Objections*, toim. D. Davidson *et al.* (Dordrecht: Reidel, 1969) esitab Quine küsimuse — artikli “Quantifiers and Propositional Attitudes” vaimus (*Journal of Philosophy* 53 (1956); ümbertrükk Martinich, *op. cit.*) —, mille asja nimedest tuleb arvesse väljaviidavana [*exportable*]. Minu siin väljendatud mõte on, et indeksilised nimed ei pea olema väljaviidavad mitte mõne erilise õigustuse tõttu, mis lubab teha *de dicto* esinemisest *de re* esinemise, vaid seetõttu, et indeksikaalid on otsese osutuse vahendid, millel puudub *de dicto* esinemine. Tuleb meelde *zen-kōan*: kuidas saada hani pudelist välja? Vastus: ta ongi juba väljas!

Selle asemel et üritada hõlmata kõiki neid semantilisi ideid otse- se kõne verbivorme sisaldavas objektkeeles, sisaldab objektkeel *tavapäraselt* üksnes kaudse kõne vorme. Otsekõnelise sündmuse karakteri kohta käiv informatsioon pakub metakeelalisi andmeid, mille najal objektkeele lausete toesust järele katsutakse.⁶⁹

Ent mulle pole veel selge, kas kõiki termine otseosutuslikke esinemisi, mis leiavad aset episteemiliste verbide kaudse kõne mõjuväljas, saab õigustada *üksnes* otsese kõne sündmuses esineva seda laadi, üldiselt küll erisuguse termi abil või kaasneb mõnede ingliskeelsete väljenditega, mida me sümboolselt kujutame sissekvantifitseerimisena (näiteks: “On keegi, kellest Holmes usub, et ta end maha lasi”) mingi *teadmise-kes* või *uskumise-kes* element. Teisisõnu: kas kõiki Quine’i kirjeldatud ja teisi seda laadi juhtumeid, mis vastupandamatult suruvad peale sümboolse idioomina sissekvantifitseerimist, saab seletada otsese osutuse semantikaga (hõlmates indeksikaale ja võimalik, et ka teisi väljendeid), rakendatuna (väidetavatele) otsese kõne sündmustele? Artikli “Sissekvantifitseerimine” nõrgaks küljeks on, et seal puudub adekvaatne otsese osutuse semantika, see-eest hõlmab seal seletatav epistemoloogilist teadmise-kes ideed, mis läheb kaugemale sellest, mida saab analüüsida lihtsalt otsese osutuse abil. Kui Ingrid kuuleb kedagi udus lähenemas ja teab: “Keegi läheneb”, teades isegi: “See isik läheneb”, kas õigustab see ütlemist, et on keegi, kelle kohta Ingrid teab, et ta läheneb? Või läheb meil lisaks indeksikaalile “see isik” vaja veel Ingridi-poolset *äratundmist*, kes läheneb? Minu praegune mõte on, et juhud, mis

⁶⁹Kui see analüüs on õige, peaks allasurutud karakter tegema pahan- dust peatatud uskumuse korral (ma usun: “Selle mehe püksid on leeki- des”, kuid sel hetkel ma ei jaata ega eita lauset “Minu püksid on leeki- des”), nagu seda teeb tema paariline artikli “Quantifying In” XI para- grahvis. Artiklis “Kaplan, Quine, and Suspended Belief”, *Philosophical Studies* 31 (1977): 197–203, pakub Burge XI paragrahvi probleemile la- henduse, mille ta usub olevat Quine’i formuleeringute vaimus. Täiesti ilmselt tunduks niisugune ettepanek praeguses kontekstis kohatu. Ent võrreldes artikliga “Quantifying In” on praeguses ürituses aset leidnud ülesande nihe. Suuresti on see nihe samas suunas, nagu Burge on visan- danud eelmainitud artikli kahel viimasel leheküljel ja mida ta on vest- lustes soovitanud palju aastaid. Asja mõte hakkas mulle päralt jõudma alles siis, kui ma teisest küljest lähenedes ise selleni jõudsin.

vastupandamatult suruvad peale sissekvantifitseerimise sümboolset idioomi, hõlmavad mitteühesel viisil kaht elementi: *otsest osutust* (mis hakkab meil loodetavasti juba selgeks saama) ja *taas-äratundmist*.⁷⁰ (Viimane on minu uus termin teadmise-(või uskumise)-kes kohta. Termin on valitud nii, et see peegeldaks ideed, mille kohaselt vaadeldav indiviid identifitseeritakse mingi varasema või sõltumatu informatsiooni suhtes — *taas-äratundmine* —, mis ei ole vahetult seotud praeguse omistusega.) Kahest elemendist on esimene semantiline, teine avameelselt epistemoloogiline. Ingliskeelne konstruktsioon “On keegi selline, keda Ingrid kaudse-kõne-propositsioonilise-hoiaku-verb, et ... ta ...” implitseerib alati selle, et Ingridi mõtteobjektiks on singulaarne propositsioon (ja seega, et tema sisemises otseses kõnes esines mõni otseosutuslik term α), ja võib mõnikord implitseerida (või ainult pakkuda võimaluse?), et Ingrid tundis ära, *kes on* α . Viimasele mõistele ei paku ma aga mingit analüüsi.⁷¹

⁷⁰On veel üks tavaline keelekasutuse vorm, millest võidakse arvata, et see nõuab formaliseerimiseks sissekvantifitseerimist. Ma nimetan seda keelendit *pseudo de re*-ks. Tüüpiline näide on selline: “John ütleb, et see valetav närukael, kes võttis mu auto, on aus.” On selge, et John ei ütle: “Valetav närukael, kes võttis su auto, on aus.” Kas John ütleb “ δ on aus” mõne otseosutusliku termi δ korral, mille edasiandja usub osutavat valetavale närukaelale, kes võttis tema auto? Mitte tingimata. John võib öelda midagi nii lihtsat nagu: “Mees, kelle ma eile sinu juurde saatsin, on aus.” Edasiandja on lihtsalt Johni kirjelduse asemele enda oma pannud. Mis õigustab Johni kõne sellist šokeerivat võltsimist? Mitte miski! Ent me teeme seda ja tunneme sageli ära — või ei hooli —, kui seda tehakse. See võte võimaldab öeldu rabavalt moonutatavat edasiandmist. Nagu Church on näidanud oma raamatu *Introduction to Mathematical Logic* (Princeton: Princeton University Press, 1956) leheküljel 25, kui John ütleb: “Sir Walter Scott on *Waverley* autor”, siis *pseudo de re* vormi kasutamine (koos üsna tõepärasena näiva sünonüümide teisen-dusega) lubab tema öeldut edasi anda kujul: “John ütleb, et Utah’s on kakskümmend üheksa maakonda”! Ma ei näe, et *pseudo de re* võtte olemasolu sõnade edasiandmisel esitaks teoreetiliselt piisavalt huvitavaid probleeme, mida tasuks edasi uurida.

⁷¹Selle teema kohta on olemas märkimisväärne kirjandus, kus olulise panuse on andnud Hintikka, Castañeda ja teised. Seoses ettepanekuga, et lauset “ a teab, kes on α ” saab sümboolselt esitada kujul “ $\exists x(a$ teab, et $x = \alpha)$ ”, tuleb ära märkida, et kui a teab loogilist tõde “ $dsee[\alpha] =$

Esimeses lõigus viitasin kontrollitud eksperimendile. Sellega pean silmas järgmist. Võttes tavaliste episteemiliste verbide puhul omaks metafoorid “sisemised otsese kõne sündmused” ja “edasiandmine kaudse kõne abil”, tahan uurida nende kahe omavahelisi loogilisi suhteid. Ent seda uurimist komplitseerib vähemalt kolm tegurit, mis ähmastavad küsimusi, mida soovin selgitada. Esiteks puudub mõttekeelel tõeline süntaks. See-ga on isegi kõige lihtsamate mõtete korral seos episteemilisele verbile järgneva kõrvallause süntaksi ja algse mõtte struktuuri vahel hämar. Teiseks, sisaldades pilte, helisid, lõhnasid jne, on mõtted rikkamad kui nende edasiandmiseks kasutatav keel. Kas need tajuelemendid võiksid etendada mingit rolli loogiliste suhte määramisel? Kolmandaks varieeruvad mõtted läbinisti varjamatust (sisekõne) läbinisti varjatuni (tegusid seletavad teadvustamata uskumused) ja läbi mitmesuguste turgatavate ja dispositsiooniliste kujude. See teeb terve otsese kõne sündmuse fikseerimise raskeks. Need kolm tegurit pakuvad välja paradigmaatilise suhtena otsese ja kaudse kõne vahel — otsese ja kaudse kõne!

Isegi kui anda edasi kellegi teise (välist) kõnet, jääb meie ees-märke silmas pidades alles vähemalt kolm hämarat irrelevant-sust. Esiteks, kui Christopher räägib keelt, mis erineb tema jutu edasiandmiseks kasutatavast keelest, on meil taas tõlkeprobleem (mis on samalaadne, kuigi ehk vähem tõsine kui mõttekeele tõlkimise korral). Me kontrollime seda, eeldades, et otsese kõne keeleks on kaudse kõne edasiandmiseks kasutatav keel. Teiseks, nagu Carnap ükskord mulle viitas, kui Christopheri kõnel on kuju $\lceil \phi \wedge \psi \rceil$, siis ka kõige rangem kohus loeks tõseks tunnistuse $\lceil \text{Christopher ütles, et } \phi \wedge \psi \rceil$. Millist algse kõne loogilist teisen-dust tuleks tema jutu edasiandmisel lubada? (Kui Christopher ütleb “ $\exists x x$ on ümmargune”, kas me siis võime tema öeldut edasi anda kui “ $\exists y y$ on ümmargune”?) Me kontrollime seda loogilisi teisendusi üldse mitte lubades (anname selgitusi sõnasõnalise kaudse kõne kohta). Kolmandaks, kui Christopher, öeldes “An-tud tingimustel ei saa konstrueerida ringiga võrdse pindalaga

$\alpha \rceil$, siis siit tuleneb lihtsalt otsese osutuse semantika tõttu $\lceil \exists x (a \text{ teab, et } x = \alpha) \rceil$. See näitab üksnes seda, et singulaarse propositsiooni teadmine *taas-äratundmise* tähenduses ei ole ilmsel viisil defineeritav singulaarse propositsiooni *otseosutuslikus* tähenduses teadmise kaudu.

ruutu", ei pea silmas mitte seda, et ei saa, vaid seda, et ei tohiks, kas siis tohib tema juttu edasi anda sõnadega "ei saa"? Me kontrollime seda, eeldades et meie kõnelejad ei tee keelevigu.

Mis siis loogika osaks jääb? Kas üleminek otseselt kõnelt sõnasõnalisele kaudsele kõnele ei ole mitte lihtsalt jutumärgitustamine (ja suurtähetustamine) koos "et'i" lisamisega, nagu:

Christopher ütleb: "Maakera on ümmargune"

∴ Christopher ütleb, et maakera on ümmargune ?

Ent kuidas sel juhul anda edasi dr Laubeni ütlemist "Ma olen haavatud"? Kindlasti mitte nii: "Dr Lauben ütleb, et ma olen haavatud"!

Isegi selles ülisteriilses keskkonnas peaks loogika, mille toob kaasa *ütleb*, andma meile täies mahus kogu selle arusaamatu ja kütkestava vastanduse *de re* ja *de dicto* vahel, mõistelise ja relatsioonilise vahel jne. Ja kasutades siinkohal otsese osutuse semantika mõistelist aparati, võime loota tuvastada nende veidruste allikat.

[Veel loodan ma eneseleomistuste üle arutledes teha vahet lausetel *x ütleb, et x on loll* ja *x ütleb-enda-kohta loll olemist*.]

XXI. RUSSELL EGOTSENTRILISTEST PARTIKULAARIDEST JA NENDE ASENDATAVUSEST

Raamatu *Uurimus tähendusest ja tõest*⁷² VII peatükis toob Russell ära rea jubedaid argumente toetamaks järeldust, et indeksikaale "ei lähe vaja üheski maailmakirjelduse valdkonnas, ei füüsikalises ega psühholoogilises". See on õnnelik mõttetusest vabastav järeldus argumendi jaoks, mis algab märkusega: "Füüsik ei ütle "ma nägin lauda", vaid, nagu Neurath või Julius Caesar, et "Otto nägi lauda"." [Miks pidanuks Julius Caesar ütlema: "Otto nägi lauda", seda ei seletata.]

Vaatame Russelli järeldust, ilma eelarvamuseta ta argumendi suhtes. [Järgnev on vaid visand.]

⁷²Bertrand Russell (London: Allen & Unwin, 1940). [Eesti keeles: *Uurimus tähendusest ja tõest*. Tlk T. Hallap. Tallinn: Hortus Litterarum, 1995; tsitaadid on sellest tõlkest, lk 159; 149 jj. *Toim.*]

Lühidalt on siin peamised kaks mõtet. Esiteks: kui meie käsutuses on nii indeksikaalid kui ka piiramatu varu kasutamata otseosutuslikke pärisnimesid ning me saame läbi viia kohese ristimise, siis igas kontekstis c mistahes indeksikaale sisaldava lause ϕ korral saame tekitada fikseeritud karakteriga lause ϕ^* , mille sisu langeb kokku ϕ sisuga c -s. Selles mõttes on nii, et kui te saate midagi kirjeldada indeksikaalidega, siis saate seda teha ka ilma nendeta.⁷³ Siin on kaks probleemi: (i) asjad võivad ruttu muutuda, aga ristimine võtab aega, (ii) indeksikaalid säilitavad teatava episteemilise esmasuse.

Teine mõte on: kui võtta *olemasolev* kogu pärisnimesid, siis on asju, aegu, kohtasid jne, millel nimi puudub. Kuidas ma ütlen midagi nende nimetute entiteetide kohta? (Näiteks, kuidas ma ütlen teile, et teie püksid on leekides — praegu? Võib juhtuda, et millelgi näha oleval, sealhulgas meil, ega ühelgi lähedasel ajahetkel ei ole nime.)

Siin on kaks juhtu. Paistab väga tõenäoline, et ilma indeksikaalideta ei saa mõnd entiteeti isegi mitte üheselt kirjeldada. Sel juhul oleme tõsisest raskustest (kui Russell just ei usu kirjeldamatute identsusesse — see puudutaks objekte, millel puudub üheselt iseloomustav kirjeldus), sest ilma indeksikaalideta ei saa me ka uusi nimesid vabalt kasutusse võtta. Kui iga entiteeti saab üheselt kirjeldada, siis jääb ikkagi alles oht, et õiget sisu ei esitata selle karakteriga, mida läheb vaja õige toimimise motiveerimiseks (meenutage arutlust lehekülgedel 2289–2290). Proposition, mida väljendab “püksid, mis kuuluvad *the x Fx*-ile, on leekides hetkel *the t Gt*” ei ole see, mida ma tahan väljendada, ja kindlasti puudub tal see karakter, mida ma soovin edasi anda.⁷⁴

⁷³Ma eeldan siinkohal, et pärisnimed ei ole indeksikaalid. Ma kaitsen seda seisukohta XXII paragrahvis.

⁷⁴Mõned teist laadi huvitavad argumendid indeksikaalide asendatavusest on esitanud Burge oma artiklis “Belief De Re,” *Journal of Philosophy* 74 (1977): 338–362, ja Bar-Hillel oma teedrajavas töös “Indexical Expressions”, *Mind* (1954). Seoses Burge’i ja Bar-Hilleli argumentidega oleks huvitav üle vaadata mõned empiirilised küsimused, mis on seotud keeleliste universaalidega. Kas kõikides keeltes on olemas ainsuse esimese isiku vorm? Kas kõikides keeltes on olemas kõik standardsed indeksikaalid?

XXII. PÄRISNIMEDEST

[Mõned mõtted pärisnimedest formaalse süsteemi vaatekohast sisalduvad 11. märkuses, leheküljel 177. Järgnev on selle käsikirja kõige enam kiirustades kirjutatud paragrahv. Ma visandan vaate, mis on peamiselt negatiivne, ilma et lisaksin kuigivõrd toetatavat argumentatsiooni (mitmed väljajäetud argumendid paistavad niihästi tüütud kui tendentslikud). Kaldun praegu arvama, et lõppversioonist jätan selle paragrahvi välja.]

Sõna on väljend koos oma tähendusega. Kui kahel väljendil on sama tähendus, nagu inglise keeles väljenditel “can’t” ja “cannot”, siis nimetatakse neid kaht sõna *sünonüümideks*. Kui kaht eri tähendust väljendab sama väljend, siis nimetame neid kaht sõna *homonüümideks*. Viimasel juhul ütleme ka, et väljend on *kahe-mötteline*. (Tõenäoliselt ütleksime, et *sõna* on kahemötteline, kuid võtkem järgneva puhul omaks minu sõnakasutus.) Ühemöttelises keeles saab semantika siduda väljendiga tähenduse. Mitmemöttelises keeles saab semantika siduda väljendiga tähenduste hulga. Aga kui on antud lausung, siis ei saa semantika meile öelda, mis väljendit lausuti või mis keeles seda tehti. See on semantikaalne ülesanne. Kui ma lausun konkreetse vokaabli, näiteks selle, mis on omane ingliskeelsele esimese isiku asesõnale “I”, siis tuleb teil otsustada, mis *sõna* ma ütlesin, või õigupoolest, kas ma üldse mõne sõna ütlesin (tegemist võis olla valukarjega). Seostades minu lausungiga sõna, võtate arvesse lausungikonteksti mitmeid tunnusoone, mis aitavad *määrata*, mida ma ütlesin, ent mis ei tarvitse olla *osa* sellest, mida ma ütlesin. Minu kõrge enesehinnang, minu intonatsioon, minu esinemisviis võivad kõik toetada hüpoteesi, et see oli ingliskeelne esimene isiku asesõna. Ent need isiksuse, sõnaosavuse ja meeleolu aspektid ei ole esimese isiku asesõna ühegi semantikateooria osaks. Minu loetletud tegurid ei ole muidugi esimese isiku asesõna kasutamise *kriteeriumid*. Mis on kriteeriumid? Mis lahendaks küsimuse lõplikult? Ma ei tea. Arvan, et see on väga keeruline küsimus. Ent kriteeriumite hulgas peavad olema mõned, mis puudutavad lausuja kavatsust kasutada sõna kooskõlas konkreetse keelekooskõnnakuga konventsioonidega. Pärisnime-sõnade puhul, osalt see-

pärast, et neid on nii kerge kasutusse tuua, on see eelsemantilise määramise aspekt iseäranis oluline.

Põhjusliku ahela või kommunikatsiooniahela teooria kohaselt on pärisnime-sõna kasutamisega seotud kaks otsustavat kavatsust. Üks on kavatsus kasutada sõna tähenduses, mille andis sellele isik, kelle käest te sõna õppisite. Teine on vastupidi-ne kavatsus: luua (ja ehk samaaegselt ka kasutada) pärisnime-sõna osutamaks kindlale objektile, sõltumata vahendiks valitud väljendi mistahes varasematest tähendustest. See, kes kasutab pärisnime-sõna esimese kavatsusega, üldjuhul (ehkki mitte alati) usub, et keegi töö kunagi selle sõna käibe selle teise kavatsusega, ja — vastavalt põhjusliku ahela teooriale — kavatseb osutada antud objektile.⁷⁵

⁷⁵Puudub üksmeel küsimuses, kuidas peab kõnealune objekt olema antud sellele, kes toob teise kavatsusega pärisnime-sõna käibe. Kas ta peab olema objektiga tuttav, otseselt tuttav, *en rapport*, tajuma seda, olema sellega põhjuslikult seotud või mis? Minu liberaalsus otseselt osutavate termide sissetoomisel “dsee” abil laieneb pärisnimedele ja ma lubaksin suvalist määravat kirjeldust, et meile *anda* nime saav objekt. “Anname esimesele 21. sajandil sündivale lapsele nimeks “Newman 1”.” Aga ma olen teadlik, et see seisukoht pälvib arvukalt vastuväiteid. Võib-olla saab asja pisut siluda, kui võtta omaks üks Gilbert Harmani idee. Tavaliselt ei toodaks sisse pärisnimesid või dsee-terme, mis vastaksid igale määravale kirjeldusele, mida kasutatakse. Ent meil on vahendid selle tegemiseks, kui meil on selline soov. Kui peaksime seda tegema, siis saaksime aru singulaarsetest propositsioonidest, mis käivad kaugete indiviidide kohta (nende kohta, keda me enne tundsi-me vaid kirjelduse kaudu). Seda taibates hoiame end tagasi. Mis mõtet võiks olla — peale skeptikute segadusseajamise — otsesel osutusel mis iganes inimesele, kellest võib saada Brasiilia järgmine president? Uue pärisnime sissetoomine kirjelduse abil ristimise teel ja aktiivne mõtisklus dsee-terme sisaldavate karakterite üle — kaks mehhanismi, mis annavad otseose osutuse suvalise määrava kirjelduse denotaadile — kujutavad endast teatud kognitiivset ümberstruktureerimist; nad laiendavad meie mõtte ulatust. Sellist sammu tavaliselt ei astuta, ja harva, kui üldse, tehakse seda vaid tuju ajel. Asjaolu, et meil on vahendid — ilma vastava kogemuse, teadmise ja milleta iganes — otseselt osutada tohutule hulga indiviididele, mida me suudame kirjeldada, ei tähenda, et me seda ka tegelikult teeksime. Ja kui peaks olema põhjust seda teha, siis miks mitte?

Artikli “Bob ja Carol ja Ted ja Alice” IX lisas võtan ma kasutusele *ristimise* mõiste selle tarvis, mida pean standardviisiks pärisnime-sõnu sisse tuua. Ekslikult on arvatud, et see mõiste implitseerib — olen teadlikult katsunud sellist arvamust esile kutsuda — formaalse avaliku tseremoonia olemasolu. Tegelikult pidasin silmas pärisnime-sõna kasutamist teise kavatsusega: kavatsusega teha algust uue sõnaga, mitte kohaneda selle eelneva kasutusega. Nii hõlmab põgus “Ahoi, kaunitar” endas piisavalt kavatsuslikke elemente, et võiksin öelda: on toimunud ristimine. Usun, et mu sinne mõiste on lähedalt seotud Donnellani arusaamaga määrava kirjelduse *osutavast kasutusest*. Donnellani vahetegemist määrava kirjelduse osutaval ja omistaval kasutusel saab lihtsalt ja loomulikult laiendada pärisnimede osutavale ja omistavale kasutusele. Kui puudub kavatsus järgida eelnevalt olemasolevat konventsiooni, siis on tegu puhtosutava kasutusega. Sellisel juhul, kui vaatluse all on pärisnimi, on minu arvates aset leidnud sisemine, subjektiivne ristimine. Kui vaatluse all on määrav kirjeldus, siis jällegi puudub kõnelejal kavatsus omistada väljendile selle konventsionaalne tähendus, kuigi ta võib kavatseda konventsionaalset tähendust *ära kasutada*, et anda edasi, kes see on, kellele osutatakse, või mõnd muud lausumisteoga seotud eesmärki (nagu juhul “Ahoi, kaunitar”). Tähtis on siin see, et kõneleja kavatseb pigem luua vaadeldava väljendi jaoks tähendus kui järgida konventsioone. Ristimine, olgu selle eesmärgiks väljendi suhteliselt püsiva tähenduse käibesse toomine või sellele ainult ühekordse tähenduse [*nonce-sense*] omistamine, on keele mittekonventsionaalne kasutamine. Ristimised loovad sõnu.

Paljudes, kui mitte enamikus määravate kirjelduste kasutustes on konventsiooni järgimise kavatsus segatud kavatsusega osutada etteantud indiviidile. Samasugune segu “omistavatest” ja “osutavatest” kavatsustest võib leida aset ka pärisnimede korral. Kui ma toon teie sõnavarasse nime väära tutvustamise teel (“See on Jaakko Hintikka”, mis pole aga tõsi), siis see, kuidas te järgnevalt kasutate väljendit “Jaakko Hintikka”, on seotud eristamatu puntraga omistavatest kavatsustest (et osutada Jaakko Hintikkale) ja osutavatest kavatsustest (osutamaks isikule, keda teile tutvustati). On mitmeid viise, kuidas üldine keeleteooria võiks katsuda neid segatud kavatsusi arvesse võtta. Esiteks

võiksime teha vahet kahel mõistel: kõneleja osutusel ja semantilisel osutusel. Omistava kavatsuse olemasolu õigustab väljenditele konventsionaalse tähenduse andmist ja lubab seega väita, et kasutatud on eelnevalt eksisteerinud sõnu. Samas, osutava kavatsuse olemasolu (mitte lihtsalt *uskumus*, et semantiliselt osutuseks on antud objekt, vaid sõltumatu kavatsus osutada just antud objektile) õigustab väidet, et kõneleja osutab antud objektile sõltumata tema sõnadena kasutatud väljendite konkreetsest tõlgendusest või sellest, kas tema lausutut saab üldse tõlgendada sõnadena. Teine viis võtta arvesse seda laadi segatud kavatsusi on eeldada, et üks kahest kavatsusest peab olema domineeriv. Kui domineerib osutav kavatsus, siis vaatame lausungit lausungi "Ahoi, kaunitar" eeskujul õnnestunud (või siis ebaõnnestunud) katsena tuua kasutusse pärisnime-sõna (või -fraasi). See tähendab, olemuslikult ristimist sisaldavana. Segatud kavatsuste selline käsitlus varustab osutavalt kasutatud väljendi semantilise osutusega, mis on identne kõneleja osutusega.⁷⁶

Järgnevalt on minu eesmärgiks rõhutada, kui õrn ja peen peab olema meie lausungikonteksti analüüs, et semantikaelselt määrata, milliseid sõnu kasutati või kas üldse kasutati sõnu. Ma teen seda, et lisada usutavust oma vaatele, mille järgi — eeldades osutuse põhjusliku ahela teooriat — pärisnimed ei ole indeksikaalid. Kontekstilist tunnust, milleks on konkreetse pärisnimeväljendi põhjuslik ajalugu toimija idiolektis, paistab olevat loomulikum vaadata määravana seda, millist sõna kasutati, kui fikseerivana ühe kontekstitundliku sõna sisu. Kuigi on tõsi, et kahel "Aristotelese" lausumisel eri kontekstides võib olla erinev sisu, kaldun ma seda seostama pigem asjaoluga, et lausuti kaks eri

⁷⁶Vääralt kasutusse võetud pärisnimede korral ei ole selline käsitlus ebaloomulik, ent määravate kirjelduste korral paistab see pisut kummaline. Viimasel juhul käib sellega kaasas hüpotees, et kõneleja kavatsuste kohaselt on kirjeldaval väljendil tähendus, mis teeb kõnealusest objektist selle semantilise osutuse, ja ta ainult *usub*, et seda teeb konventsionaalne tähendus, olles valmis pigem loobuma sellest uskumusest kui tunnistama, et see objekt ei ole tema sõnade semantiliselt osutuseks. Midagi säärast paistab juhtuvat, kui kirjeldus suurtähestub, nagu "Püha Rooma Keisririigi" korral, ja ka muudel puhkudel, nagu Russelli "tähistavate fraaside" korral, mis ei tähista. Ent ikkagi paistab see kummaline.

homonüümset sõna, kui ühe ja sellesama sõna “Aristoteles” karakteri kontekstitundlikkusega. Erinevalt indeksikaalidest nagu “mina” on pärisnimed päriselt mitmemõttelised. Osutuse põhjuslik teooria ütleb meile kontekstiliste tunnuste abil (kuhu kuuluvad ka kõneleja kavatsused), millist sõna antud lausungis kasutati. Iga selline sõna on otseosutuslik (tal on seega fikseeritud sisu) ja tema karakter on fikseeritud. Seega langevad pärisnimesõnade korral kokku kõik kolm tähenduse liiki — osutatu, sisu ja karakter. Selle poolest on pärisnime-sõnad ainulaadsed. Neil on indeksikaalide otseosutuslikkus, kuid nad ei ole kontekstitundlikud. Pärisnime-sõnad on nagu indeksikaalid, mida saab nende algsest kontekstist kaugele viia ilma nende sisu muutmata. Kuna pärisnimede korral karakter, sisu ja osutatu langevad kokku, pole päris vale öelda, et peale osutatu ei ole neil mingit muud tähendust.

Mõned võivad väita, et nad lihtsalt kasutavad sõna “indeksikaal” laiemas tähenduses kui mina (võib-olla tähistamaks midagi sellist nagu “kontekstiline”). Ent me peame liiga laia kasutusega ettevaatlikud olema. Kas iga mitmemõtteline väljend on indeksikaal, sest mitmemõttelisusest vabanemiseks tuleb vaadata lausuja kavatsusi? Või kas lausa iga väljend on indeksikaal, kui ta võiks samahästi olla ka oie?

Kui pärisnime-sõnade karakter ja sisu on sellised, nagu ma kirjeldasin (vastavalt põhjuslikule teooriale), siis ei saa $\ulcorner \alpha = \beta \urcorner$ informatiivsust, kus α ja β on pärisnimed, seletada ei sisu ega karakteri erinevusega. Häda on selles, et pärisnimed ei paista sobivat minu arendatud semantilise ja epistemoloogilise skeemiga. Ma väitsin, et pädev kõneleja teab sõnade karaktereid. See vihjab sellele (isegi kui see siit otse ei järeldu), et kui kahel pärisnimel on sama karakter, siis pädev kõneleja teab seda. Ent see ei ole nii. Võib-olla veelgi hämmastavam on see, et ma võin sisse tuua uue pärisnime-sõna, saata selle omapäi rändama, ja kui see siis minu juurde tagasi jõuab — läbi teiste dialektide rännates võib-olla fonoloogiliselt pisut moonutatuna —, võin ma selle pädevalt oma sõnavarra võtta ilma teda sellesama sõnana ära tundmata! Šokeeriv!

Käesoleva artikli eelmistes paragrahvides olen katsunud näidata, et paljudel pärisnimesid puudutavatel metafüüsilistel ja

epistemoloogilistel anomaaliatel on indeksikaale puudutavad paarilised ning et indeksikaalide korral saab neid imeasju ilmse teooria abil kergesti seletada. Juhul kui mul on õigus neid anomaaliaid paarilistena nähes, võib indeksikaalide teooria aidata murda alusetut vastupanu põhjusliku ahela teooriale. See võib ka anda ideid, milline võiks olla üldine semantiline ja epistemoloogiline skeem, mis haaraks nii indeksikaale kui ka pärisnimesid. Siin pole koht üritada seda ülesannet lahendada; tahtsin vaid näidata, et see ei ole triviaalne.⁷⁷ Need, kes arvavad, et pärisnimed on pelgalt liik indeksikaale, alahindavad põhjusliku ahela teooria võimsust ja salapära.

(Järgneb)

⁷⁷ Küsimused, millele peab vastama “üldine semantiline ja epistemoloogiline skeem, mis haaraks ... pärisnimesid”, on järgmised. Kas põhjusliku ahela teooria toimimine on semantikaeline, nii nagu ma olen väitnud? Kas pärisnimedel on peale osutuse veel mingit laadi tähendus? Kas põhjusliku ahela teooria ise kujutab endast pärisnimede teatud laadi tähendust, mis on analoogiline indeksikaalide karakteriga (ent mis ehk annab kõigile pärisnimedele selles mõttes sama tähenduse)? Kas pärisnime-sõnad kuuluvad konkreetse keelde? Kas erinevalt väljendatud pärisnimede vahel on sünonüümia (nagu inglise keeles keelendite “can’t” ja “cannot” vahel)? Kuidas peaksime kirjeldama sellise isiku keelelist pädevust, kes ei tea, et Hesperos on Phosphoros? Kas tema viga on keeleline? Kas peaksime ütleva, et ta ei tunne sõnu, mida kasutab? Kas ta teab, et “Hesperos” ja “Phosphoros” on eri sõnad? Kas nad on eri sõnad? Kas on tõepoolest võimalik, nagu ma väidan, seletada indeksikaalide semantikat, kasutamata kõiki mõistelisi ressursse, mida läheb tarvis pärisnimede semantika seletamiseks? Ma püstitan need küsimused — ja on veel teisigi küsimusi — põhjusliku ahela teooria hüpoteetilise omaksvõtu raamistikus. Leidub muid, hoopis teistsuguseid küsimusi, mis on seotud katsega täita tühimikke põhjusliku ahela teoorias endas. Näiteks kui keegi, kelleni mõni konkreetne pärisnimeväljend, nt “James”, on jõudnud sadu kordi, kasutab seda väljendit omistavalt pärisnimena, ilma et ta peaks silmas konkreetset allikat, siis kuidas peaksime otsustama, millist haru pidi tagasi minna? Esimene küsimustehulk paistab mulle olevat suuresti sõltumatu relevantse põhjusliku ahela detailidest.

MIHKEL-KRISTJAN PANT. Untitled (ofoort, 2017)